FRA GRGO MARTIĆ

IZABRANI SPISI

Fra Grgo Martić
IZABRANI SPISI

PISCI BOSNE I HERCEGOVINE

Urednik
TODOR KRUŠEVAC

FRA GRGO MARTIĆ

IZABRANI SPISI

Predgovor, izbor i redakcija
ILIJA KECMANOVIĆ

S V J E T L O S T • 1 9 5 6 • S A R A J E V O

FRA GRGO MARTIĆ

1822—1905

Ove godine navršava se pola veka od smrti fra Grge Martića. Martić je umro 30 avgusta 1905 godine, u samu zoru, »taman u dva sata i dvadesetpet časaka«. Izdahnuo je u jednoj ćeliji franjevačkog manastira u Kreševu, na bolesničkoj postelji od koje se poslednje dve godine sve ređe odvajao.

Na fra Grginu pogrebu, koji je obavljen 2 septembra, bilo se steklo mnoštvo katoličkog puka iz Kreševa i kreševske okoline. Došli su da se poklone njegovoj seni, da se oproste sa njegovim posmrtnim ostacima, najugledniji pretstavnici franjevačkog reda Bosne i Hercegovine, pretstavnici nekih hrvatskih kulturnih društava, Antun Radić u ime Matice hrvatske iz Zagreba i Đuro Džamonja u ime mostarskog »Osvita«, pevačka društva »Trebević« iz Sarajeva i »Hrvoje« iz Mostara, izaslanici Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu i sarajevskog nadbiskupa d-ra Josipa Štadlera, dugogodišnji tajnik đakovačkog vladike kanonik Milko Cepelić, i mnogi drugi fra Grgini prijatelji i poštovaoci.

Grgo Martić rođen je 24 januara 1822 godine u selu Rastovači kod Posušja, od oca Grge i majke Jele rođene Kukuljević. Kršteno ime bilo mu je Mato, a zamenio ga je imenom Grgo onda kada je stupio u franjevački red. Oca je izgubio rano, pa je brigu o njemu i braći mu i sestrama preuzeo stric mu Rade. On ga je, 1834 godine, i uputio u kreševski manastir, sa željom da mu sinovac postane sveštenik. Mladi Martić proveo je u Kreševu četiri godine, a zatim je poslan u Požegu da uči gimnaziju, pa u Zagreb i Stoni Biograd da studira filozofiju i teologiju. Vratio se u Bosnu 1844 godine. Rukopoložio ga je za sveštenika, na sam Božić, fra Rafo Barišić, koji je u to vreme vodio ogorčenu borbu sa bosanskim fratrima, braniocima tradicionalnih autonomnih prava svoga reda i svoje provincije.

Kad god bi se povela reč o fra Grgi Martiću, naglašavalo bi se kako je on proveo svoj dugi vek u neprekidnom i vrlo intenzivnom kulturno-prosvetnom i društveno-političkom radu, i kako mu, u tom pogledu, nema premca među markantnijim radnicima na istom polju koje je Bosna i Hercegovina dala u istom

vremenskom razdoblju. Međutim, u životu Martićevom jasno se ocrtavaju tri razdoblja: jedno, ispunjeno mladalačkim oduševljenjem za sva plemenita stremljenja ilirskih preporoditelja; drugo, u kome se fra Grgo vidno ističe svojom neobičnom i složenom društveno-političkom aktivnošću i književnim radom i koje se završava okupacijom Bosne i Hercegovine od austro-ugarskih trupa; i treće za koje je karakteristično fra Grgino bekstvo u Kreševo i svojevoljno povlačenje u mirovinu.

U prekosavskim krajevima, kao student, Martić počinje da se bavi književnim radom. Svoje prve stihove on objavljuje u Gajevoj Danici, u Vrazovom Kolu, i u nekim srpskim listovima i časopisima (Srpski narodni list, Skoroteča). Iz tog vremena su i njegovi prozni radovi »Hercegovci« i »Bosanska i hercegovačka književnost« (Srpski narodni list 1842 i 1844). Kao i ostali fratri bosanski koji se tih godina školuju u Ugarskoj i Hrvatskoj (Nedić, Šunjić, Jukić, Josić i drugi), i Martić je postao vatreni ilirac. Njegovi prvi književni radovi su gotovo svi nadahnuti idejama ilirskih preporoditelja o sveslavenskom bratstvu i istovetnosti interesa južnoslovenskih naroda. Karakteristične su u tom pogledu njegove pesme iz tog perioda »Pozdrav Njegošu«, »Pesma na dan sv. Save«, »Uteha na Vidovdan«, »Jovanu Rajiću«, i druge njima slične. U pesmama »Pitanje«, »Ilir klevetnikom« i »K domorodcem« — za koje Jelenić kaže da ih je video kod Šestića — Martić se čudi da još ima ljudi koji ne shvataju plemenitost Ilirskog pokreta; on anatemiše »zlobne duše« ilirskih protivnika i izražava nadu u konačnu pobedu »slavjanske« stvari. U ilirskom časopisu Danici Martić vidi zaštitnicu narodnog jezika i narodnosti; od kćeri ilirskih on traži da decu svoju zadoje »mlijekom narodnosti« i da je pripreme na boj za domovinu. Njega raduje kulturni napredak Srbije i srpskog naroda, za njega su neprijatelji srpskog pokreta i njegovi sopstveni neprijatelji. U Šestića je — prema kazivanju Jelenićevom — ostalo nekoliko Martićevih đačkih beležnica iz kojih se jasno vidi da je Martić, tada, »dušom i srcem bio pristao uz ilirski pokret« i da je sa najživljim interesovanjem pratio kulturni život Srba u Vojvodini i u Srbiji. On je u to vreme čitao Rajića, pravio beleške iz Srpske pčele, iz Dositejevih Basni, Života i priključenija, Sovjeta zdravog razuma i Mezimca, iz Lukijana Mušickog i Milutinovićeve Srbijanke. Srpska agitacija — zaključuje Jelenić — bila je »zavela« Martića dotle »da on u mladim danima ne samo poput Nedića, Jukića i ostalih sa Srbima kao Ilirima simpatizira nego se, štogdje, i Srbinom priznaje«.

Ove Martićeve pesme, proizišle iz neposrednog dodira sa nosiocima Ilirskog pokreta i njihovom poezijom i pod snažnim utiskom opšteg sveslavenskog zanosa i poleta, imaju — kao, uostalom, i celokupno njegovo književno delo — uglavnom prigodni i prigodnjački karakter. Njihova književna vrednost je ili neznatna ili nikakva, iako se u njima, tu i tamo, u ponekoj pesmi, može naći i poneki poetski akcenat. Ilirski pokret, iako je imao ogroman, presudan značaj za razvitak hrvatske književnosti, bio

je i politički pokret, koji se književnošću služio i kao sredstvom borbe za određene političke ideale u vremenu kada prilike nisu uvek bile takve da bi se moglo neposredno politički delovati. Kroz borbu za narodni jezik u književnosti, za književnost na narodnom jeziku, vodila se ustvari borba za nacionalnu afirmaciju, za narodnost koja je bila ugrožena, možda čak i dovedena u pitanje pod bezobzirnim pritiskom nemačke i madžarske kulturno-političke ekspanzije. Ljudi su pevali, takoreći, po građanskoj dužnosti, želeći i trudeći se da kroz pesmu, slavopojku ili tužbalicu, dadnu izraza svom nacionalnom bolu i ponosu, svojim nacionalnim težnjama i nadanjima. Tako su, i samo tako, propevali i neki fratri bosanski, Nedić, Šunjić, Jukić i Josić, pa i Martić. Kao jedini pismeni i obrazovani ljudi u Bosni i Hercegovini toga vremena, franjevci su jedini i mogli da postanu pretstavnici ilirske misli u ovim krajevima, budioci ilirske i slavjanske narodnosti, propagatori i nosioci kulture i prosvećenosti, skupljači narodnih umotvorina i stvaraoci književnosti na jeziku »ilirskom«, »slavjanskom«, »bosanskom«, trudbenici, dakle, na svim onim poljima na kojima rade u isto vreme i njihovi sunarodnici s onu stranu Save, njihovi uzori.

U svom »Plaču iz Bosne«, dakle još za svog boravka u prekosavskim krajevima, Martić već apostrofira Beč kao »pokrovitelja pravde«, »milostivog oca ubogoga« i »gnijezdo nade«, pozivajući austriskog ćesara da se obazre na patnje bedne bosanske raje. Pogotovu po povratku u Bosnu on se sve više »oslobađa« svojih đačkih zanosa, sveslavenskih, ilirskih i jugoslovenskih i, istovremeno, ispoljava se sve određenije kao, pre svega, isključivi rimski katolik, koji, kao takav, i rešenje »bosanskog« pitanja traži i nalazi isključivo u okvirima »apostolske« habzburške monarhije. Kad se vratio u Bosnu, Martić je neko vreme proveo u Kreševu. Zatim je postavljen za kapelana na župi u Osovi kod Žepča. Od 1848 do 1851 godine bio je župnik u Sarajevu, odakle je ponovo vraćen u srez žepački, na župu Ponijevo-Novi Šeher. Godine 1856 fra Grgo je izabran za agenta franjevačke provincije u Sarajevu. Ova delikatna funkcija, koja se stvara te godine na inicijativu austriskog konzulata u Sarajevu, imala je izvestan uticaj na formiranje Martića kao čoveka i javnog radnika. On je na taj položaj došao poverenjem provincije i, svakako, i austriskog konzulata. U svom pismu od 15 marta 1856 godine, biskup Šunjić piše redodržavi Bosne srebrne: »Razabrao sam, kako je i vama poznato, da je gospodinu konzulu Atanackoviću vrlo i žao i mučno, što provincija nema u Sarajevu i vješta i okretna i podobna agenta, koji bi u svakom slučaju parnice i dave redovničke i katoličkog puka redom na protokol pomnjivo bilježio, zatim gospodaru veziru i medžlisu pristojno objavio i sve potrebe naše valjano ondje zastupao po razmišljenju s istim presvijetlim gospodinom konzulom. On bi bio pripravan svaku tako dobro uređenu stvar svojski i krjepko indirektno potpomagati, tako da bismo mogli biti sveder sigurni o dobru uspehu svake stvari«. Osim kraćeg bavljenja u Bugarskoj i Vlaškoj, gde je imao da preuzme dužnost katoličkog

dušobrižnika u tim krajevima, i triju godina, koliko je, po povratku s puta, proveo u Kreševu kao nastavnik, Martić je bio u Sarajevu kao župnik sve do okupacije, a na položaju agenta provincije ostao je punih dvadeset godina. Na ovoj poslednjoj dužnosti fra Grgo se pokazao, odista, nenadmašiv i nezamenljiv.

Zahvaljujući svojoj neobičnoj bistrini i relativno znatnoj kulturi, te izuzetnoj moći snalaženja, dovitljivosti i umešnosti, Martić je uspevao da stalno održava najbolje veze i odnose sa najvišim pretstavnicima turske vlasti. On sam kaže za sebe: »Ja sam slobodan bio svaki dan bivati sa Omerom (tj. sa Omer-pašom Latasom) i pokazivati se kod njega bez ikakova straha«. Ili: »Ja sam uživao dobro povjerenje u Osmana Topal-paše... vazda imao dopust k njemu u svako doba unići... a mazio me od svih drugih ljudi do zazornosti«. Ni sa Safet-pašom nije stajao lošije: »On je dobavio dekoracije za neke odličnije ljude i nekolicinu fratrova, koje sam mu ja preporučio bio, a i za mene«. Ove svoje veze fra Grgo je koristio za zaštitu interesa katoličke crkve i franjevačkog reda pre svega, ali i čineći sitnije usluge pojedincima. I to ne samo katolicima, kojih tada u Sarajevu nije ni bilo mnogo, nego i pripadnicima pravoslavne crkve pa i muslimanima. Na taj način on je stekao izvesno uvaženje i popularnost među sarajevskim građanstvom sve četiri vere. Čak i Hadži-Lojo, kada je stvarao medžlis koji je imao da upravlja ustankom, rekao je — po kazivanju fra Grginom: »Ja neću da bude medžlis bez fra Grge«; i Martić je, odista, bio član toga veća 10 dana, iako se u to vreme bio već sav založio za okupaciju, spreman da austro-ugarske trupe dočeka kao oslobodilačku vojsku.

Karakteristično je za fra Grgu i njegovo držanje prema Jukiću kada je ovaj bio uhapšen, za vezirovanja Omer-paše Latasa. On sam daje podatke o tome u svojim uspomenama, gde, pored ostaloga, kaže da sa Jukićem nije imao drugih veza sem književnih. Pa i njegov stav u vilajetskom medžlisu na procesu Pelagiću i u drugim prilikama. On je u to vreme imao određene političke preokupacije kojima je bila podređena sveukupna njegova društvena aktivnost, prema kojima je sve drugo izgledalo sitno i beznačajno, od sporednog značaja. Po njegovim sopstvenim rečima, on je Pelagića branio samo »poradi prijateljstva u narodnom smislu«, što će reći, očevidno, samo radi održavanja dobrih veza i odnosa i na toj strani. Martić je, ustvari, neprijateljski raspoložen prema srpskoj nacionalnoj propagandi. To izlazi i iz njegovog prikaza Osman-paše, koji je, po njegovim rečima, bio »dubok politik... pazio je osobito na srpstvo koje se istom tada na sav mah razmahalo po Bosni i Hercegovini, a koje je Osman svakom prilikom nastojao da očepi«. I u sukobu između »biskupa austrijanskog« fra Rafe Barišića i bosanskih franjevaca, koji se, u toj borbi, oslanjaju i na Srbiju, Martić se nije isticao. Ali kad su se pretstavnici ovih poslednjih vratili kao pobednici sa spora koji je vođen u Carigradu, fra Grgo ih je pozdravio u jednoj pesmi.

Zaokupljen sasvim drugim brigama i dužnostima, fra Grgo se sve manje zanima za one kulturno-prosvetne akcije u kojima, u okviru programa ilirskog, neki drugi fratri učestvuju sa mnogo više žara i ljubavi. Martić se, istina, javlja u Jukićevom **Bosanskom prijatelju**, i sakuplja narodne pesme. Ali kako u prikupljanju narodnih umotvorina tako i u nastojanjima oko otvaranja narodnih učionica, Jukić je taj koji vodi i napred kreće, a ne Martić. Jukić u svom časopisu piše, sa izvesnim ponosom, da se u Karadžićevoj zbirci nalaze većinom pesme koje se upravo po Bosni pevaju i da je najbolji Karadžićev pevač »Bošnjak Filip Višnjić«. On je, kaže, od 1840 godine počeo i sam da ih sabire, što neposredno što preko prijatelja, te ovima ponovo upućuje poziv da taj posao produže: »...zato molim sve znance, prijatelje i domorodce u Bosni, da me u ovom potpomognu, te počmu sabirati i prepisivati iz usta naroda njegove pjesme ženske i junačke, meni ih poslati, da ih ol ovdje, ol u zbirci s ostalim, štampam dok nisu propale, da služe našem narodu na diku!« Iz jednog Jukićevog pisma Martiću iz 1847 godine vidi se jasno da Martić ni izdaleka nije onako revnostan i gorljiv pučko-prosvetiteljski radnik kakav je Jukić. U tom pismu Jukić potstiče svog mlađeg sabrata na prikupljanje, u duhu preporoda, narodnih umotvorina, i naročito na otvaranje narodnih učionica: »Deder, brate, nastoj ti koliko god možeš oko ljudi tih tuda, da što prije prodrete i otvorite! Ja sam sve poslove sad na stranu metnuo dok to ne uradim. Tako valja da i ti uradiš, jer doista to je djelo jedno najslavnije i najkorisnije za buduće naše biće!«

Martić, međutim, na ovom poslednjem polju postaje aktivniji, štaviše vrlo aktivan, tek onda kada su to zahtevali neposredni interesi katoličke crkve i njene politike, kada mu se učinilo da je katolicizam u Bosni ugrožen od protestantizma poznate srpske dobrotvorke Mis Irbijeve i od srpske propagande. Kod nekih učitelja bila se jedno vreme pojavila težnja da školu oslobode neposrednog uticaja crkve i sveštenika, a Engleskinja Mis Irbijeva, koja je imala u svojoj školi i izvestan broj katoličke dece, nije vodila dovoljnu brigu i o njihovom verskom vaspitanju. Da bi zaštitili katoličku mladež od laičke i protestantske opasnosti, franjevci počinju življe da se interesuju za specijalne škole za rimokatoličku decu i da se bore za neposredni uticaj na te škole. Na čelu ovoga pokreta našao se fra Grgo Martić. Njemu katolički istoričari pripisuju u zaslugu i dovođenje u Bosnu, sedamdesetih godina, iz istih pobuda, i časnih sestara iz Zagreba, i otvaranje njihovih škola u Sarajevu, Banjaluci i Derventi. Martić je bio glavni pokretač i ideje o osnivanju jedne više škole u Sarajevu »s oznakom katoličkom i hrvatskom«, koja je imala da bude kao neka protuteža već osnovanoj srpskoj realci.

Okretan i snalažljiv kao što je bio, fra Grgo je uspeo da u tu svrhu dobije pomoć i od turske vlade u Carigradu, i od austriskog cara, i od francuske i talijanske vlade. U statut škole, koji će on lično sastaviti, fra Grgo je uneo i nekoliko vrlo značajnih i karakterističnih tačaka: da joj na čelu bude župnik

sarajevski; da se u njoj uče jezici svih darodavaca (nemački, francuski i talijanski); da »naukovne knjige« ima da budu iste one »koje su u carstvu austrijanskom propisane za pučke hrvatske škole«; da se na rođendan sultanov »rasvjetljuje učionica i učitelj s učenicima i s upraviteljom školskim da čestita praznik upravitelju zemaljskom«, a »dopuste li okolnosti«, da se na sličan način proslavlja i rođendan »cara i kralja pokrovitelja zavoda«, tj. austriskog ćesara; a s druge strane, uneseno je u statut i to da školu mogu pohađati sva deca bez obzira na veru koju ispovedaju, da se u školi imaju učiti oba pisma, i latinica i ćirilica, te da je nastava besplatna.

Kad je 1866 godine tadanji službenik pruskog konzulata u Sarajevu Klement Božić poveo među sarajevskim Hrvatima borbu protiv »srpskoj misli« u Bosni i Hercegovini, njemu se priključuje, sa nekim mladim franjevcima, i fra Grgo Martić. Posle rata Austrije sa Pruskom i Italijom, 1866 godine, proneli su se bili glasovi da bi Austrija, da bi bila obeštećena, imala da dobije Bosnu. Tada se — piše Jelenić — »Srbi s muslimanima izjaviše tim glasinama protivni, a Martić stade uz Austriju i hrvatsko narodno pravo, te se obori na mitologičko Dušanovo carstvo«.

No i u ovo vreme, iako veoma zauzet na drugim stranama, Martić stiže da se bavi i književnim radom. Godine 1858 objavljene su u Oseku N a r o d n e p j e s m e b o s a n s k e i h e r c e g o v a č k e, koje su sabrali, kako i na naslovnoj strani stoji, fra Frano Jukić, fra Marijan Šunjić i fra Grgo Martić. Interesantno je da iste godine fra Grgo Martić upućuje pismo Društvu srpske slovesnosti u Beogradu sa molbom da mu štampa o svom trošku njegov već »prigotovljen Rječnik turskoga jezika našim bosanskim iliti srbskim izgovorom po osnovima drugih rječnika iztolmačen«. Ovih godina on će intenzivno raditi i na svom velikom ciklusu epskih pesama, koje će se, 1893 godine, pojaviti i kao celina pod zajedničkim naslovom »O s v e t n i c i«. Njih je fra Grgo objavljivao, u pojedinačnim sveskama, od 1861 do 1883 godine, u Zagrebu, Osijeku i Đakovu. A zatim, ponovo, od 1887 do 1893, izlazile su u Sarajevu, pošto je fra Grgo na ranijem tekstu »proveo neke ispravke«, u u izdanju štamparije sarajevskog nemačkog lista B o s n i s c h e P o s t, a na inicijativu suvlasnice lista i štamparije spisateljice Milene Mrazović-Preindelsberger, koja ih, kako rekosmo, 1893 izdaje skupljene u jednoj knjizi (P j e s n i č k a d j e l a f r a G r g e M a r t i ć a. Prvi dio: Osvetnici).

Oduševljavanje svim što je narodno i interesovanje za sve što potiče neposredno od naroda, kao jedna od karakteristika Ilirskog pokreta, zahvatilo je i fra Grgu Martića. Junačke narodne pesme, jedan od odraza borbenosti, smelosti i spremnosti na žrtve našeg naroda, koji u ropstvu pod tuđinom čezne za slobodom, ulaze naročito u svet najživljeg interesovanja savremenika oslobodilačkih borbi, buna i ustanaka porobljene raje u prvim godinama i u toku XIX veka. Verovatno pod uticajem primera Filipa Višnjića i njegovog veličanstvenog ciklusa pesama o oslobođenju Srbije, kao i Njegoša, Mažuranića i Milutinovića, za koje je sva-

kako znao i čitao ih, i u fra Grgi Martiću se rađa želja da postane rapsodom jednog sudbonosnog pokreta masa naviklih »bez golema jada mrijeti«, da od prigodnica pođe korak dalje i da, ugledajući se na narodnog pevača, pretoči u stihove ono što je sam video ili čuo o savremenim bojevima sirotinje raje po Srbiji, po Crnoj Gori, po Hercegovini i po Bosni, za konačno oslobođenje ispod nesnosnog turskog jarma. Tako je nastalo sedam pevanja Martićevih »Osvetnika«.

Kad prikazuju Martića kao književnika, kao pesnika, naši istoričari književnosti zadržavaju se prvenstveno, ako ne i isključivo, upravo na »O s v e t n i c i m a«, pripisujući im ili vrednost velikog umetničkog ostvarenja ili, pak, odričući im svaki umetnički kvalitet. U predgovoru petom pevanju sam autor kaže o postanku svojih »Osvetnika«: »Za uvjerenje slavnim ljubimcem mojih pjesama, što no su pod nadjevkom »Osvetnika« do sada na svjetlost došle, dugujem izjaviti, da su te moje pjesme, koje mu drago pjesničke valjanosti bile, ipak na istinitoj dogodjajnosti osnovane, toli da se svaki zgodopisac, koji uzbude ove bojne prigodjaje u narodnu povjesnicu zavodio, njimi slobodno kao prozaičnim opisom mogne poslužiti; jer ja sam suvremenik i ne s daleče motrioc spjevanih sukoba, budući se za dvadeset i jednu godinu nalazio (pri vladi bosanskoj službenim članom vrhovne vilajetske uprave, u koja kobna vremena se isti bojni čini zbivaše, pa ako i ne bijah na mezevu, bijah pri izvoru točnih bojnih dojavljivanja, poznavah lično i razgovarah se sa prvim glavnim bojcima i komandirima turskih vojska, imadoh također na ruku i mnoge krštene ljude, što se na ratištima prigadjaše, ter s te strane čuvene priče i prijave sravnjivah sa novinskim dopisima, a osobito u ovoj zadnjoj pjesmi držah se traga ratne kronike i tako složih u pjesmu bojna djela vitezova, u koliko ih može ona u najkraćem pričanju obuhvatiti, držeći se vazda pravilnosti, kako no ne bi istinitošću pohramala ni na koju stranu, nego kako bilo onako se svilo«.

Martić, kako vidimo, ne insistira na umetničkoj vrednosti svoga dela nego pre svega na istoriskoj istinitosti i verodostojnosti »O s v e t n i k a«. Pripisuje im čak vrednost pouzdanog izvora za istoričara događaja i zbivanja koje opisuje. Da bi se utvrdilo u kojoj je meri ova Martićeva tvrdnja osnovana, to bi bio posao za sebe, koji bi, usto, zahtevao analizu teksta iz jednog specijalnog vida. A osim toga, kad je reč o književnom delu, nije bitno za njegovu ocenu da li su sve činjenice sa kojima se u njemu susrećemo istoriski tačne. Važnije je konstatovati da fra Grgo Martić nije bio dosledan u svom ličnom stavu prema događajima i ličnostima koje opeva, nego da ga je menjao prema prilikama, da ne kažemo — prema dnevnim potrebama.

O »O s v e t n i c i m a« je pisano relativno mnogo. Kad god bi se povela reč o Martiću kao književniku, mislilo bi se uvek u prvom redu, ako ne i isključivo, na njegove »O s v e t n i k e«. Njegova vrednost kao književnika ocenjivana je, po pravilu, prema vrednosti »O s v e t n i k a«. I ne bez razloga. Oni su Martićevo

najopsežnije pesničko delo, i najpoznatije, i najčitanije u svoje vreme. I sam pesnik drži do njega najviše. Na njemu, i po njemu, se i formiralo mišljenje (dva sasvim oprečna mišljenja) o vrednosti i mestu koje pripada fra Grgi kao pesniku u istoriji naše književnosti.

Svi sudovi koji su izrečeni o »Osvetnicima« od njihova postanka do danas nemaju, međutim, vrednost nepristrane ocene. Oni su, u većini slučajeva, interesantni samo sami po sebi, za vreme u kome su nastali i za sredinu iz koje su potekli, u kojoj su se formirali. Ali nimalo i nipošto kao putokaz, kao orijentacija pri oceni samoga dela. Valja, naime, i u ovom slučaju imati na umu da je fra Grgo bio i vrlo aktivan politički radnik, i da je to bio i pre nego li pesnik, i više nego li pesnik. U nejednakim mišljenjima o fra Grgi kao političkom radniku treba tražiti, dakako u ponekim slučajevima, izvor, ili barem jedan od izvora, i mišljenja o fra Grgi kao književniku, kao pesniku »Osvetnika«. A, osim toga, fra Grgo je bio i sveštenik, pripadnik jednog katoličkog reda koji je stolećima igrao vrlo značajnu kulturnu i političku ulogu u Bosni i Hercegovini, i jedna nesumnjivo krupna i vrlo interesantna ličnost iz redova bosansko-hercegovačkih franjevaca, vrlo značajan i reprezentativan akter njihove politike kroz više od pola veka. Sve su to momenti koji su rukovodili, pa i zavodili, mnoge prikazivače Martićevog književnog dela, ocenjivače njegovog pesničkog stvaranja. U tom pogledu vrlo je karakterističan stav prema Martiću kao književniku Jakše Čedomila, hrvatskog kritika, koji je raspolagao znatnom književnom kulturom i bio zagovornik moderne, savremene kritike u Hrvatskoj. U svom osvrtu na epske pesme fra Grgine, u I s k r i 1893 godine, ovaj katolički esejista veliča fra Grgu kao umetnika velikih kvaliteta. Deset godina docnije, vraćajući se na istu temu, on pokušava da svoj stav koriguje, ali čini to na jedan odista jedinstven način: »Pitat će tkogod: Je li sve suho zlato u Martića, da ga se samo hvali? N a t o n e ć u o d g o v o r i t i. Martić pripada velikom pokoljenju naših preporoditelja, a mi, koji smo malo pokoljenje malenih kritičara, nemojmo bar biti veliki nezahvalnici«.

Dve godine docnije, u V i e n c u za 1895, i Đuro Šurmin, u svoje vreme ugledni hrvatski književni istoričar, nalazi da je »Luka Vukalović i boj na Grahovcu godine 1858« »najbolji dio »Osvetnika«, jer je u njem pjesnik najbolje prikazao sam svoju moć«. Šurmin poredi »Osvetnike« sa Kačićevim Razgovorom i sa Mažuranićevim Smail-agom: »Za Martića bih rekao, da je u sredini između Kačića i Mažuranića... Komu nije ugodan Kačić, neće mu biti odviše mio ni Martić, premda ga može potresti Mažuranić«; i sa Homerom: »U nekim dijelovima ne zaostaje Martić ni najmanje za homerskim prikazivanjem«. Očevidno je da i Šurmin ostaje suzdržljiv, pun obzira, evazivan.

Tugomir Alaupović kao da je najviše uspeo da savlada prigodničke i druge obzire pri oceni Martićeva književnog stvaranja. On daje prvu slobodnu ocenu Martićeve poezije prilazeći Martićevom književnom delu bez predrasuda i sa smelom kritičnošću.

Alaupović je time, uzgred budi rečeno, i ovom prilikom potvrdio zasluženu reputaciju čestita čoveka i rodoljuba i opravdao ono izuzetno mesto koje će mu pripasti među prvim generacijama bosansko-hercegovačkih intelektualaca, prosvetnih i kulturnih radnika pod austriskom okupacijom. »Predaleko se zaletjelo oduševljenje za poeziju fra Grginu — kaže Alaupović u spomen-knjizi Fra Grgo Martić (Sarajevo 1906) — kada ga se prozvalo Homerom naše narodne pjesme«. Alaupović u nekoliko rečenica iznosi vrlo inteligentne opservacije o Martićevim »O s v e t n i c i m a«. Njemu izgleda, uprkos sasvim suprotnim mišljenjima savremenika, da je »pjevanje Martićevo u najvećem dijelu »O s v e t n i k a« nešto potvrdo«, da se »O s v e t n i c i« čitaju »teško« i da su često »nerazumljivi«. Martićevo pesničko pričanje — kaže Alaupović — razvlači se nadugo i naširoko, gubi se u opisima sitnih i neznatnih prilika, koje »zatrpavaju često glavnu nit«; velika je mana Martićevih pesama »što nemadu umjetničke kompozicije, pa im sila i snaga ne leži u ukupnom umjetničkom utisku nego samo u pojedinim mjestima«; »kako se radnja pomiče sporo i lagano, ne može se pjesnik da otme retorskom razvlačenju, koje se prolije silom obilatih riječi gdje bi situacija tražila kratak, ali junačan glas, i muško grlo«; »pjesnik često pada u nizinu obična hroničara, istorisko nabrajanje sapinje krila pjesnikova«; »O s v e t n i k e« veže samo temeljna ideja, ratovi za oslobođenje ispod vlasti carigradske, »iako među pojedinim dijelovima nema veze ni jedinstva«. Alaupović, s razlogom, zamera Martiću i »nepotrebno uvađanje klasične mitologije«.

Godine 1930, odnosno 1931, pojavile su se dve monografije o fra Grgi Martiću, obe iz pera njegove sabraće, bosanskih franjevaca. Jedan od njih, fra Augustin Čičić, koji inače ima znatnih zasluga za prikupljanje građe (napose korespondencije) o životu i radu Martićevom, koji je dao i vrlo koristan registar imena u »Osvetnicima«, vrlo malo se zadržava na Martićevom književnom radu. Njega, izgleda, više interesuje utvrđivanje izvesnih činjenica iz života Martićeva i, najviše, njegovo delovanje kao sveštenika i prosvetnog i političkog radnika.

Drugi, fra Oton Knezović, koji, već u predgovoru, bez ikakvih rezervi i ograničenja, izjavljuje da smatra da je Martić »bez sumnje najveći čovjek u bosansko-hercegovačkoj povjesti XIX vijeka«, govori nešto više i o njegovom književnom radu. Kao Čičić, i Knezović prepričava »O s v e t n i k e«, daje njihov sadržaj, obilno navodi stihove iz njih, ali ih tu i tamo objašnjava i komentariše. On nalazi da su »O s v e t n i c i« u kompozicionom pogledu slabi, da su klasični elementi u njima »na veliku štetu pjesničkoj kompoziciji«. Ali uprkos tim i takvim zamerkama, Knezović »otkriva« u Martiću »jak pjesnički talenat«, Martić je za njega »veliki umjetnik koji divnom lakoćom i elegancijom iznosi najnježnija čuvstva, najuzvišenije misli i najbujnije strasti«; Martićev jezik sad »buči i šumi neobuzdanom snagom prirodnih sila«, sad »zuji i šapće kao blagi lahor, koji laganim krilima ljulja i cjeliva mirisavo cvijeće i zelene livade«, »kao da čuješ gdje sama priroda

govori«. Za neke partije »Osvetnika« Knezović tvrdi da se mogu meriti »s najljepšim mjestima svjetske literature«, a Martićev književni rad u celini, za njega, ni u čem ne zaostaje za Njegošem: „»Gorski vijenac« ni u čem ne nadmašuje »Osvetnike«" — tvrdi Knezović u posljednjoj rečenici svoje monografije.

I akademik Antun Barac pisao je o Grgi Martiću (»Veličina malenih«, Zagreb 1947). Barac o Martiću kao književniku ima posve negativno mišljenje. O Martićevim prigodnicima on misli da »nigdje njihov pisac nije uspio da stvori pjesmu«, da »svuda samo opjevava, ali nigdje ne pjeva«. »Osvetnici«, kaže Barac, »nemaju niti jedne idejne osnove«. Dok u prvim pevanjima hvali Crnogorce i Srbijance i od njih očekuje oslobođenje Bosne i Hercegovine, Martić u posljednjima istupa ne samo kao izrazit katolik i austrofil nego čak grdi Crnogorce i Srbijance tvrdeći da se »ne mogu srediti u vlastitoj kući«, te da su, samim tim, »elemenat nesposoban da oslobađa druge«. Barac naročito zamera Martiću što je Hadži-Loju, koji ga je, 1878 godine, »kad ga je sarajevsko mnoštvo htjelo napasti kao austrijskoga doušnika«, zaštitio i spasao mu život, prikazao u »Osvetnicima« kao »drumskog razbojnika«. Martiću Barac odriče pravo na atribut »pjesnika herojskog vremena«, jer, iako je možda bio »rođen političar, lukav i mudar, upravo kao stvoren za prilike u Bosni«, »heroj nije bio... Njegovi »Osvetnici«, započeti kao glorifikacija borbe za slobodu, svršavaju se zanosnim riječima u čast Austrije i cara Franje Josipa«. Martićeva književna dela, po Barcu, »ući će u hrvatsku književnu povijest samo kao dokumenti jednog književnog razdoblja, ali ne kao umjetničke tvorevine«; »Martić uopće nije bio umjetnik-stvaralac, nego stihotvorac«; ukoliko u njega i ima odlomaka »koji se doimaju kao poezija«, i boljih stihova u kraćim pesmama, oni su »takve vrste da bi ih, u času iskrenog zanosa ili ogorčenja, mogao napisati svaki inteligentniji čovjek koji voli književnost i koji je donekle naučio da barata stihom«. Od ovog opšteg stava prema Martićevom književnom stvaranju, Barac donekle otstupa pri oceni Martićeve pesme »Tužni glas za vječni spomen Ivanu Franji Jukiću«: u njoj ima — kaže Barac — »uvjerenja i zanosa«, izraz joj je »jak«, zamerajući joj, kao usput, »pretjeranu patetičnost« i »namjernu alegoričnost«.

Spomenuli smo Barčeve reči: dok u prvim pevanjima »Osvetnika« hvali Crnogorce i Srbijance i od njih očekuje oslobođenje Bosne i Hercegovine, Martić u poslednjim »istupa ne samo kao izrazit katolik i austrofil« nego čak i grdi Crnogorce i Srbijance. Videli smo, međutim, da je Martić i mnogo ranije, možda čak i kad je stvarao prva pevanja »Osvetnika«, bio orijentisan proaustriski i da je očekivao oslobođenje iz Beča. Ukoliko se približavala austriska okupacija, utoliko je on sve otvorenije zastupao njene interese i zalagao se odlučno za njeno ostvarenje.

Fra Grgo je bio sastavljač i potpisnik famoznog protesta bosanskih franjevaca protiv eventualnog ustupanja Bosne i Hercegovine Srbiji, odnosno Crnoj Gori. U svojim uspomenama on

spominje taj protest i pridaje mu, samohvališavo, presudan značaj, koji on niti je imao niti je mogao imati: »Telegram ode, ujutro stigne u Berlin, i do podne Andraši priopći ga Kongresu, koji zaključi predavanje Bosne i Hercegovine na upravu austro-ugarskoj monarhiji« (Zapamćenja). Ovaj protest podudara se sa izjavom koju su neki franjevci, na čelu sa fra Grgom, dali 1876 godine, a povodom koje je nastala vrlo interesantna i značajna prepiska između kanonika Račkog i biskupa Štrosmajera. U toj prepisci data je porazna ocena proaustriske politike fra Grgine, pa i bosanskih fratara uopšte, i njihove dvoličnosti i prevrtljivosti.

U svom pismu od 6 jula 1876 godine Rački piše Štrosmajeru da je uredništvo zagrebačkih Narodnih novina primilo protest protiv eventualne aneksije Bosne i Hercegovine od strane Srbije sa potpisom fra Grge Martića, ali da hrvatski listovi neće »objelodaniti toga nebratskog pisma«. Rački se grozi nad postupkom fra Grginim i pretpostavlja da je on to mogao učiniti pod pritiskom Turaka, ali, u tom slučaju, on ga smatra »kukavicom koja nije za svoj kukavan narod spremna na žrtve«. Rački, međutim, dopušta i mogućnost da je to fra Grgo učinio i iz osvedočenja, no u tome slučaju, on je za njega »himbenik i licemjerac bio kada je »Osvetnika« pjevao«. Rački je saznao da se »u posavskoj Bosni katolici biju proti srpskoj vojsci«, i krivicu za tu pojavu, nad kojom se zgraža, svaljuje na bosanske franjevce: »Tako su bosanski fratrovi, ili bar jedan njih dio, odgojili svoje katolike«. I dodaje, očevidno aludirajući u prvom redu na fra Grgu, kako se bosanski franjevci, »ili bar jedan njih dio«, ne usuđuju izaći na svetlost svojim imenom, »već bi rado nepoznati baciti zublju razdora, da si ne pokvare položaja, ako bi Srbija Bosnu dobila«.

Štrosmajer sumnja u autentičnost Martićeva potpisa i preporučuje Račkom da se »ma kojim načinom u Obzoru rekne« da je ta proklamacija izmišljotina izvesnih ljudi koji hoće da osumnjiče čoveka koji je »najveći prijatelj sloge i jedinstva između Hrvata i Srba i koji iz svega srca i sve duše želi da srpsko oružje pobijedi«. No za svaki slučaj Štrosmajer se obraća u Sarajevo da sazna da li je Martić odista to »crno izdajstvo počinio i sebe najhuđe smrti krivcem učinio«. I već u narednom pismu, od 18 jula, on saopštava Račkom, ovoga puta bez ikakva komentara: »Ja iz posve izvjesnog izvora znam, da konzuli i neki fratri u Bosnoj agitiraju za to, da katolici i muhamedanci išću priključenje Austriji«. Da, kad se najzad saznalo, iz pisma samog fra Grge, da je fra Grgin potpis autentičan, Štrosmajer obaspe fra Grgu najoštrijim pogrdama: »Dakle, ipak, ide taj poetički nevaljalac u blato. Valjalo bi to što strože žigosati. On nije imao pravo ni u ime provincije, a kamoli u ime svih katolika govoriti... To vam je pravi Juda, koji bi sve, što je sveto, prodao za 33 srebrenjaka. Taj bo zaslužio da se objesi«. (Pismo Račkom od 25. VIII.)

Bosanska delegacija, koju su predvodili fra Grgo Martić, mitropolit Antim, biskup Vujičić, Mehmed-beg Kapetanović,

Mehmed-beg Fazlipašić i Ali-paša Čengić, primljena je od cara Franje Josipa I u Pešti 12 decembra 1878. Na putu za Peštu, fra Grgo je sa nekim članovima delegacije svratio u Đakovo. O ovoj poseti Štrosmajer piše Račkom: »Bili su ovdje Bošnjaci. I to su, moj prijatelju, diplomate, koji bi rad svemu svijetu zadovoljiti... Mislim, da će Martić biti prije ili poslije biskupom u Bosni«. Sada Martićev memorandum protiv prisajedinjenja Bosne Srbiji Štrosmajer naziva samo »budalaštinom«, pa dodaje da ga, tj. Martića, za to u Beču sada »vole«.

Rački je, u pismu Štrosmajeru od 30 decembra 1878, veoma zabrinut za budućnost Bosne. On veruje da će Bošnjaci u ugarskoj zajednici biti isto tako »pitomi« kao što su i Hrvati; najmanje se pouzdava u bosanske fratre, navodeći primer fra Grge koji »piše jednom rukom »O s v e t n i k e«, a drugom adrese podanstva sultanu i Madžarom«. Dopušta Rački da je to neka »mudrost«, ali mudrost koja je za njega — »nedokučiva«.

Martić je bio u poseti kod Štrosmajera i u junu mesecu 1879 godine. Štrosmajeru se čini »da taj čovjek (tj. Martić) za višu misiju u našem narodu ne ima dovoljno neodvisnog značaja i da je s Madžari vrlo zapleten«. Biskup je uopšte razočaran prilikama u zemlji pa želi da se povuče »kudgod u mir« kako ne bi bio »svjedokom svagdanjim one trulosti u koju naš narod propada«. (Pismo Račkom od 3 juna 1879).

Martić je dočekao austro-ugarsku okupaciju kao ostvarenje svoga sna i, po njegovom mišljenju, kao rezultat i svojih ličnih nastojanja i napora. On je među prvima primljen kod komandanta okupacionih trupa i, tom prilikom, predao je generalu Filipoviću pesmu koju je »sastavio u pozdravlje vojsci«. »Ja sam ovdje nevješt, ne znam ništa, tako ni svi moji ljudi, nego dođi ti često k meni« — rekao mu je Filipović već pri prvom susretu. I od tog dana Martić postaje glavni generalov savetnik. On postaje ličnost koja uživa neograničeno poverenje okupacionih vlasti, čija reč vredi više nego ijednog drugog domoroca. Po njegovom predlogu formira se prvo gradsko veće i određuju prvi deputirci koji će poći u Beč da pozdrave cara »oslobodioca«. I u prvom i u drugom telu fra Grgo je istaknuta, vodeća ličnost. Pa ipak, već naredne godine, on napušta Sarajevo i povlači se u Kreševo, izdvajajući se sve više i više iz javnoga života.

Izgleda da je Martić bio i uvređen i razočaran. Štrosmajerova pretpostavka da će Martić, za usluge učinjene Austriji, postati biskupom negde u Bosni, nije se obistinila. U Sarajevo je došao za nadbiskupa Josip Štadler, koji nije bio ni domaći sin ni franjevac, i koji nikada neće biti u dobrim odnosima sa bosanskim fratrima. A zatim će doći i do uspostave redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini, kojoj su se franjevci dugo odupirali. Ni pretpostavka fra Grgina, koju su i on i neki njegovi jednomišljenici navodili kao razlog za svoju proaustrisku politiku, da je austriska okupacija Bosne i Hercegovine u interesu ne samo katoličanstva nego i hrvatstva, nije se obistinila. Bosna ne samo da nije pripojena Hrvatskoj nego je u njoj, za Kalajeva režima,

hrvatstvo kao i srpstvo bilo negirano i progonjeno u interesu austro-madžarskog »bošnjakluka«.

U Kreševu je fra Grgo bio u neku ruku povlašćena ličnost, nije, naime, imao nekih naročitih zaduženja. Strastven lovac, on je često izlazio u lov u planinu. Rado je primao posete prijatelja i poštovalaca i vodio sa njima razgovore. S vremena na vreme odlazio je i na duža putovanja. Godine 1881 bio je u Rimu na proslavi Ćirila i Metodija, i 1892 na proslavi četrstogodišnjice otkrića Amerike, kojom prilikom je recitovao svoju pesmu u slavu Kolumbovu. Odlazio je i u Hrvatsku, u Zagreb, u Krapinske Toplice i Topusko na banjsko lečenje, i u Dalmaciju. No u Đakovo ponajčešće, gde bi znao ostati i po mesec dana kao gost biskupov. U kreševskoj dokolici Martić nije prestao da piše. Produžio je stavljati u stihove pozdrave visokim ličnostima o imendanima ili rođendanima, od kojih su neki i objavljivani, naročito oni Štrosmajeru, kojih i ima najviše.

Navodno prema sugestijama Armina Pavića, fra Grgo je pokušao da, od pesama o boju na Kosovu, sačini kosovsku epopeju, lazaricu (V i e n a c 1884). Ovaj Martićev pokušaj, kao, uostalom, ni neki drugi (Novakovićev, Stojkovićev, Dimitrijevićev), nije uspeo. Martić je bio pretočio u stihove, u narodne deseterce, Maretićev prevod Ilijade, čije je štampanje, iz zasad nepoznatih razloga, bilo obustavljeno.

Poznavalac nekoliko evropskih jezika, fra Grgo se ogledao i kao prevodilac. Prevodio je sa francuskog Šatobrijana (Rene, Đakovo 1886, pod naslovom »Bijedni Novak«), Rasina (Ifigenija, Karlovac 1887 i Mostar 1902) i dve stvari iz života svetaca (Svete Katarine i Franje Asiškog). Ovi prevodi, međutim, više su prepričavanja i prerade nego li prevodi u savremenom značenju te reči.

Uz »O s v e t n i k e« se često spominju i »P o s v e t n i c i« kao ciklus pesama fra Grginih koji, po mišljenju nekih kritičara (Čičić), ne zaostaje za »O s v e t n i c i m a«. Međutim, ovde se radi, barem tematski, o poeziji sasvim druge, specifične vrste. Oni su nastali u poznijim godinama pesnikovim, kad se fra Grgo već bio odvojio od svake društvene aktivnosti i povukao u kreševski samostan. Kao da je fra Grgo hteo da njima i kao pesnik oduži svoj dug prema veri i crkvi, prema redu franjevačkom i njegovom osnivaču Franji Asiškome. Tu se nalazi, na uvodnom mestu, i njegova »Spomenica pri zlatnoj misi 14 siječnja 1895«, dakle o pedesetogodišnjici svoje sopstvene svešteničke službe, što će reći jedan po prevashodstvu lični motiv. Pa ipak, i toj pesmi nedostaje neposrednost doživljaja, jedinstvo osećanja, boja i izraz poetske ličnosti. Barac joj odriče čak i jači religiozni osećaj, pa zaključuje da »danas takve pjesme ne bi štampao ni jedan list određen za književne početnike«. Katolički kritičari, međutim, ne slažu se u oceni »P o s v e t n i k a«. Dok Čičić tvrdi da »P o s v e t n i c i« po svojim pesničkim kvalitetima ne zaostaju nimalo za »O s v e t n i c i m a«, Knezović ih naziva stihovanom kronikom franjevačkog reda koja »ostavlja hladan dojam«, u kojoj nema „one živosti,

plastike, lapidarnosti ni vrelog zanosa, kako se to mjestimice nalazi se u »O s v e t n i c i m a«".

Za upoznavanje Martićevog političkog i kulturno-prosvetnog delovanja, i prilika i odnosa u kojima se ono odvijalo, dakle za jedan dobar deo istorije Bosne i Hercegovine, interesantan izvor pretstavljaju njegova »Z a p a m ć e n j a«. U našoj naučnoj literaturi ona se, kao takva, vrlo često citiraju. U inače sasvim retkoj memoarskoj literaturi u ovim našim krajevima, »Z a p a m ć e n j a« pretstavljaju značajan primerak ovog književnog roda u Bosni i Hercegovini.

Početkom našeg veka, kad je fra Grgo bio već na izmaku života, Dušan Plavšić i Ivo Pilar, koji u to vreme žive u Sarajevu, s vremena na vreme odlazili su u Kreševo u posetu nekim svojim rođacima. Tom prilikom oni su navraćali i u kreševski manastir i vodili razgovore sa starcem, slušali njegove zanimljive priče iz davnine. Oni su, izgleda, fra Grgi dali sugestiju da svoje uspomene stavi na hartiju i publikuje. No kako je fra Grgo bio već onemoćao, ponudili su mu da mu pošalju stenografa koji će zabeležiti njegova kazivanja. Po pristanku fra Grginom, za taj posao angažovan je Pilarev rođak Janko Koharić, nastavnik gimnazije u Dubrovniku, koji ga je i obavio u leto 1901 godine. Tako su nastala Martićeva »Z a p a m ć e n j a«, štampana u Zagrebu 1906 godine. Za štampu ih je priredio prof. Ferdo Šišić.

Iako je za turske vladavine bilo opasno praviti zabeleške i voditi dnevnik, fra Grgo je ipak sačuvao nešto svog ličnog memoarskog materijala. On ga je, u svoje vreme, predao na čuvanje i eventualno publikovanje fra Mirku Šestiću. Inicijatori ideje o izdavanju fra Grginih uspomena obratili su se Šestiću sa molbom da im ustupi Martićeve rukopise i zabeleške da ih objave zajedno sa Koharićevim stenogramom. Ovu njihovu molbu poduprо je i fra Grgo. Ali Šestić, međutim, nije pristao da materijal kojim je on raspolagao dadne priređivačima »Z a p a m ć e n j a«.

Pripremanje za štampu i publikovanje ovog stenograma ima, međutim, svoju istoriju. Ono je prošlo kroz izvesne peripetije na kojima se vredi zadržati i zato da bismo mogli da ocenimo pravu meru njihove dokumentarne vrednosti. I sam Šišić u predgovoru kaže: »Poslije toga vremena dospio je Koharićev rukopis u razne ruke, dok ga konačno zagrebački knjižar Đuro Trpinac ne dobavi od bosanskih franjevaca s nakanom da ga izdade«.

Najinteresantnije je da se i Kosta Herman, visoki činovnik bosanske vlade, živo zainteresovao za ovu publikaciju i da se lično obraćao Šestiću sa molbom da mu ustupi svoj rukopis. U pismu od 21 septembra 1901 godine Herman saopštava Šestiću da je čistopis Koharićeva stenograma koji je, kako on kaže, »naš fra Grga pregledao«, dostavio pretsedniku Društva hrvatskih književnika u Zagrebu, »presvijetlom gospodinu Ivanu Trnskom«. Herman je, kako dalje kaže u svom pismu, obavestio Trnskoga da je Šestić »prije nekoliko godina« glavni deo fra Grginih memoara pobeležio i da radi na tome da taj rukopis priredi za štampu, ali da on, Kosta Herman, smatra da bi taj rukopis trebalo objaviti zajedno sa Koharićevim stenogramom. Trnski mu je, navodno, odgovorio: »Priznajem nuždu pribave rukopisa g. Šestića i u sporazumu s presvietlim g. Mažuranićem i cielim odborom molim vas liepo da biste gledali dostati se toga rukopisa, pa ćemo onda po Vašoj prijateljskoj uputi dalje postupati«. Naglašavajući da ovo čini »i opet u dogovoru sa fra Grgom«, Herman moli Šestića da svoju odluku što pre dostavi ili njemu lično ili Trnskom, te mu daje i adresu ovoga sa nekoliko zvučnih titula, valjda da ga impresionira.

Postavlja se pitanje kako je Kosta Herman mogao da dobije u ruke Koharićev stenogram da njime ovako suvereno raspolaže. Kosta Herman bio je član Kluba književnika u Sarajevu, čiji su članovi bili i dvojica inicijatora ideje o stenografisanju fra Grginih uspomena, Pilar i Plavšić. Ali on je bio u isto vreme i visoki državni funkcioner, koji je, očevidno, koristeći svoj politički položaj i autoritet, jednostavno prisvojio sebi pravo da stenogramom raspolaže po svome nahođenju.

Fra G. Gavranić, izazvan naknadnim protestom Pilarevim (Napredak, br. 9/10. Sarajevo 1930) protiv postupka sa Koharićevim stenogramom, objavio je u F r a n j e v a č k o m v j e s n i k u br. 1 iz 1931, pored citiranog Hermanovog, i vrlo interesantno pismo Koharićevo od 10 januara 1902, za koje ni sam ne zna kome je upućeno, ali pretpostavlja da je upućeno G l a s n i k u jugoslovenskih franjevaca. U tom pismu Koharić kaže da mu je fra Grgo u tri maha pismeno izrazio želju da se memoari štampaju za njegova života i pod njegovom korekturom. Sa takvim uputstvom je Koharić i poslan u Kreševo »od odbora za izdanje tih memoara, u kom su gg. Kranjčević, Pilar i Plavšić«. Koharić je, kad je saznao da je rukopis kod Trnskog, pošao kod njega i zamolio ga da ga dadne na doterivanje, jer da ga je uradio u hitnji diktirajući ga dvojici gimnazista. Na to mu je Trnski, navodno, odgovorio da se rukopis neće izdati za života fra Grgina i da će doći »jedan presvietli« iz Sarajeva (očevidno Kosta Herman) i s »drugim presvietlim« iz Zagreba (verovatno Mažuranić) redigovati rukopis, te da je, prema tome, Koharićeva redakcija suvišna.

Fra Grgo je, valjda tim povodom, napisao Koharića pismo u kome kaže da mu se vidi »da se je mnogo baba umiješalo u taj posao i da se boji: bit će kilavo dijete«. I zato Koharić misli da bi dužnost bila fra Grginih štovatelja da ne dozvole »da visoka birokracija prema državnim interesima gospodari tuđim rukopisom«. Da to žele ti ljudi iz »visoke birokracije«, Koharić zaključuje i po tome što je poslednjih 40 forinti od predviđene nagrade od 100 for. primio tek onda kada je rukopis »Z a p a m ć e n j a« i s v e s v o j e s t e n o g r a f s k e b e l e š k e predao na ruke g. Trnskog, očevidno da im ne bi mogao kvariti poslove eventualnim izdavanjem memoara za fra Grgina života, jer fra Grgo »ne bi dozvolio, kako i u pismu kaže«, da »kojekakvi ljudi koješta u nje natrunjuju«. Koharić, koji će, međutim, poginuti, nesrećnim slučajem, 1904 godine, pita urednika lista kome upućuje ovo pismo da li će ga u svom listu pomoći ako, »opunomoćen od fra Grge«,

stane »zahtjevati njegovo vlasničtvo, rukopis Zapamćenja i svoje vlasničtvo — stenografske bilješke«.

Iz ove prepiske, i polemike između d-ra Pilara i fra G. Gavranića, izlazi kao nesumnjivo jedno, a to je: da se fra Grgina »Zapamćenja« ne mogu primiti kao posve autentična. Ko je krivac da je do toga došlo, to je drugo pitanje. Svakako visoka austriska birokratija, Kosta Herman i Ivan vitez Trnski u prvom redu, a možda i fra Grgina najbliža okolina, jer Gavranić, kod koga se, kako on sam kaže, nalazi rukopis Šestićev, objavio ga je samo delimično, a Šestić, možda i iz bojazni da ga ne frizira ona druga, birokratska strana, kao što je frizirala Koharićev, nije se uopšte odazvao pozivu Koste Hermana da ga preda njemu ili Trnskom. Tek, za našu političku i kulturnu istoriju ostala su nepristupačna izvorna sećanja i saopštenja fra Grgina, koja bi svakako mogla biti od većeg interesa i kao podaci o jednom vremenu i kao elementi na osnovu kojih bismo lakše mogli dokraja sagledati lik jedne u svakom slučaju zanimljive i značajne ličnosti iz naše nedavne prošlosti. Jelenić, naprimer, u svom delu »Kultura i bosanski franjevci« (Sarajevo 1915), obilno citira Šestićeva, a ne Koharićeva »Zapamćenja«.

Ni fra Grgina bogata prepiska, međutim, do danas nije ni registrovana akamoli publikovana. Prema Čičićevoj monografiji, u kreševskom manastiru nalazi se gotovo sva rukopisna ostavština fra Grgina. Samih pisama, onih upućenih fra Grgi, prema verodostojnoj izjavi Čičićevoj, ima u Kreševu oko hiljadu, a fra Grginih pisama oko 150. Trebalo bi što pre pristupiti registrovanju i publikovanju ove prepiske, i to sistematski, sa naučnom obradom, jer ono što je dosad objavljivano tu i tamo i s vremena na vreme, sem nešto izuzetaka, ne može da posluži kao pouzdan izvor za naučni rad.

»Zapamćenja« su, inače, vrlo interesantna lektira. Pričanje je u njima vanredno živo i plastično, a način izražavanja krepak i originalan. Izgleda da je fra Grgo lepše pričao nego što je pisao. Njegovi sasvim malobrojni prozni radovi (»Bosanska i hercegovačka književnost«, »Hercegovci«, i drugi) zaostaju daleko po literarnim kvalitetima iza ovog kazivanja u pero.

Pri oceni Martićevog književnog dela, ako bismo primenili jedan opšti, savremeni kriterij, morali bismo doći do zaključka da on, ukoliko je uopšte pesnik, nije nipošto pesnik od nekog stvarnog kvaliteta, a najmanje veliki pesnik. Ako ga, kao književnog radnika, cenimo prema vremenu u kome je stvarao i prema tadanjem opštem nivou naših književnih ostvarenja, i tada ćemo morati doći do zaključka da je fra Grgo Martić daleko ispod proseka. Ne treba gubiti iz vida da je Martić u toku nekih šezdeset godina, od početka petog decenija pa do kraja prošloga veka gotovo stalno pisao, i da se već na prvi pogled može konstatovati da u tom za ljudski vek dugom vremenskom periodu kao knji-

ževni stvaralac nije rastao ni razvijao se, nego da je, više-manje, na kraju svoje književne delatnosti ostao na istom nivou na kome se pokazao prvim svojim radovima. A u tih šest decenija u našoj književnosti, hrvatskoj i srpskoj, javlja se niz značajnih, pa i velikih pisaca čija dela po svojim umetničkim kvalitetima ostaju trajne vrednosti. Martića kao pesnika ne može spasti činjenica da se u nekih stotinu hiljada stihova koliko je ostalo iza njega može možda naići i na poneki, sasvim izolovani, blesak poetskog nadahnuća, neko pesničko zrnce izazvano neposrednošću osećanja i iskrenijim zanosom. I zato Barac ima pravo kada kaže za Martića: »Njegova književna djela ući će u hrvatsku književnu povjest samo kao dokumenti jednog književnog razdoblja, ali ne kao umjetničke tvorevine«.

Martić je u stihu opričao neke znatnije događaje iz istorije Bosne i Hercegovine i naših susednih zemalja u XIX veku, davši, ustvari, samo stihovanu kroniku tih događaja. I to kronika koja nije u sebi povezana, kojoj nedostaje do kraja sprovedena osnovna nit i jedinstvena misao i težnja za koju bismo mogli reći da ga je rukovodila pri tom poslu. Ni u njegovim prigodicama, kao ni u njegovim pesmama inspirisanim verskim osećanjima nema istinskih uzbuđenja, nema onog dubokog doživljenog iz čega, kao varnica, prosine umetničko delo. Pa i sam Martićev jezik i poetski izraz bezličan je, nedostaje mu organsko jedinstvo, čvrstina i doslednost. Martić se, uprkos izvesnim delimičnim otstupanjima, drži slepo narodne pesme, peva »na narodnu«. Ali pri tome on ne može da se otme i nekim reminiscencijama iz klasične književnosti, a tu i tamo povodi se i za slavenosrpskim spisateljima svoga vremena i dubrovačkim pesnicima. I motive koje će da obradi i pesnička sredstva kojima će da ih izrazi, Martić pabirči tamo i amo, pokazujući stalno nedostatak mašte, siromaštvo invencije, prazninu unutrašnjeg života i otsustvo istinske emocionalnosti.

Pod impresijom njegove političke »preorijentacije« u godinama neposredno pred okupaciju Bosne i Hercegovine, te i suviše oštre osude koju su tada izrekli o njemu Rački i Štrosmajer, u oceni fra Grge Martića kao javnog radnika i čoveka formirana su dva mišljenja. Jedno je apsolutno negativno, dok prema drugome, Martić bi imao da bude pozitivna, štaviše svetla ličnost u istoriji bosansko-hercegovačkog XIX veka.

Izgleda da su obe ove ocene, kao rezultat jednog apriornog stava, jednostrane i nepotpune. Martić nije bio heroj, pa čak ni borac. On nema ničeg zajedničkog, recimo, sa jednim Jukićem ni jednim Pelagićem, koji su nama, našem čoveku, bliži i simpatičniji i, u poslednjoj liniji, kudikamo pozitivniji i napredniji. Ali to nipošto ne znači da i Martić nije, na svoj način, interesantna istoriska figura, značajan pretstavnik jedne politike i taktike u kojoj je on, istina, bio prvi majstor, pravi virtuoz, ali koja nikako nije bila neka njegova osobenost, u kojoj bi on, u ona nemirna i nesigurna vremena, ostao sam i usamljen.

Ilija Kecmanović

RAZNI SPISI

POZDRAV HERCEGOVINI

Sed cur heu — cur
Manat rara mea lacryma per genas?
Horat.

Svako čuvstvo načal' konac ima
K'o u p r s a m človečeskim dvima,
Samoj ljubvi konca nigda nije
Bog sozdao; iza groba grije.
Ona, kako iskustvo te uči
Gde nejako pero ne dokuči — —
Da drag dragu lišen zaboravi,
Prepelica piliće u travi.
U dubravi ovca jagnje svoje,
Il' Matica nebrojene roje,
Ne verujem, brate, ne verujem,
Da Sokrata protivslovit' čujem:
U samoći blagoj kad ostanem,
Ili sanka u naruči padnem,
Il' u hramu Palade, Davora,
Il' rumena obasja me Zora,
U prelestnom carstvu Cvete ili:
S v e đ s e š i r e u grudima krili,
Majko mila, vatra reči tvoji,
K' im mi dušu občara i spoji,
Pre nego se ot tebe odeli,

Blagoslovom o p a k o u s t r e l i:
Da se nikud maknuti ne smijem
Bez da grozno tople suze lijem,
Ili da me Geniji lica tvoga
Ne susretne, ko Anđel od Boga;
Prot kom naglim preobražen celo,
Da zagrlim barem senku smelo,
Kao željnu Ulis Penelopu,
Ili t' Alfei Aretuze stopu.
Al' badava — ne mogu t' stignuti,
Jerbo letiš kano vetri ljuti,
Evo veće tri godine dana,
Kako naglim sredom Okeana
Bodrim veslom, samo tebe radi —
Dome mili! Bog-zna! koji gradi,
Razgrađuje o d n a č e l a t v a r i,
Ta me, ta me, ah, ne voli mori!
Šiljem molbe svaki časak gori
U nebesne premodre visine,
Da ti, dome, lepša zvezda sijne...
Vavek strepi krotka duša moja,
Živeć' bez te — živim bez pokoja.
Da je disat bez tvog blaga vsuje,
Svakog bića um te sovetuje.
Utešit' me sva braća ne znaju,
Nego pače gorku pečal daju;
Kada čujem Slavijanka vila,
Tvoja seka i susedka mila,
Čas od juga, a čas od severa,
V e k o m z l a t n i m kako maglu tera:
Čak do kraja rvatskih planina,
I poslednjeg c e t i n s k o g a sina,
Brat i seja: »M a g a z i n, D a n i c a«;
»List Narodnij« visočajšeg lica,

Prek' Vračara čak do Drine hladne,
I do tvoje kolevčice jadne;
A l' kroz t v o j e p r e m r a č n e z i d i n e
P r o d r e t' ne sme n i k o d o s r e d i n e!
Samu te je tuga oborvala?
Samu tužna magla obujala?
Tako čvrsto da ne možeš okom
Uzret' Slave na polju širokom
Lice žarko p r o s v e š t e n j a sveto,
Na visoki Helikon popeto?
Kaži meni, milo dobro moje!
Toj nesreći tužni uzrok ko je?
Il' sobstvena, il' je tuđa vika,
Da carstvuje gluposti dubljina?!
No vraćam se, sunce jarko, k tebi,
Naše tuge tešiteljni žreci,
K tebi, k tebi, oj Listu Narodnji!
Čistog uma vertogradu plodni;
K teb' uteho nejaka i stara!
Suze vrele umilno obara
Hercegovsko čedo od planina,
Da poslušaš žertvu tužnog sina,
Te pospešiš tamo do Veleži,
Gdi 'no glava tugovanja leži
Nebedima, pa vek dalje puze. —
Ti se ne boj otrovne Meduze,
Tvoja Zraka ugodna je svima
Jerbo sveto slovo u se prima!...
Širi krila tek dobrodeteli,
Kćeri Boga, o tavnih u poljih
Redko dosad dopiraše kuda,
(Prepričujuć stazu zloba huda.)
Sad već, sada korabalj milosti
Niz romonu Neretvu odpusti,

Kroz Slavije Majke tužno pleme,
Koja t' čeka nemereno vreme;
Nek već zvanje tvoje ne okleva,
Ko što neki s Velebita peva:
»Braća Srblji s obe Strane Save
Liste svoje šalju na sve strane,
Rosno cveće u vence da beru.«
Eto ime kakvo nosiš slavno
Samo k tvojoj celi teži stalno!
Žreci će ti plesti s Vilindara
Čestni venac tratora i lavra.
Zovi, viči braću na livade!
Blagoljubni kud nas dusi vode.
A i ti sav moj Rode premili!
Uho, serdce priklon' na plač vili,
Otvor' grudi divne luče Zraku;
Ta ne dremaj do veka u mraku! —
Evo Ljumir i Radagajet cvetu
Tek iznova Slavijanskom svetu.
Gle! Belobog i Astrea s' rodi,
Svako biće njina iskra zgodi;
A vam jošte ni abera nema,
Nego b' rekao, lanjska s' zima sprema.
Oj još jednom barem sa mnom ruke
Hercegovče, Bogu koji leči muke,
Predprijat' ja utehe motreći,
Digni, skupno ovako cvileći:
Oj žalosti! kad ćeš nam prestati?
Žarko sunce! kad ćeš nam zasjati?

G. Ljubomir Martić,
iz Hercegovine

(Serbski narodni list, god. VI, čislo 47, od 20. novembra 1841 g.)

HERCEGOVCI

Krasno, ugodno i polezno je o narodu onom, kojeg smo mi grančica, razmišljavati i, koliko je moguće, soveršeno ponjatije sebi pribaviti truditi se. Trud ovaj sve druge trudove prevozilazi; i izobrazivši najpre sebe svaki treba da gledi sa svojim narodom, njegovim običajima, načinom mišljenja i delanja, položenijem fizičeskim i političeskim, istorijom starijom i novijom upoznati se, i svoja u ovom prizreniju znanja, koliko je mogućno većma, razprostraniti. Ovim se načinom vrednost onog naroda, kojem se i mi pričisljavamo, poznaje, ovim se načinom nedostatci njegovim otkrivaju. Tako učimo, čega nam se držati treba, čim se dičiti i ponositi imamo, a od čega valja da se čuvamo i uklanjamo. Poznavanje ovo naroda svoga najbolje i najosnovnije postiže se poznavanjem pojedinih njegovih otdeljaka. Zato sam ja, znajući da je naš Narodni List i dosad takove predmete rado primao i čitateljima svojim saobštavao, usudio se nekoliko reči o onoj grani grdnog našeg naroda, u kojoj sam se ja rodio, probesediti, i tako čitatelje naše s otim upoznati, kako naša braća i po drugim krajevima žive, nadajući se da će naši čitatelji ovakvo opisanije dragovoljno čitati i da mi moj trud zabadava biti neće.

§ 1. Hercegovac je kao god i braća njegova, grane slavenskog plemena, sireč: Dalmatinac, Albanez, Crnogorac, Bošnjak, Srbin, Horvat, Bugarin i dr., značaja blagodetelna, temperamenta ognjena, tela krepka i živa, vozrasta po većoj časti golema, izuzimajući u Gornjoj Hercegovini okol' Posušja, Levna, Duvna i Kupresa živeće, tako nazvane Ravenjaše*), koji su telom manji, no što se jačine tiče, drugim ravni. Svi su gostoljubivi, za pušku, ćordu i drugo oružje sposobni, za četovanje, osobito u bregovitim stranama prikladni, i trudoljubivi.

§ 2. O d e l o. Ko je vidio Crnogorce, taj znade, kako se i Hercegovac nosi. No kome obstojateljstva nisu dopustila, toga viditi, onomu za ljubav staviću ovde opisanije celog odela Hercegovca. — Na glavi nosi f e s, obmotan belim, crnoplavetnim, ili crvenim šalom, kog prave njihove žene. Za ovim sleduje j e č e r m a (prsluk) od belog sukna za svaki dan, a za svetac pak malo bogatija od crvene čoje, ukrašena lepim tučanim ili srebrnim pucama (dugmetima). Po ječermi dolazi b e n s i l a j kožni, u kom oružje nosi, a za ovim p o j a s (kao što oni vele) m a d ž a r s k i od crvenog ili crnog gajtana. Na nogama imaju čakšire, od belog sukna. Leti nose do kolena dimlije, zovome š a l j a r e od crnog sukna, a od kolena tesno nuz noge t o z l u k e, dalje čarape, lepo pletene i izšarane, s naprstnicima zajedno, na koje dođu opanci onakvi kakve je imao Miloš Banaćanin kad se u Rimu u Senatu Marku Antoniju tužio. Nad ječermom nose oni do pojasa kratak od crnog sukna s rukavima k o p o r a n, u zimu k a b a n i c u od jakog sukna s kukuljom, kao drevni Rimljani. Ovo je odelo od Rame do Gabele obšte i narodno, samo

*) Naimenovani su tako sbog njima svojstvenog običaja, onome između sebe, koji bi što u putu, ili kojom drugom prilikom štetovao, n. pr. konja, ili što drugo, izgubio, iz učinjeno među sobom revene naknaditi.

što se Refenjaši i u ovom od pročiji razlikuju, i odelo tešnje nose i sve gajtanom izšarano. — Ženski se pol nosi od časti po turskom običaju, a od časti po dalmatinskom. Imadu belu aljinu do zemlje prepasanu t k a n i c o m od podlanice širokom. Na ovoj imaju ječermu kraću, crnu, čarape i opanke, kao i muški, no malo duže čarape i šarenije, kabanicu istu, na glavi crvenu kapu, koju devojke pokriju čistom belom maramom. Kad se devojke udadu, dok prvo dete ne rode, nose p o č e l i c u, ukrašenu staklenim bobcima, parama turskim, dvadesetacima, a kadšto i dukatima. Na ovakvim počelicama nađe se često i starodrevnih novaca kraljeva naših srbskih i rimskih. Ja sam takov jedan, gotovo reći, na silu od moje snaje uzeo i dao mom jednom prijatelju u Zagrebu, na kome je stajalo S. T. t. j. Stefan. — K odelu Hercegovca prinadleži jošt i bojino oružje protiv neprijatelja; jer ako bi vidio Turčin da u kaurina nema oružja, odmah bi mu savijao kamiš oko ušiju. Zato Hercegovci, i staro i mlado, nose, ako ne dve male puške za pojasom, a ono sigurno jednu s jataganom, a veliku šaru ili golocevku o ramenu. No ne može se reći, da ovo samo predstojeće opasnosti radi biva, nego i dike radi; jer bi inače rekli, da je žena.

§ 3. Poznato je, da nemila sudba, koju dosta oplakati ne možemo, blage putove k Paladinom Dvoru kod ovog nesrećnog i siromašnog naroda ovo već gotovo četiri stoletija zatvorene drži: nauke tu pod teškom muslimanskom rukom cvetati, hudožestva i zanati razprostranjavati se i zemlju bogatiti ne mogu. Zato je sin prinuždеn očin, a kći materin zanat sledovati, i krvavo stečeni komad leba sa znojem pojesti. No ovo bi sve kako-tako bilo, kad ne bi svirepo Agarjana postupanje i ovaj komadić hleba bednom ovom narodu jošt gorčim činilo. Siromah Hercegovac radi po celu godinu kao crv, ore i kopa, dok šaku žita

pribere, pa i od ove mora agi petinu, a spahiji desetinu dati. Osim toga dođe mu jošt jedno deset puta preko godine aga sa dvadeset i više vucibatina u kuću, i neće se s mesta maći dok koje konji, koje psi agini, koje on sam sa svojim slugama ne pojedu sve što u kući ima, i gladnu čeljad sa praznim ambarom na golu ognjištu ne ostavi.

No ostavljajući ovo na stranu ne ćemo žalost stostručiti, kad su listovi naši i onako puni toga čemera i može biti već i dosadili, samo to reći možemo, da Hercegovca nikad bezposlena viditi ne možeš. On se ne skita, ne prosi, nit' sedi u zapećku po vasdugi dan, kao što se to po mnogim drugim predelima često može viditi. Nego zorom na noge skoči, pa zovući sinove svoje na posao, plug, motiku, sikiru ili lopatu u šake uzme i, ne gledajući na sneg ili na kišu, po ceo dan u polju provede; kad sunce za goru zađe, zametnuvši se ratilom kući ide, otrese mraz sa brkova i obrva, večera, pa mirno spava. Ovako ljudi. Žene pak, koje u smotreniju jakosti i trudoljubija udivlenije zaslužuju, od časti predući ili pletući za stadom po planinama život svoj provode, od časti druge svoje poslove kod kuće otpravljaju.

§ 4. Veroispovedanije i zbog ovog rađajuća se među narodima mrzost. Hercegovci su veroispovedanija vostočnog ili zapadnog. Prvi se u običnom govoru zovu rišćanima a drugi kršćanima. Poslednjih malo ima u Gornjoj Hercegovini, no počinjajući od Mostara pa do Crne Gore ima ji više nego rišćana. Ovo su braća jednim krstom ukrašena, jednim mlekom zadojena, u jednoj kolevci ljuljana, pa kako se ova braća od razdelenija crkve među sobom preziru (valjda) i mrze. Stidim se i reći da jedan s drugim iz nenavisti ni jesti zajedno neće. Uzroke ovog brojati obstojateljstva mi ne dopuštaju; ali suze me vrele poliju, kad

mi nesoglasije ovo i raspra među rođenom braćom na pamet padne, ili kad Dositejeve listove prevrtajući onu vzaimnost sebi predstavim, koja bi među braćom vladati morala. Međutim — intra mea pectora tantum. Da tome obrjati, u kojim prost narod svu religiju polaže, krivi nisu, lasno će sebi blagorazumniji čitatelj predstaviti moći i potvrdit' će da se iz nevžestva nevžestvo rađa, a iz izobraženija izobraženije. Kao glava ovog naroda smatrati se mogu sveštenici zapadnog i vostočnog ispovedanija. Prvi su dovoljno izobraženi i snabdeveni i trude se da sujeverje i glupost iz naroda izkorene. No budući da se rast, koji je već od više godina usađen, tako lako izkoreniti ne da, a vremenom ga i nejaki crvić pregrize, tako samo od zlatnog vremena svako dobro isčekujemo. Nek im Bog uspeh pokloni. Samo bi im to želili, da staru srbsku poslovicu, koja ovako glasi: ko traži veće izgubi iz vreće, bolje na um uzmu, i da ne misle, da će i gavran kadgod pobeliti. Oni se ponose s nekim fermanom i kolajnom, koju su od Sultana dobili, ne paze na reči Katona, koji veli: fistula dulce canit volucre dum decipit anceps —, i ne poslušaju starca dedu Brđanina, koji kaže, da je tako i pre dvadeset godina bilo, i da je opet tursko ostalo, što je ovoga dede bilo. Što se tiče sveštenika vostočnog ispovedanija, ovi su svakog izobraženija lišeni, i s otim se samo od prostog naroda razlikuju što čitati znadu. No tome se čuditi nije; jerbo osim toga, što su svake podpore lišeni, udručavaju ji ne samo Turci nego i njihovi sobstveni episkopi. Osim toga prinuždeni su ovi kukavni ljudi po vasdugi dan ralo tegliti, samo da svoju jadnu porodicu od gladi i zime sačuvaju, ne imajući na pameti kondaka ni tropara.

§ 5. Vozpitanije i roditelja počitanije. Što se prostog vozpitanija u strahu božijem i počitovanju

svojih roditelja tiče, mogao bi reći, da je mnoge druge narode Hercegovac prestignuo. Tek što dete progovarati počne, ne uči ga mati skaredne kojekakve i soblaznitelne reči, kao što sam to po drugim mestim čuo, nego Otče Naš, Vjeruju, i Deset Božji Zapovedi. Ako bi dete nepristojnu kakvu reč neotice ili hotimice izreklo, pretila bi mu mati, da će ga odmah svešteniku odvesti, i da će mu ovaj jezik odseći. Otud rađa se počitanije dece sprema svojih roditelja i zaista redko je čuti, da će koje dete bilo veliko il' malo, svojim starijim izprečnu reč reći. Na to ga navode i u tom ga sohranjavaju, ne regule kakve Sokrata ili Plutarha, nego samo jedna prepovest, da je jedanput sina jednog, koji je majki svojoj rekao: v r a g t e o d n e o, odmah grom iz vedra neba utukao. Ja ne mogu se zadržati, da ne uzkliknem: O b l a ž e n a p r o s t o d u š n o s t!

§ 6. B o g o p o č i t a n i j e. Premda Hercegovca zvona s tornja crkvenog ne bude i ne opominju na molitvu, to opet oni časove bogomolenija točno nabljudavaju. Jutrom i večerom starešina sa celom svojom porodicom Boga umoljava, da mu grehe njegove oprosti a trude i dela blagoslovi. Sedmi pak dan, kog je Bog opredelio da čovek od poslova svojih odpočine, sa suprugom svojom i čedima hiti na slovo Božije, ne gledajući što je crkva često i pol dana daleko, što sneg i kiša pada, ili što je nesnosima prepeka. Povrativši se sa svete mise ili liturgije ne svraćaju se u mehane, da se u njima krve, nego u miru i veselju svaki k svojem domu ili k svojem čtavcu ide, koji mu na njegovo duševno sozidanije slovo Božije čita. Kamo sreće da poleznih knjiga, koje bi ji iz nevežestva kurtalirale, imaju, i da nisu prinuždeni one, od nekih drevnih dalmatinskih monaha vragom i paklom nakićene, koje ji jošt većma zabunjuju, čitati; jer ne znajući zlo od dobra,

laž od istine razlikovati, često u dvoumije o spaseniju duše svoje padnu.

Krasno se kod njih volja k čitanju primećava, samo kad bi Dositejeva, ili podobnih glava dela, u ruke im pala. — Božić i dan Svetog Jovana očekuje malo i veliko s velikom radošću i veseljem. Ne mogu propustiti da o načinu svetkovanja ovih praznika u Hercegovini nekoliko reči ne progovorim. Uoči Božića pred veče, pošto se smrkne, iziđe knez selski pred vrata kućna i opali tri puške, a za njim to isto svi pravoverni učine. Za ovim unese starešina panj od zdrava drveta sa izrezanim na njemu krstom i u prisustviju čeljadi metne ga na vatru. Sad kleknu svi na slamom zastrtu zemlju i mole se Bogu jedan sat. Posle dokončanija ove molitve igraju se do pola noći, pak se posle lepo opreme i pođu u crkvu slušati Slovo Božije. Bez svakog drugog uputstvija, gledajući samo na zvezde, kao danicu, sikiru, vola, Tetrovu slavu, o osobito vlašiće, iz kojih oni ne samo na kišu, sneg, buru, nego i na sate zaključuju, prispedu oni tamo na opredeljeno vreme. Po okončaniju službe Božije opali svaki triput iz kubura, i koji na vrancu, koji peške, kući idu, gde ji domaćica dočeka sa sinijom s bogato iskićenom jestbinom. Kad za stol sednu, onda starešina uzme sudić napunjen sa žitom, u kojem trokrstna sveća stoji, zapali ovu i na onom panju (badnjaku), kog je sinoć na vatru metnuo, da gore, dok čorbu ne posrču; tad lati bukaru s vinom i nazdravi svima. Kad se obrede, opet se je on dočepa i, zamočivši lebac u nj, počne gasiti sveću, govoreći: k a k o g o d o v a s v e ć a g o r e, d r a g a b r a ć a i s e k e m o j e, t a k o i u n a m a s v a k a d o b r o d e t e l j g o r e l a, a k a k o g o d s e s a d a t r n e, t a k o s e u n a m a s v a k e z l o ć e i o p a č i n e u t r n u l e b u d i n a v e k i. A m i n. Nije li taj običaj počitanija dostojan? Nije li

karakter prave prostodušnosti? Može biti, da bi tko pomislio, da su ovi ljudi, budući su pod igom dušmana vere Hristove, kako svakog hudožestva, tako i bogopočitanija lišeni. No verujte mi, nije tako! Hercegovci, hotja su čeljusti vraga crkve naše, hotja crkvi s krstom nakićenim ne viđaju, opet putujući, ili po gori lova tražeći, ili njive i livade obilazeći, Očenaše čitaju, koje je teško u drugom kom predelu naći. Nisu li to sve znaci i osnovi pravog Bogo- i čovekoljubija?

Ivandan također je znameniti praznik kod Hercegovaca. Uoči ovog dana uvečer zapali se pred svakom kućom naviljčić slame, sena ili trsaka, i preko ove vatre skače ne samo junost — bosonoga, nego jošt i po gdikoja baka, kao što i Dositej veli, dođe i sreću svoju u skakanju preko ove vatre pokuša. Ako je pak sreća prevari i ona u po vatre padne, onda eto ti smeja i lakrdije. Ako Hercegovca zapitaš zašto vatru lože, reći ćedu: za spomen Sv. Ivana, koji je svetlost sveta, ili Hrista Spasitelja, krstio. No ovde je očevidno, da oni Sv. Ivana sa Sv. Jovanom menjaju. Ako ji zapitaš, zašto preko vatre skaču, reći ćedu, da ji ne bi preko cele godine noge bolele. No laž im na čast, toliko pak reći mogu, da su brzi kao zecovi, i da se nijedan ne tuži da ga noge bolu.

Kod vostočnoga ispovedanija Hercegovci krstno ime slave, onda sazovu sve, koje god naći mogu, bez razlike ispovedanija i naroda, bio on Ciganin, karavla ili Turčin, i časte ji dotle sa šljivovicom, ili s ovom pomešanim vinom, dokle god oni pijeno povratili ne bi. A kad to bude, onda se oni raduju, govoreći da su zakon milostinje izvršili, gladnog sireč naranili, a žednog napojili. No i ovakva zla tolkovanja svetog zakona skoro ćedu izčeznuti i mesto pravom ispolnjavanju svetih zapovedih Božijih ustupiti.

§ 7. Uveselenija. — Kao u pročim običajima, tako i u uveselenijama kod Hercegovca nevinost carstvuje, a ne nevaljalstvo, kavga i prevara. Mladićima je preko dan najpovoljnija igra puškarati se, loviti, bacati kamena s ramena, i skakati skoka junačkoga. Uveče pak skupi se mladež obojega pola u jednu kuću, koja je najprostranija u selu i tu, s dozvolenijem gazde, posedaju redom, guslači gusle izvade i pretresaju junačka dela prapradedova svojih do pol noći, pa onda svi kući idu.

Ovde bi sam, da mi vreme dopušća priložio obširno opisanije pirovanja (svadbe), i kada bi sam sve običaje opisao, sam bi se Himen sladko osmenuo. No ostavljajući obširno to opisanije za drugo vreme, samo ću to da navedem: Kad se devojka prosi, onda otide mladoženjin otac, ili poočim, sa punom torbom kolača i vina devojkinom domu i tek što na vrata uđe, počne govoriti: »Po određenju svetog Sobora Tridentinskog, ja, domaćine, prosim tvoje dete za moga sina (ili sinovca) za razprostranenije poroda čovečeskog, u čemu s tvojim dozvolenijem neka ji blagoslovi Bog Otac, Sin i Sveti Duh«.

Kad do svadbe dođe onda se skupi dvadeset do trideset i više ljudi, kako je koji domaćin imuće, usednu svi na konje i odu devojačkom domu, ovde uzmu đevče takođe na konja i odu na venčanje. U povratku s venčanja puškaraju se i pevaju, da se gore razležu. Dever uvek na mladu pazi, da ne bi s konja spala, ili da ne bi haramije, kao što je pređe običaj bio, na nju nasrnule. Napred ide stari svat, a na posledku čauš, vičući, svakojaku šalu zametajući i svakoga, kog bi sreo, vinom nudeći. Ako bi se trefilo, da koji svat s konja spadne, onda se skupe oko njega seoska deca i rugajući mu se grob mu naprave;

zato se svaki svat, a osobito dever i stari svat od prekomernog pića čuvaju. Kad svatovi kući mladoženjinoj dojezde, onda se dever u džep maši, jabuku izvadi i mladi ju pruži. Mlada hitajući se jabukom preko kuće junačstvo svoje kuša, i ako bi se slučilo, da jabuku ne bi preko kuće prebacila, već ne bi u tolikom počitaniju kod dece bila. Kad svatove u pevanju i veselenju i mrak već zateče, onda uzme mladence dever i stari svat, odvedu ji u drugu sobu i posade na postelju, gdi čauš opet šalu zametajući, opali jednu kuburu i svi odu spati. Sa zorom mladu goreponenuti bude, i ona pošto se digne, sve u kući redom celuje, i svoje obične darove, kao čarape, košulje, podveze itd. deli. Prilikom svadbe cela se sedmica u jedenju, pijenju, pevanju i puškaranju provede.

§ 8. Jezik. Jezik je Hercegovaca narečija našeg srbskog jezika, s tom jedinom razlikom, što Hercegovci, kao i Crnogorci mesto pismena d pismo đ, upotrebljavaju, a mesto pismena e, pismo i, n. p. đe ti je đače lipa đevojka?

Ljubomir Martić.
Hercegovac

(Serbski narodni list, god. VII, čislo 15, od 16. aprila 1842 g.)

PLAČ OD BOSNE

Od

Ljubomira Martića Hercegovca.

(Aflictiones nostrae intollerabiles)

Sunce žarko, skrij se pod oblake!
Sinje more, razdri brijege jake!
Sorite se, visoke planine!
Procvilite, prebijele stine!
Zapištite, sivi sokolovi!
Pocrnite, bijeli labudovi!
Od jauka bijednih tavničara,
Grdnih rana, krvavih handžara.
Evo ima trista godinica,
Kako kod nas kuka kukavica,
Krv nedužnu odkako lijemo,
I za ime Krsta vojujemo,
Drobna čeda maču podnosimo,
Sijede djede na kolju gledimo,
Otce naše groznih u okova,
A matere pod nogam hatova,
S vrućim znojem oremo, žanjemo,

A hlebca se najest ne možemo.
Što god dobra na svijetu imasmo,
Za izkupljat golu dušu dasmo.
Smirno ovdje živjet ne možemo,
A bježati nikud ne smijemo...
Jadni ljudi, što smo zaslužili!...
Jesmo li te tako uvrijedili,
Sveznajući stvoritelju Bože?
Da nam s' nikad oprostit ne može.
Jesu l' grijesi porodice naše,
Koji tebe jednog vjerovaše?
Da mi takve muke podnosimo,
U sindžirim do vijeka živimo.
A mila se bratja prosvjetljaju,
Divne glase slobodnosti daju.
Naše tužbe nitko da ne čuje,
I u sudbi crnoj se smiluje?...
O hrvatski dični vitezovi!
Po plemenu bani i knezovi,
Hvala vami vjekovječna budi
Od širokog pred svijeta ljudi,
Koji naše plače uslišaste,
I Ugare na pomoć pozvaste,
Da krstjanin krstjane obrani,
I tolike dušice sahrani...
Aj teško ti svakomu bez svoga!
Jošt se u to ufamo i u Boga!...
Je l' moguće, Europo slavna!
Da u sreći bit ćeš tvojoj stavna?
Dok s' u tebi smrtna kuga leže,
I na svjetlost hudi vuci reže;
Dok krstjanstvo pod vezirom strada.
Demeškinja glupa što oblada,

Dok u miru krv tol'ka toči se,
Duh nebrojni odovud dijeli se,
Pr'je vremena za ime Krstovo,
Koj je svoje zakone osnovô,
U naroda miru i slobodi,
Da se krjepost, rajsko dobro plodi!...
Il u tomu nosiš obraženje,
Da tve bratstvo pod zulumom stenje?
Ili naše ne razumiš glase,
Kad kažemo, ovdje radi šta se?
Il ne haješ, misleć da s' šalimo,
Ljutu muku kad ti govorimo?
Ah kad našu žalost bi vidilo
Srce živo, mlijeko procvililo
Maternje bi, u Judi, Pilatu,
Kamo l' ne bi u krstjanu bratu!
Bijaše nam zora zapirila,
Topla s' suza u oku smirila,
Ali evo opet Hosrev-paša
Ponovljava oglobljenja naša,
Siroticam mrvicu otima,
Ne da duši pokoj u prsima!
Niti komu štogod već ostaje,
Neg iz svega grla da nabraje,
Podižući ka nebesim ruke,
Ne bi l' čuli tek jedanput muke —
Europejski dvorovi preslavni,
Osobito Beču grade davni,
Utješitelj svakog, gnjezdo nade,
I na zemlji pokrovitelj pravde,
Milostivi otac ubogoga,
Obslužitelj vjerni zvanja svoga,
I pogleda velemožnim okom

Robstva našeg polju po širokom,
Te se dušam smiluje nevinim,
Koje živu Bogom jošt jedinim,
Da po goram od gladi ne mremo,
I u vodu živi ne skačemo!...
Oh zoblji nas jednoč mutno more!
Il' svemožni pogledaj od s gore!!!

(Kolo, Zagreb 1942, knj. II, s. 14—16)

POZDRAV
Svetlom Gospodaru
PETRU PETROVIĆU
Vladiki Crnogorskom
u Beču se nahodećem
od
LJUBOMIRA MARTIĆA HERCEGOVCA

»Vaša ljubav k rodu i plemenu
Nagone me Vašemu imenu
Neke stihe napisati male!«
P. Petrović Vlad. C.

Oj! đe si mi starče Milovane!
Đe li tvoje umetno gudalo;
Da junačke pesme izvodimo
Nek se hore s' Lukavice stene,
I razležu brda i doline,
Do bedema Beča bijeloga:
Al' na slavu Petra Petrovića,
Gdeno Njega nove brige more
I trolični znoji popadaju,
Za rod mili i za otečestvo...
Kom s' krug malen vidi delovanja:

Mirom g' hranit i oda zla branit,
I do raje drume kazivati;
Neg' on steže pletene opanke,
I daleke preduzimlje pute,
Preko gora i sinjega mora,
I neznanog' tuđeg vilajeta,
Da usreći milu porodicu,
I nadhiti venac zaslužnosti,
Arbanaskog' skenderbega Bana,
Il' junaka od Sibinja Janka, —
Oj viteže, ne zasilo ti sunce!
Vilo ti se od sokola perje,
I aždaje krila sedmoglave,
A gudalo glase raznosilo,
Đegoder se ljudstva nahodilo!...
Tako mi se otečestvo ljubi —
Otečestvo sveto ime vaše;
Za koje smo dužni poginuti,
Na junačkog poljani bojišta,
Bez prizren'ja čina i gospodstva,
Kad nas dušman radi podkopati
Il' potomkom jade nametnuti — —
Svaka kaplja krvca posveti se!
Za slobodu zlatnu prolevena,
I u seme živo preobraća,
Iz kog niču bića ognjevita,
Koji dedov korak sledit znadu,
I grehote grozne osvetiti...
Šta l' je drugo na ovome krugu
Što nas čini veke vekovati?
I bezsmrtne međ' bogove piše
Nego sveta iskra R o d o l j u b s t v a, —
Ona iskra: koju ko oseti

On svog' bića cele razabire,
Niti čeka dok proteče reka, —
Niti prašta žulem podivjati,
Neg' se hvata kucajućeg' sata, —
Čini što ga može svedočiti,
Kada bude svijet promenuo;
Da je i ovde čase časovao. — —
Ponosi se Crne Gore diko!
Od starina gnjizda sokolova,
Svrhu tvojih dana i mejdana!
Svrhu krila nebesne slobode,
Pod kojim te hrabrost upokaja, —
Ponosi se trudom sobstvenijem, —
Čini slavu rodu Slavenskome,
Da se dive zemaljske širine!!
Borio se al' se ne oborio! —
Morio se, nit' se umorio! —
I vladao, a ne nenadvladao se!
Bog' Ti dao što u njeg' želio!
Kud hodio zdravo prohodio,
I veselo k' kući dohodio...
Plodila Ti belica pšenica,
A đeca se srčana rađala,
Ljute zmije dušmanina svoga,
Jataganima igru zamećala,
A Rašak*) jim štap starosti bio!
Njegoši te nežno negovali
I međ' sobom skoro ugledali!!

*) Puška Crnogorska. Kasa (držalo) prilično joj je rašku na što se pređa mota!

(S e r b s k i n a r o d n i l i s t, god. IX, čislo 10, od 9. marta 1844 g.)

IZ »OSVETNIKA«

II LUKA VUKALOVIĆ I BOJ NA GRAHOVCU

1. HAJDUKOVANJE.

Bože mili, na svemu Ti hvala!
Sinoć Luka s ljubom večerao,
Jutros rano obuva opanke,
Što mu vrzla preko noći ljuba;
Obuvače čvrsto spinja Luka,
Bi reć kani preo gore crne
Ono sedam sve zgaziti brda;
Petlje bere, u tle oči vere,
Bi reć nješto skrivio je teško,
Pa da mu tko i žut dukat daje,
Ne bi od njeg' izmamio r'ječi; —
Na noge se popeo lagane
Ter preprti na uprte torbu,
A po torbi struku preturio,
Dugu šaru jamlja po srijedi,
Ni stalo mu nije za malijem;
Jer dugoj je lahko steći male;
Ljut jatagan pojasu dodava,
A gleda ga ljuba iz prikrajka,
U bijelu se lišcu prom'jenila,

Ma mu ništa nije besjedila;
Jer može se u zloj desit ćudi,
Pa će pràvu okarati ljubu,
Mješte drva il kamena ljuta,
Ja l' nesrećne nečesove glave,
S kom se vojno razmeđiti sprema.
Pošto sjajnu šaru dobavio,
Preo kućnjeg' praga prevalio,
(A taj mu je planina vrletna)
Niti veli s Bogom ostaj ljubo,
Nit' joj kaže kog će doba doći,
Da ga čeka vjerenica draga,
Ni do kog' će prijatelja poći;
Pa tako je teško rastajanje
I za ljubu velo raskajanje;
A u tom su tvrdokorni ljudi,
Pa nećemo njima zamjeriti;
Jer imaju briga osobnijeh,
Što ne treba da kazuju vojni.
Pokraj svojih staja mahnù Luka,
Gdje mu bleji na uranku marva,
Pa ni njoj se javom ne prijavlja, —
Kraj volovskih prolazi priuza,
Ne veli im s Bogom hranitelji — —
Pa i milu promašio majku,
Gdje mu gnaše u popasak janjce,
Što jih čuva za šezdeset ljeta,
Osim što je tkala i ljuljala,
Pa jih jošter svrstovati znade.
Na nju Luka hiti oči vráne,
Riječ bi da je prijekorom kara,
Što mu nije brata odnihala,
Koji bi ga sl'jedom slijedio,

Pustom glavom préo sv'jeta pusta.
Bi joj rekó s Bogom ostaj neno,
I prosti mi hranu rođenice,
Al' je svaka žalostiva majka,
Kad se česvu pridomišlja jadu,
Ma je majka sjetna svakojako,
Pa ne sluti dobra putovanja,
Jeŕe nema blizu zborovanja,
Zborovanja a ni pjerovanja,
Da bi njemu taka preša bila...
Ništa njega ne pitala stara,
Jer može se u zloj desit ćudi,
Pa bi pravu okarao majku,
Mješte drva i kamena sinja,
Ja l' nečesve ukobljene glave,
A pak njemu oprostila hranu
Jer je Luka blagodaran majci,
A mnogo se i ne kaje stara,
Što mu ništa govorila nije
Jer bi svoga uvr'jedila sina,
Mješte drva i kamena sinja,
Pa mu žao ostalo bi na nju.
Odè Luka mahom mimo majku,
Mimo svoje dobro svekoliko;
Nigdje njega suza ne ožari,
A svagdje ga tuga opečali —
Al' ništa ga ne može da vrati.
Pratila ga nazorice ljuba,
Jer ljube su srca nježnijega,
Pa od sina dalje prate druga,
I koma se rastaju od v'jerna
Kad na razboj izmašio Luka,
Vrnù oči i ne htijuć vrane,

I na svoje jadno stanovanje,
I na svoje nebogo imanje,
Gdje će njemu ostanuti pusto,
Bez vidoka i prez nastojnika.
Kad ugledà svoju ljubu v'jernu,
Gdje za njime bosa teče tekom:
I u njem se srce razkajalo,
Pa sastavlja oko ljube ruke;
Da tko vidje, ljubi je, rekó bi,
Al' bi svoja ogr'ješio usta,
Jer tu nema puno cjelovanja,
A ljubavi uv'jek izobila,
Bez miljenja i prez zagrljanja,
Pa njihove čari šapću duše,
A srca jim zbore utajana,
A medne jim nijeme su usne;
Istom one r'ječju procvanule,
K'o ružični cvijetom pupoljci,
Pa vjerenik vojni besjedio:
S Bogom ostaj, moja ljubo v'jerna!
Pripazi mi s'jedu roditeljku,
Da joj žao ne ostane na te,
I na mene gojenika svoga;
Jer će meni mrijet biti teško,
Ako na me suzu pusti gorku;
Za Bogom je roditeljka prva,
Pa i tebi ko i meni, ljubo! —
Pazite se i pomažite se
I pašite sjerotinju nadom,
Dan za danak i Đurđev će doći;
Ako nama Bog i sreća dade,
Vaše tašte neće biti nade.
Čuvaj doma i kod doma blaga,

I dočekaj prijatelja harno;
A kad Turci na konak ti dođu,
I njih l'jepo podvori svačijem,
Medenijem a i pečenijem,
Sve jim podaj, a svog ne daj hara,
A to sama i bez svjeta znadeš; —
Ako li te upitaju za me,
Pravo kaži ni slagati nećeš,
Otišó je k bijelu Manastiru
Pričestit se i Bogu moliti
I podvorit' bijela Manastira
Rad zavjeta svojih golemijeh. —
Tako Turkom kazivat ćeš, ljubo,
A ti posti danu Vidovomu,
Da te čuva nevidovna jada,
I da vidiš vjerenika žudna
Kadgodj, ljubo, u vijeku svomu;
Još ako ti dobra sreća dade
Od utrobe iza mene sina,
Izn'jet ćeš ga k b'jelu Manastiru,
Pa imenom krstit Vidovijem,
Ne bi l' bolje vidjevao dane,
Neg' što mu je vidjao babajko,
Pa babajka pomenuo svoga,
Boljom srećom i božijom daćom; —
A nemoj se priudavat, ljubo;
I pet puta da prelete ždrali
Sa sinjega mora na Dunavo,
Pa toliko da se puta vrate,
Pa da ti tko i istinu kaže:
Dokle kobne ne obidješ klance,
Gdje su moje kosti trli vuci. —
Ako bi te tko upit'ó, ljubo,

Na junačku vjeru vjerenitu,
I svetijem zakleo Jovanom,
A muška je pod oružjem glava,
Na koju sam okrenuo stranu, —
Valja vjeri vjerovat junačkoj,
Ne laži mu no mu pravo kaži,
Neka makne na korita ravna,
O Djurdjevu kad zaviju vuci,
Po zelenu omarovu lugu,
Kud god krene proz vito omarje,
Nek zapjeva što je za junaka,
A pripjeva što mu duša traži,
A za kapu djene obilježje,
Krstašicu omarovu granu,
Da ne gubi prez nevolje glavu.
A poznat će gorsku haramiju,
Po crljenoj kapi oštruljici,
I po tokah na prsijeh sjajnih,
I po ljutu golotrbu nožu,
I po struci kita kostretnijeh,
Srebrenijem ovijenih nizom,
I po sjajnu dugu džehverdaru,
Gdje ga gladi preko krila v'jerna,
A na st'jeni junak se odmara,
Il padalo ili vedro bilo,
Ili pije na razkršću pivo,
Prohodnika i ne zazirući,
Van da bi mu štogod trebovalo,
Pa zaište za ljubav junačku,
Pa volja mu dati, ne tajiti,
Jer za više prepiranja nema; —
Tako ćeš ga ubav'jestit, ljubo. —
Zbori Luka i više besjeda,

A ljuba ga sa jadom pogleda,
B'jedna ljuba stoji zabludjena,
Kano hladna na raskršću st'jena;
Jadila bi, plakala bi hudo,
Al će svomu zadat rane vojnu,
A vrnut ga zna da kući neće;
Kloni lišce, crne vedje svija,
A na srcu cvijel zauzbija . . .
Tek mu veli na rastanku tešku:
Zar ti ode u hajduke, Luka?
Pa po tomu već govora nema,
B'jelo žarom žarilo je lišce,
A puče joj srce u njedrije,
Pa ako je koja od ovijeh
Junakinja kadgodj suze lila
Pri nemilu toli rastajanju,
Ni ova ih kratit mogla nije,
Pa neće joj rugati se vile,
Jer i hladni rosu rose kami,
Kad jim žarki pritužuju plami,
Tere svoje znojem muke kale.
Granu žarko po selu sunašce,
Stara vrati iz popaska janjce;
Jur su svakom' od ručanja doba,
Al na ručak majci snahe nema;
Pa su doba i od užinanja,
A nje ne bi ni na užinanje;
Žarko sjedè pa i zadjè sunce,
A nevjeste jošter majci nema;
Staroj majci dugo danovanje,
A njoj kratko bilo zagledanje;
Jer je glela, a ne pregledala,
Nit' vranijem očim' dostizala,

Sinje gore i urvine b'jele,
Od Javora pa do Durmitora,
Što su vedro za nebo prirasle,
I s b'jelim se grle oblacijem',
Kud će vojno njezin putovati,
A gdje li će vojno stanovati,
A gdje li će noćevati vojno;
Gledala ih pa ih je i klela
I svojijem opasala jadom:
Sinje gore, vi ne bile puste,
Ni mojemu neobične vojnu,
Ni njegovoj od zle kobi glavi;
Ne žal'te mu hlada bukovoga,
Ni kladenca vrela studenoga,
Nek umoran nije željan hlada,
Neka mojih ne osjeća jada;
A vi b'jele po gorama vile,
Hranite ga a i branite ga,
I drugujte, al ne mamite ga,
Jer ako mi zamamite vojna,
Ja ću ići za goru na vodu,
Pa ću mutit bistricu vodicu,
Gdje sjedate pa se ogledate,
Ter zabludne mamite junake,
Na jabuke i na crne oke
I na zlatne vlase očešljane,
To ću vama vrelo pobuniti,
Neće vam se lišce sjenovati,
Ni zlaćene kose prel'jevati,
Pa nećete mamiti momaka. —
Tako neva nabrajala mlada,
Dok bjè danka bez nemila mraka,
I obila i gore i vile,

Jer od tijeh gora prostranijeh
Još je njejna prostranija mešta,
A još su joj obilniji čari,
Nego što su ti vilinski dari!
Sunce leglo i jurve zaspalo,
I minulo doba večeranja,
Sve je palo pod koprenu crnu,
Na nijemu šutnju odazvano,
I ratari i čobani mladi,
I koji su pogubili ovce,
A i marva u torovih spava, —
Al' starica još ne večerava. —
U to doba i nevjesta draga;
Pa da rekneš, dragi pobratime,
Od druge bi pamet odskočila,
Ja l' se ne bi u dom ni vratila,
Ona muči, ništa ne pov'jeda,
Niti plače, niti koga kara,
Nit' svekrvi svoje kaže jade;
A svekrva kó i ona znade
Kobne mjere sina utajati,
I na svoje rane privijati.
Tako dvije druge boravile,
I sjerotne dneve prometale,
Snaha stoku muze i sabraja,
A svekrva na pašišće ganja,
Snaha snuje i tkalo podtkaje,
A svekrva predivo joj daje, —
Hljeba ima, i smoka imadu,
Što je božja ud'jelila daća,
A Lukova ruka dohranila,
Pa se hrane i oda zla brane.
Kod svekrve nevjesti je l'jepo,

Gdje svekrva za kćer snahu znade,
A još ljepše kod nevjeste majci,
Gdje se štuje vojinova majka,
Od svojijeh draža roditelja,
Pa velimo da im nije ružno.
— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —

2. POTJERA

— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
Nu! junaci i gorega jada,
Što ne mogu učinit dušmani
I carevi bijeli fermani,
Hoće Vlasi da urade sami;
Kako Zeko sjede na Cetinje,
Da Brdjanom vlašku pravdu daje,
I naša je zanjušila raja,
Pa vilaši u jelovo granje.
Eno znate šta Banjani rade,
Kakvo djelo učiniše krvno
U carevu i našemu zdravlju,
Hoće da jim ni stražana nema,
Pa da rade što je njima drago;
A s njima se i Zubci sroktali!
Eno hule Vučilovo krenù,
Pa mu kući ni povratka nema,
Ter evo nas zarobilo samo!
Zaludu nam konji i oružje,
Zaludu smo na okupu vojnu;
Hajde tko će u kmetove sići,

Da prividi što ljetina daje,
A kamo li da gotovu jamlja;
Vjera moja, ne pomagala me,
Ono samo po planini vrlja,
A svi u njeg očim' su uprli,
Pa da komu proromoniš gorku,
Bi ti devet za ciglenu dalo;
A da štapom omarišeš glavu,
Bi je svojom platio krvavom;
A da ciglog u putila stegneš,
Bi podigli barjak na Grahovu.
Već šta ćemo age Trebinjani!? —
To govori Čatić Ibrišaga,
A sluša ga tri stotine aga;
Sve su age nikom poniknule,
Dok su teške misli probavile,
Pa po tomu zborili su Turci,
Kako komu redna dopadala,
A svima jim teško pojednako;
Pa na jednoj svi su zaključali;
Jer su skladni uv'jek oni bili,
Štogodir se oko raje radi.
Svi rekoše, na noge skočiše,
Ter koli jih na vijeću bilo,
Toliko se nabroji puškara,
Čim bi dlanom o dlan udario;
I još svaki po kog vodi druga,
I zelena pon'jeli barjaka,
I konji su i oružje bojno
I topuzi i nadžaci ljuti;
Konji trču, Trebinjani viču:
U potjeru na hajduka Luku!
Pa još više pristalo delija,

Gdje vidiše da nije na vojsku,
No u sela i na savardake,
Gdje no njima ružno biti neće
Sa babama dijelit mejdane
O janjeće i ovnujske glave.
Maleno je povr'jemilo bilo,
Kolik' što je od podne do mraka,
U sela su zajazili Turci
I na zgodna popali noćišta,
Gdje se koji boljoj časti nada.
A znadete, da ne kazujemo,
Kad ovaki strvni gosti dodju
U kršteno selo naposamo,
Kako listom gori selo pusto,
Kako b'jesom bjesne pohodjani;
Koli jadni strahuju kućani.
Dok su gosti večerali kleti,
Večerali pa i podr'jenjali,
Ki su od strah' mogli hajdučkoga
U vlaškome sana selu naći,
Ki ne spali, jesu straževali,
Da hajdučka puška ne opali. —
Taka jedna noćca omrknula,
Puna straha i čemera ljuta
U Zubačkom okolišu c'jelu,
A još crnji danak osvanuo
Osamljenu domu Vukalovu:
Majku su mu savezali Turci,
Jer ne znade kazati za Luku,
Za kolac je osudili Turci,
Dok joj sinak ne zam'jeni glavu: —
A ljubu mu za rep sombirali
Ibraginu debelu kulašu,

Da jim nađe u planini vojna. —
Ibro jaši pretila kulaša,
Preko sela savikuje druge,
A druzi mu srenali seljane,
Gdje se koji dočepao koga,
I težaka od ratila svoga,
I čobana od torova stana;
Sve pod barjak saletili Turci,
Što jim može zahajkat hajduka,
Kad zasjednu oni u ždrijelu. —
Osman nosi zelena barjaka,
A za njime četa mješovita
I mamenim na konjma Turaka,
Pješe raja i bez opanaka;
Ibro viče i kulaša mami,
Vukalova jadna ljuba cvili,
Omlaćujuć drvlje i kamenje;
A to gleda sirotinja raja,
I kumovi i surodjenici,
Ali tko će da se moli za nju!
U takomu kivnu sužnjevanju
Svakomu je svoja glava draga...
Mà se smio Vuko iztaknuo:
Aman aga, za besu junačku,
Pusti žensku k svome domu glavu.
A nek moja za njezinu pođe!
Ja ću tebi uhoditi klance,
Ja ću tebi izvabit hajduka,
Na moju će prije vjeru doći,
No na ženske nevjerovne glase. —
Turčin bješe, za Boga znadjaše,
Pa žensku je odr'ješio glavu,
Pa htijaše da Vukovu veže;

Al i Vuka vjera izdr'ješila;
Jer seljani za njegovu stali,
Pa je turskoj četi vođa Vuk
A taoc je glavom četeniku
Za hajdučku u planinu glav
Kad su bili u planinu gluh
Raju šalju zahajkati Turci,
A oni su prisjednuli klan
Da gotova ulove hajduka;
Konj do konja preko krša [illegible]na,
C'jev do c'jevi u kamenu l[illegible];
Reć bi gora da udari crna
I topovi sa Cetinja bojni,
Da ti ne bi plahnuli se lj
No bi smjeli dočekati vojsk
Ali strah je junačina grdna
Što se penje na turačke gla
Kano Luka na jelove grane
On česnući, odakle će Tur
Da nahrani drugaricu mesa —
Oni behnuć, odakle će Luka
Da vezana vode na Trebinj
Ja l' mu nose na prokolu [illegible]
Liestor svatri samohrana d[illegible]
Kako sgrmi, ne ostala pus
Jednom ciknù, a triput odr[illegible]
U pučini tihe pustorije
O skrižali hridovijeh jaza
Rekó bi je nam'jenjena bil
Za glasnika samrtnog van
Kad mučenik u muci se n[illegible]
Mah se sjeti na jelici Luka
Da je muka natjerala Vuka
Da on išće po zalomu kuma;

A rekli su i vjeru zadali,
Kad su puške punili slivanke
Troljetnikom suhim tučenikom
U potrebi da je pouzdano:
Kad Vukova u podgorju drekne,
Da Lukova iz gore odjekne;
I ta pučè, ognjem ne varala;
Pa koli je niz Moraču brda,
Sedam u vis a sedam u nizo,
Toliko jih spopadè briganje,
Huda strava i žensko bojanje,
Koje nije ni kod kuće drago,
A kamo li u razboju ljutu.
Zlu se Turci dosjetili znaku,
Pa rekoše da jim dobra nema;
Jer se vlaške dovikuju c'jevi.
Na noge se! buljukbaša viknù,
Himbu nam je podvrgao Vuče!
Nije nama ovdje do čekanja;
Da spanemo na goliju ravnu,
Gdje se vidi koliko je Vlaha;
Ako mogli s njima vojevati
Hoćemo jih živo dočekati. —
A potrčni i na bijeg Turci
Pobjegoše što jim noge daju,
Ki su bili uz planinu zada
Sad su prvi niz planinu druzi. —
Potjera se od starine zvala,
Kada Turci tjeraju hajduka;
A sad hajduk protjeruje Turke
Niz šikarje i niz vratolomje.
Ondje kapa, ondje puška mala,
Njegdje borme spala i dugaljka;
Ondje škripac zavalilo kljuse;

Al se Turci pouzdali u se,
Pa zapr'ješe na goliji ravnoj,
A sustiže i četa goranska.
Dva su cigla zavjetovna druga,
I još s' njima prislonio Vuče,
A za njima desetina glava
Domaćijeh i neopravnijeh;
Gdje stigoše tu se i tučiše.
Nješto malo odloži pušaka,
Uba malo pustih ostà kapa,
A poviše za zavoja rana,
Ali nisu za duga pjevanja.
Nenad svoje omrsio ruke,
A Vuk oštre ostrvio zube,
A Luka je zgledó barjaktara,
Pa ga viče na dobru putalju:
Da si lani pobjegao Bajro,
Danas te je stignula dozivka!
Nije svakad u bježanju zdravlja. —
Puče šarka od obraza sjajna,
Obraz svanù od njezina žara,
A barjaktar padè od udara.
Mniše Bajro da upade s trka,
Ali više ne odiže brka.
Družina mu uđe bez barjaka,
A zar njetko mari barjaktara? —
U strahu su plahovita krila,
Pa mu kletu ni sustanja nema;
Gdje bi drugda i dan hoda bilo
Od tog pada do Trebinja grada,
Tad padoše do užine Turci;
Pošto pali, kome kazat znali
I tjeranje i bježanje kruto,
Pa take se ne kazuju stvari,

Da jim nije na manjak junačtvo;
Svak' će svojoj ljubi providiti,
Što će reći u potjeru poći,
Sjem znat neće Bajrinica mlada,
Kad će Bajro iz potjere doći.
Povili se nad Zubce oblaci,
A rekoše Turci Trebinjani,
Da se hajduk u gori ne ganja,
A u raji da nije uzdanja,
Gdje jih sila s njima udružila;
Sila raju i kumuje s Turkom,
Sila s njim jih i na vojsku sprema,
A pak sila Bogu mila nije;
Al' sa silom svašta Turci rade,
Pa ko rade, tako jim valjade.

TRI SVETA

(Boj na Grahovcu.)

— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —

Čim ja tude i sunašce žarko
Za maleno vr'jeme boravismo, —
Dan ogranù, kano platno b'jelo,
Kakva no bi ti žudio druže,
Da si težak, pa da naoreš se,
Jali putnik, da naputuješ se,
Jali puškar, da nacijeljaš se,
Da si gledač, pa da nagledaš se,
K'o ja sada s huma visokoga,
A sunašce još i sa višega.
Eno brate od Cetinja ravna
Svioni se vijaju barjaci,
A kitne se perjanice nišu,
A duge se prel'jevaju diljke,
A smioni zaskaču se druzi,
Uza Lovćen kano mrci vuci;
Jedan drugom do kalpaka siva,
Rekó bi će pjevat zajedino,

Pa i ginut ne razdruživ ruke,
Van od istog ne bi pali maha.
Dva naprijed druga odabrala,
I vitijem u visinu stasom,
I duljijem u širinu pasom,
Rekó bi su po dv'je sàli majke,
A po dvije gojile jih vile;
Mrci su jih zavalili brci
Do malijeh u pasu pušaka;
Da proz njih jim kovne toke siju,
Kano mjesec proz jelovo granje;
Mišice jim i desnice ruke
K'o u diva, što za gorom kažu,
Teško onom tko jim pane u nje;
A na pleća da jim sukno kupiš,
Teško bi te dopanulo skupo;
A oružje i resivo bojno,
Što su Mljetci cekina skovali,
Za godinu dobitačnu c'jelu,
A što srebra Srebrenica dala
Kada su ga rili Dubrovčani,
Sve su na njeg kovači salili,
Neka zlato suncu odgovara,
B'jelo srebro mjesečevu žaru,
A ljepota dobitničku daru.
Jà tko sù ta dva viteza harna?
Jedno ti je vojevoda Mirko,
A drugo je Cerović Novica,
Oba stara druga neizdajna;
Obadva su na Tišini bili
I Čengića uzkinuli glavu,
I vladici na razgovor sn'jeli,
Ter bogato uzdarje dobili;
Deli-Mirku vojevodstvo dao,

Pa eno ga i sad u njegare,
I kolajnu na ramenu sjajnu,
Kad okrene niz ćesarovinu,
Da mu mjesto generali grade;
A Novici kapetanstvo stavno,
I agine dvije puške male,
Koje i sad, kad mu treba, pale.
Pa oba su i na Crnojevki
Pred Omerom rusom glavom stali,
Pa mu maglu i njegovoj dali,
I hordije silne odagnali
Od rijeke crne do Bojane,
I od Tare preo medje stare.
Cerovića na oružju nema
Odkako je crna gora crna;
Što je njemu ljut zmaj za pojasom,
Č'jem rastavlja do sedla junaka
I od sedla konja do kolana:
Ne bi ti ga mak'o od pojasa,
Da mu dadeš dva careva grada;
A što mu je sv'jeto džehverdare,
K'o primorska zmija pirlitana:
Ne bi ti ga skinó sa ramena,
Da mu b'jela i tri dadeš grada:
Ne c'jeni ga, što ga nigdje nema,
Već ga c'jeni, kad iz njega sm'jera;
Da se k nebu lastavica vine,
Zrnom bi ju iz njeg dobavio,
A i guji oko krenó crno.
Štogodj mu je i blaga i draga,
I štogodj mu gotova teciva,
Sve Novica na oružje sl'jeva,
K'o da klet će tri vjekovat' v'jeka,
Pa biti se i četiri bojna,

Ter boji se, da nestane gvoždja
I kovača od njeg bosanskijeh
I u Skadru srebrom kitioca,
Pa namiče uvijek oružje,
Kad imadne stotinu djetića
Nek jih može opraviti lijepo;
Ako nemó svojih rodjenijeh,
Neće nestat crnogoračkijeh,
Da ga nose i da ponose se
Novičinim svijetlim oružjem,
I dušmanske smanjkavaju glave. —
Novici je zadužbina žudna.
A što ti je vojevoda Mirko?
Stric Danilov, senatorom glava;
Kada sjede na Cetinju ravnu,
Pa narodu zapovjedi daju
I sudačku os'jecaju pravdu,
Ja li knjige opremaju b'jele
K stojnu Beču i Petrovu gradu
I Paridju dvoru franačkomu,
Njegova se piše naprijeda
I u v'jeće bilježi govorka,
Koju ni knez boljom ne pobija,
Ni naraštaj pogaziti smije,
A ni sv'jetli na rug uzet dvori;
Pa ga sjajne rijese kolajne,
I s njime se gora diči crna;
A kad dodje i do boja čvrsta,
Nije drugi, već prvi je Mirko.
Pa eno ga i sad naprijeda,
Vojsku vodi vojevoda Mirko;
Bože mili pokloni mu glavu,
A pazi ga posestrimo vilo,
Kuda srne, da se zdravo vrne,

A kud udre, da i prodre Mirko.
Za njime je kita Cetinjana,
L'jepa kita hiljadu puškara.
Vilo moja! kuda li će vojska?
Borme nije zadjevica mala,
Kad se četa krene sa Cetinja;
Nó je steća nečesova vojna
Na Grahovo, ja li na Kosovo;
Pa jim doma mirovati nema
I čuvati kneževa Cetinja
I svijetlu krunu Vladikovu
I kneževu kó krunjenu glavu;
Al kneževa u toplu je glava,
Ne boji se sa mora dundara;
Jer su bojne na zaljevu ladje
Velikoga cara moskovskoga,
Što no mu se pola klanja sv'jeta,
I slavnoga oró Napol'ona,
Što no za njim i sav sv'jet se kreće;
Ladje bdiju s pruda budvanskoga,
Da mu s mora tko ne stvori kvara;
A od krša nema mu bojaza;
Tu nek drži, tko šta nađe, tvrdo.
Bože mili neka idje vojska,
Da vidimo, da se nagledamo,
Gdje su pošli rano Cetinjani,
Kud će proći, dokle li će doći. —
Ne mori se, nagledat se nećeš
Oružnoga pris'jevanja divna,
Nit junaka nazamijerati,
K'o borika usred omarika,
Kad tanahne vihar uzavija;
Pa istijem narod pravi mahom,
Sve bi držó take i jednake;

Jer vitijem rastom m'jenjaju se,
Jedna druge klanjajuć se čaru,
Pa ljepota mah ljepoti krati;
To l' i ove zamijeni druge
Druga vojska, iz brda drugoga,
I oprana i vele opravna,
Pod strukama i dugim puškama.
Čeklići su i Ljubotinjani;
I ti broje hiljadu puškara,
I njih vodi jedan od glavara;
Perje mu se niz ramena niže,
K'o bijelu kad artiju piše;
Perjanik je sa Cetinja ravna,
Glavan junak, glavne vodi druge,
Hitja mu je da sustigne Mirka;
I ti su me promahnuli mahom;
Ma jih dulje ne bi ni gledao,
Jer i treća iz brda trećega
Poniknula kano gora vojska,
Manje jih je, nego li prvijeh,
Nemiliji al su za gledanja;
Jedri momci k'o strževi koci;
Na njih mesa nema ni za mrsa,
Nit jih vrane bi se nakljuvale,
Kada bi jih napale krvave;
Al su čusti i moždeni pusti,
Pa od tijeh jade kažu Turci:
»Kud udari Cuca i Bioca,
Tu nemade ni majke ni otca
Koji njiha ljuto kleti neće«.
Pa kako jih ne bi klele majke,
Kad ne haju za milošću njinu,
Posjeć ljudsku k'o kupusnu glavu,
Piti krvcu k'o i lozovinu,

Udariti pa i poginuti,
A nedati pleća protivniku;
Jer strag rana nije žalovana,
Niti bi ga druzi pokopali,
Niti bi mu duši daću dali,
Niti bi mu ljube preudali,
Da jim ne bi rodila Bježana;
A Stojšinu i triput udaju,
Nek jim više odhrani Stojana,
Pa ni vodje ne imaju Bajce,
Jer je svojoj svaki vodja glavi;
Znade s njome kud mu valja proći,
Pa nije mu ni gubit je žao,
Kad bi tišba za poštenje bila,
Pored Boga i naroda svoga;
Ali voli s njome kući doći,
Kad nevolja ne prije ga pr'jeka,
Tako su jih dovikali stari,
I oni se odzivaju harni,
Na zalogu kruta baštiničtva,
Svi gotovi kuda krene Mirko;
I sad idju tragom njegovijem,
I stignut će gdje vojvoda neće.
Mili Bože i ta vojska prodjè!
Al kad tkogodj od ljubavi pita,
Tko tu vojsku mačè na oružje
S lomnih brda i Cetinja ravna?
Il jih sjetne dovikale vile,
Il je negdje u njih bio Luka,
Pa nemile potužio Turke,
Sjerotinske povidio jade,
Šta od kmeta b'jesne age rade
Po Grahovu i oko Trebinja,
Teške muke i žalosti ljute,

Od davanja i od službovanja,
Od zlobnosti i od silovanja;
Pa se braći sažalilo gorko;
Ako njiha i dijele strane,
Vjera nije rastavila brata,
Nit jih pleme dijeli junačko,
Pa su bojno jamili noŝivo,
Da ispanu na primete klete,
Da kojega sčepe silovnika,
Ja l' krvnika ja li poreznika,
I da plahnu na Trebinju Turke,
Ne bi l' svoje bez zla uzimali,
A i raji krušca jesti dali; —
Il su sjetni vidili znamenja
Jučerašnjeg po nebu vidjenja,
Pa se krstu časnu pobojali,
Ter krcaju da ukobe kobi,
Gdje li krstu dotužilo sjajnu,
Nek se nadju na okupu spravni,
Da bi za njeg i ginuti bilo,
Nek na njima ne ostaje kletva,
Kako su je ostavili stari,
Svim ki za njeg ne bi vojevali:
»Za rukom mu sjeme ne nicalo,
A u kući čedo ne plakalo;
Ako bi mu i plakalo hudo,
I ono mu tursko ropče bilo«.
Il što njima svanulo Spasovlje,
Pa ga slavit neće na Cetinju;
Već se digli na Grahovo ravno,
Da se bojnih nameću pušaka,
Gdje prah neće oštetiti platna
B'jeloj crkvi i kneževu dvoru,
I u njemu ucvijelit čeda,

I tanahnu ustravit dojilju.
Ja od toga ne znam ni jednoga,
Koje jih je četovat nagnalo,
Ili se je sve troje sabralo,
I krst časni i Spasovo slevje,
Pa i Luka i Zubačka muka;
Teke jedno kazaše mi vile,
Da kod ovih nije tako brata,
K'o ćeš naći, gdje ljubavi nema,
Kadno jedan u nevolji cv'jeli,
I brat čuje pa se podruguje,
A kamo li da mu pomoć podje;
Ja l' kad tuži u kolibi majka
Bez svojega ostanula hranka,
Da je neće požaliti svojko
I susjednik na razgovor doći
S upitanjem i s omilovanjem.
Oj! blago ti tomu naraštaju,
Gdje brat brata čuva kano svoga
A sjerota ima smilovanja,
A mučenik muci žalovanja.

— — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — —

Sjedi Mirko na pomolu bojnu,
Niz pećinu otočio krake,
A dogoni brke na zavojke,
Dugu diljku preko krila hrani,
Pa s Novicom dogovore valja:
»Kako ćemo, pobratime dragi:
Ili bismo udrili na Turke,
Kako su nam udarali stari,
Kad je njiha na stotine bilo
Po petnajest ja li deset druga;
Ili bismo dovikali Turke,

Da se drže na mejdanu svome,
Nek ne reču prevara je bila?« —
Novica je govorio Mirku:
»Kako god ćeš, vojevoda dragi;
Il jih vikò, ili ne doviko,
Ako nama Bog u sreći dade,
Njima će se učiniti krivo;
Al ljepše je da ukora nema
Od kraljeva našem gospodaru;
Daj da Turkom pozdrav pošaljemo
I lijepa svjèta ponudimo,
Da ne cv'jele sirotinju raju,
I da s mirom danjke uzimaju,
A ne šalju zagrabljive glave
Po selijeh, da zulume grade;
Pa će mirna sva sjediti raja,
I davati što se agam dava;
A Grahovo neka puste ravno,
Jer je nama od starijeh dano
Preko Crvnja i do Trebišnjice,
Pa i dalje da bi stalo bilo,
A za njeg se i dosad smo klali; —
Nizami su vojski poglavari,
Neće l' znati, što je čija pravda,
I na ljudsku prijat ponudjenje;
Pa ćemo jim besu dati tvrdu,
Nek odstupe zdravi pod oružjem
Iz Grahovca na okupu svome,
Da jim ništa od nas nema kvara;
Nu l' ne šćeli primiti pozdravlje,
Nek nam zdrava vrnu pozdravnika,
A nas neka pogledaju mahom,
Da junačku uročimo snagu,
Pa što komu podvorilo zdravlje.

Piši brate, kako tebi drago,
Ti si druga glava na Cetinju,
A ovdje si danas nama prva;
Lijepo je srazit protivnika,
Al je ljepše ponudit mu pravdu,
Da junačke ne pol'jeću glave
I zemljicu krv ne kvasi crnu.
Jer će ona vapit okajanje; —
Ma bojim se, vojevoda druže!
Nizami su, ali nisu sami,
I pri njima ima turkovanja;
Obećat će, al učinit neće,
I otić će, al ostat će Turci,
Trebinjani a i Gatačani;
Kako kreneš na Cetinje Mirko,
Osta sama sjerotinja raja;
Panduri će u Grahovo zaći,
Pa će zajmit u ličinu raju,
Pa će naše platit pohodivo;
A šta Zubci mogu radit sami?
Još ako jim gdje zaglavi Luka,
Klet će raja, žalostna joj majka,
A kobit će sa neba znamenje,
Pa ni nama dobra biti neće;
Kad smo dovle zamučili vojsku,
Što nijesmo pripomogli Mirko
Sjerotinjskoj nevolji i b'jedi...
Piši knjigu, i ja velim druže,
Nek zamirke nema nam junačtvu
Od vladara, koji ištu reda
S onim imat, ki ga nigda nema...«
Mirko piše, a Novica kaže:
»Čuješ, pašo, od dundara glavo!
I careve na taboru lale;

Pozdravlje vi od Danila kneza
I od onog što vi je predaje,
Da dižete sa Grahova vojsku,
A Grahovo ostavite ravno,
Neka vaša ore polje raja,
Pa što vi je za pravo da dava;
A prodj'te se kruta silovanja;
Jer što vaša stražarija hoda,
Pa nepravde trate svakojake,
I što age preko izma traže,
Ter cvijeli sjerotinja tužna,
To ni vašem caru nije drago,
Nit vi take zapovjedi daje;
Pravdu dajte, pravo uzimajte
I petinu i careve danjke,
Pa vi nigda plakat raja neće,
Niti vi se odmetati raja; —
Čuli jesmo, da ste digli vojsku,
Da zubačke ujtite hajduke;
Al ta vojska i topovi bojni
Nije pošla da hajduke ganja,
Van ste pošli udrit na ćesara,
Ja l' na naša brda i Cetinje; —
Ako li ste tijem pošli putem:
Vjera vi je! Cetinje je tvrdo,
A tvrdi su i koji ga brane;
Pa vi Boga dobra jamca dajem,
Ni cigli ve u njeg sići neće,
Dok je Boga i svetog Jovana
I današnjeg Spasovoga dana.
Ako šćeli, da je na junačku:
Evo vjera i besjeda tvrda,
Vrn'te vojsku zdravu i opravnu
I topove i komore steće;

Ničesva vi ne išćemo kvara;
Sve nosite, što ste donijeli,
A Grahovo opražnjujte ravno;
Nećete li, da je na lijepo,
Vrnte zdravo knjigonošu amo,
Pa čeknite, da se ogledamo,
Čije danas ostat će Grahovo,
Čija li je postojbina bila.
Kako pravo, tako zdravi bili,
Tko je kakvoj mušterija plaći,
Danas će je na Grahovu naći.
Ovaku vi pozdrav šalje Mirko,
I njegovo društvo svekoliko.«

III BOJ TURSKI I CRNOGORSKI 1862

Malo vr'jeme za vele ne bilo,
Omer-paša sjede u Mostaru,
U Stočevu dvoru bijelomu,
Gleda paša niz Neretvu mutnu,
Pa sta paša misli boraviti,
Iz koju bi započeo ruku,
Da bi caru manje troška bilo,
I njegovu umora junačtvu,
I po rusu uzdanije glavu,
A da skuči pod pokoru raju.
Pa se paša lahko domislio,
Piše knjigu na koljenu svomu,
Ter je šalje na selo Bogoje,
A na ruke Vukalović Luki:
»Eto knjiga, haran odpadniče,
I od mene i od cara moga,
A i tvoga dobra gospodara,
Sviči svoju hajdučiju ludu,
Štono ste se odvrgli sultanu,
Pa jim svima mojom r'ječju kaži,
A i tebi najprvomu, Luka,
Prođite se more odmetanja,

Već je vaša silnost dodijala,
Hajdukujuć' za toliko ljeta,
I carevu zemlju zabuneći,
Vi ste, bolan, silna cara raja.
Koji ste vi da se odbijete,
I od carske sablje pobjegnete?
Ludo ste se, Vlaše, zanijeli,
I u zo čas pouzdali u se,
Ako li ste u koga drugoga,
I njega će carska srdžba speti,
Pa će iskat i gujinu ložu,
Gdje bi svoju uklonio glavu.
Već evo vam na l'jepu pozdravlje,
Da o kamen glavom ne udrete,
Veće caru pokorite vrate,
A car prašća što je doslje bilo,
Da vam zato prijekora nema,
Nit od mene nit od koga moga,
I devlet vam milostivan dava,
Da pravite gdje trebaju crkve,
I da svetce svoje svetkujete,
Kakono vam po zakonu biva,
Još da crkvam vladike birate,
Od svog roda kogagodir znate,
Nek vam vaški opojava crkve,
I po vaški liturgije dava,
A Grcima car ne dava vlasti,
Da na vaše vladikuju crkve.
Evo valah! i vjera je, Luko,
Ako moju riječ posluhnete,
I mojem se skutu poklonite,
Neće k vama snihoditi Turci,
Ni na porez, ni na pandurije,
No ću tebi dati vojevodstvo,

I pašinsku privezati plaću,
Pa 'š ti kupit porezu i daću,
I predavat paši na Trebinje,
A agama što je stara prava,
Neka kmeti po usjevu daju,
Ter tako će vama biti l'jepo,
Kako nigdje inoj nije raji.
Ako li me ne saslušaš, Luko,
Carska sila nije more šala,
Evo vojska sa četiri strane,
I ja hoću svojom glavom sići,
Ni ognjišće ostati vam neće,
A kamo li vaše lude glave,
A kamo li vaše četovanje,
Četovanje i hajdukovanje. —
Dobro mozgaj, što ti velju, Luko,
Pa promisli do posljedka svoga.«
  Kada Luki taka knjiga dođe,
Knjigu viđe pa družini kaže,
A i in'jem kaza po selijem,
Al' nigdje joj ne bi vjerovanja,
Jer je knjiga s poturačke ruke,
S poturačke kao i s turačke.
Šta će Luka odpovidjet na nju:
»Hvala tebi, Omere serdare,
Na hitrijem ponudam tvojijem,
Ponude su od cijene male,
Jere smo im vjeru iskušali.
Znadeš, pašo, nije davno bilo,
Kad car reče sa divana svoga,
A svi mu se zajamčiše kralji,
Da će dati što nam i ti davaš,
Po svem carstvu sloboštinu raji,
Kakono je i od Boga dana,

U ime vjere i bogoštovanja,
Jošter da će moć svjedočit raja,
Na Turčina ko i djaurina,
I još da će ić' u vojsku raja,
Carsku pasat ko i Turčin ćordu,
A ne davat sužanjske harače,
Pa njegova štiste humajuna.
Al' za čije ta humajun zdravlje?
U nas toga ništa nigdje nema,
Sve je gore no prije bijaše,
Jere na nas ražestiste Turke,
I turiste u slamu ugljevje,
Nek se brže prhla slama zgara,
A vam da je od tog kvara para,
Što car reče, da nema harača,
Krstiste ga, ime daste ino,
Pa i po dva dolaze na glavu.
A što b' išla u nizame raja,
Ko bi onda komor'o nizamu,
Kol' mu davo mjesečnicu plaću?
Što rekoste, svjedodžba valjade
I kršćanska kao i islamska:
Eto u nas kako ćitab kaže,
Kad kadija po njem daje pravdu,
Trista može svjedočiti Vlaha,
Na cigloga Ciganina samo,
Na Turčina štogodj jih imade,
Od Trebinja do Jerusolima,
Da su dobri, pa da pravo kažu,
Svjedodžbe jim ćitab priznat neće.
E tako je sve do danas pravda,
Bit' i sjutra, pa i zauv'jeke.
A što reče, pašo, gospodare,
Da bi meni vojevodstvo dao,

I pašinsku isturio plaću,
Tebi hvala na tvojemu daru,
Vojvodstvo sam sâm izvojevao,
Dat' ga ne mo'š, a možeš uzeti,
Ako ti je što na njega krivo,
A plaći se nisam privikao,
Niti meni dolikuje plaća. —
A što veliš, Omere serdare,
Da medju nas ne snihode Turci,
No careve mi kupimo daće,
I iz naše predajemo ruke,
Na tom bi ti vele harni bili,
I tvojoj se poklonili ruci,
Tek na tu nam da daš riječ jamce,
One kralje, dobre poglavare,
Štono naše zajamčiše pravde,
U Paridju na sobetu svomu,
Nek još jednoč ti zareknu kralji,
Nek se znade pri komu je krivda
Il' pri jamcim il' pri davaocu.
Što se nama obećaju lasti,
To je vama u svijetu l'jepo,
A kako je, naše kuće znadu...
Ako mnite, vi duše gubite,
Da se raja bije od ob'jesti,
È ko mnije, od Boga mu bila
B'jest ovaka u domu njegovu.
Nije sila, no je muka teška,
I ti, pašo, sve znaš naše jade,
Da jih pravo kažeš caru svomu,
Ne bi na nas silu zamučio,
I devleta sramotio svoga,
Gdje li carstvo, gdje li selo malo,
Gdje li kapca da pane u more,

Pa da reknu zamutit' će more,
Gdje l' komarac da medveda svlada,
Kad bi njega plahnuo iz hlada,
Pa da medo sve podigne mede,
Na nestašna u gori komarca,
Koliko bi selu čudo bilo!
To li vama, pašo gospodare,
Ne bi rugla u svijetu bilo,
Kad svu carsku sili podignete,
Na zubačke nage mučenike...
Daj na pravu i sudiju pravu,
Daj sigurnost haru i imanju,
To će dika bit' junačtvu tvomu
Veća, nego da pokolješ redom,
Štogod nas je do Morače raje. —
Možeš dati i ne štetovati,
Ako te je car na to poslao;
Ako li je da u like vežeš,
I da cv'jeliš po kolibam majke,
Možeš, pašo, ako ti Bog dade.
A vjera je, mrijet ne žalimo,
Mrijet ćemo kano krštenici,
Ginut' ćemo kano mučenici,
Dobit' ćemo kano pravednici.
Tako tebe odpozdravlja raja,
Sa Zubaca, Šuma i Banjana.«

— — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — —

Od Mostara od kamena grada,
B'jela knjiga Omera serdara,
A na ruke Nikolici knezu,
Evo šta mu u bijeloj piše:
»Počuti me, Crnogorče kneže,
Čuo jesi a vidio nisi,

Da sam došo do Mostara grada,
Imam s tobom nuždu besjediti.
Da pišemo pisat' ne možemo,
A nijesu za poruku stvari,
No nam valja na jakor'ječ doći,
Kako mi je od sultana dano,
Od vladara i moga i tvoga.
Reci mjesto, koje tebi drago,
A gdje ti je najzgodnije doći;
Ureci mi vr'jeme od ročišća,
Ja ću glavom na ročišće saći:
Vjera ti je prijevara nije,
A nemoj nam ni uradit' ino,
Tako ti je od mene pozdravlje.«
Kad knez b'jelu knjigu sagledao,
Sve do sebe vojevode viče,
Senatore i serdare mlade,
Pa jim kaže što njem knjiga kaže:
»Šta velite, moja braćo draga,
Hoćemo li poslužit Omera,
I junačku vjeru vjerovati,
Bi li mu ja pošo na ročišće?«
Vele njemu senatori redom:
»Valja vjeri dati vjerovanje,
Piši drugu Omeru serdaru,
Kaži mjesto, koje voliš kneže,
Pa mu nećeš ni faliti kneže,
No izići gdje godj uročite;
Da vidimo šta će Turčin r'jeti.«
Ni u kneza nije miso ina,
No opremi Omeru pozdravlje
Da se sprema ka Žabljaku gradu,
U nedjelju koja druga dodje,
I na besu i na vjeru tvrdu,

A ne vodi društva izobila,
Jer jih ni on sobom vodit neće,
Okrom dv'je-tri glave odabrane,
Koje znadu za red i za pravdu,
I mogu se dosjetit gonetci,
Od koje mu drago misli bila.
Knjiga ode ka Mostaru gradu. —
Po tom malo vr'jeme postajalo,
Knez dopade ka Žabljaku gradu,
Čador penje, Omera pogleda,
Tri bijela popočeko dana,
Ni Omera ni od njega glasa.
Kad vidio Nikolica kneže,
Više njemu čekat' ne prijalo,
Valjda tursku zaslutio varku,
Uzja konja, ode na Cetinje. —
Knez k Cetinju, a Omer k Žabljaku,
Kneza ne bi, ali bješe glasa. —
Sobom sudi kakva vjera bila,
Onako se i besjeda svila.
I serdar se povrne k Mostaru,
Čim sjašio svika poglavare,
I rasturi paše na dundare,
A dundari i gotovi stali,
Na Trebinju i na Gacku ravnu,
Na Bileću i na Korjeniću,
A druzi su oda Skadra grada,
Do Žabljaka i do Spuža ravna,
Silna vojska da udari spravna,
Tek kada će i na koju stranu.

USTANAK U BOSNI I HERCEGOVINI 1876—1878

NEVESINJE

Sve povrzi, a Bože pomozi!
Smilje bilje, beru li te vile,
A po boru da me ne bi brale,
Da čijem bi gore mirisale?
  Još po jednu da vi zapjevamo,
Ja i moja posestrima vjerna,
Braćo bojna s' mora do Dunaja,
Pa nav'jek vi na poklon pjevanje,
Nek junačtvu namre spominjanje.
  Nevesinje, ne bilo te inje,
Nit' te ptice prehodile sinje,
Reci meni kano rodjenomu,
Što su tebi sela nevesela?
Nit' pjevaju nit' godove služe,
Što li krda pasu bez ojkanja,
Kakvo narod sneveselje ganja?
Il' su sela poplavili Turci,
Il' su marvu poplašili vuci?
Pita vila iza gore čarne,
Odgovara Stana samohrana,

Što je trijest ljeta udovala,
A još trijest čuvala ovaca:
Nisu marve poplašili vuci,
No jadjenu samoriše Turci,
Što je kriva ostavila živa
Ter još ima mrsa i prediva,
To nametci samaraju tešci,
Globeć crkle k'o i žive brave,
Ne rabošeć' što pamravi dave
Od Miholja do Djurdjeva dana,
Dàsmo zulum za četiri zime,
Al' komu je, napokon mu bilo,
A vesela marva pomanjkava,
Nit' joj odkle ima blagodara,
Zvali pope i masla sveštali,
I bdenija u Podostrog slali,
Ni svetinja blaga ne pomaga,
Pa veselo kad se skopa blago,
Č'jem je kuća bivala imuća,
Da se svakom oduživa dugu,
I da bude sita i od'jeta,
Tada ni njoj neka nije traga . . .
  Dokle Stana skukà iza stana,
A na svoje ojadjeno blago,
U selu su muži prelovali,
I od svašta trudni jadovali,
Istor njeki upadè medju nje,
Pa stà pričat' veće sneveselje,
Kôje utvar skobio čudačnu
Sjekuć drva pri uranku mračnu.
Ugledao čojka na ogranku,
Lišca blijeda, a u bradi sijeda,
Bez okruta svećenskog ukrasa
Svetitelja nalikovà Vasa,

I on pošô, da cjeliva ruku,
I povjedi patnje patenika,
Al' mu svetac ne pružio ruke,
No spuštao obje niz tijelo,
Kako no se niz samrtno nižu,
Pa mu krhke oslovio riječi:
»Jadan sine, što si na broj majci,
Kad se ne znaš u nevolji naći!
Ja znam trpnje, koje tebe tištu,
Al' ćeš da jih tudji nokti bištu,
Hoćeš pruda bez patnje i truda,
Vidjaj moje nizpružene ruke!
Da se nisu uzgor dići znale,
Zar bi mene ovdje uzpenjale. —
Pa čuo si, nejadio majci,
Kad se njeki u Morači duši
Ter pomaga sveca Nikolaja:
Možni sveče, pomozi me b'jedna,
A svetac će: makni ruko vr'jedna,
I tad' ću ti za pomoći doći«.
Po tom s duba nestalo utvari,
A košulja upala sa duba,
Rujna koša, ali nerujena,
No crljenom rumenjena krvlju.
Pokl'je vidjač stravu izpovjesti,
Napà tuga stravne slušaoce,
Pa gataše, čemu utvar znači,
I rekoše: nije utvar stravna,
No prikaza na jav bogodavna,
Utvar liči svetitelja Vasa,
Rujna halja vijest od užasa,
Nije svetac prikazo se hmani,
Nò li da nam jade bjelodani,
Blago svakom ko nesčeka tije',

A bolje je ko proz njiha prodje,
I ostane u svom zavičaju,
Gdje se patnje rodu prikončaju.
Makla priča širom Nevesinja,
Plahnula se sjerotinja sinja,
A najskoli domaćini tužni,
Da su sami sobom glavodužni
Lakše bi se brižni razabrali,
Al' su njima kuće brigovanje!
Prijaduju jedan do drugoga,
Al' ne prude tašta jadovanja,
Kad ni u kog nije svjetovanja,
Dok jih muka ne nanuka ljuta.
Jer se njeci našli svjetovani,
Poć' na dalji iskat' razgovjeti,
Kako no bi lijeka jadu bilo,
Pošli pravo na Cetinje ravno,
Pa su zdravo sašli na Cetinje,
I prispjeli u sijelo velo,
Gdje serdari na okupu bili,
I viječali nužde svakojake,
Čim upali mahom zajadali:
»Pomagajte vječni zatočnici
Za krst časni i slobodu svetu,
Vi ste naša i otac i majka,
Što živjesmo, više živjet' nema,
Age su nam pritužile duši,
Nisu siti od dohodka prava,
Nije dosta da jim službujemo,
Nit' je dosta da jim dočikamo
C'jele kuće na ljetnja hladanja,
I još uz njih izjelice sluge,
Što naoštre preo zime zube,
Da se ljeti najedu pogača,

I vode je teško nanijeti,
A nekmo li namiljati mliva;
Car jim rekò da se toga prodju,
K'o i nami ne uzet' na brave,
Al' ničemu nije poslušanja.
Pa panduri gore doteščali,
Vavjek nj'ekve ljude prežajući,
Što tobože od vas krišom sadju,
Pa bantuju narod odmetanju.
Tužismo se u gradu sudniku,
Al' i njemu naše age sude
Na jarake naslonivši ruke,
Presudjuje buljukbaša Forta,
Kajmakamu da je plavit plaću,
I ako što pravo paši javi,
Izkrivljuju aginski rodjaci,
Što su paši uz koljeno prvi. —
Već nam nije drugud tugovanja,
K' vami došli da se jadujemo.
Pomozite za vjeru rišćansku,
Rad' koje vas božja sudba hrani. —
Je li gdjegodj njive za oranja,
Je l' vrtača za ispašu ovci,
Da krenemo jadjene kućane,
I golijam pojavimo blago?
Vr'jeme došlo, muke ga don'jele,
Prelit' suzam dome i grobljišta
I potrnut' badnjak na ognjišta...«
Teške r'ječi, teških mučenika,
Teško pâše u bratska njedarca,
Koji takih ne vikli patenja,
Svim se lišca smrkoše junačka,
Kano gora, kad je srubi slana
I bez lišća smrkne ogoljana.

Viječaju, šta bi svjetovali
Što bi volja gospodaru bila,
Al' eto ti gospodara sama,
Što jim Boga nazva iznenada,
Svi mu s nogu ozdravili zdravlje,
A božja te sreća unijela,
Pa došlići jade pogrijali,
A v'jećnici svjete svjetovali,
A gospodar radje dosjećaše
Nò se sjetni sjećahu v'jećnici,
Ter jadićem besjedio kneže:
»Nevesinjci, naša braćo b'jedna,
Odkada je poniklo Cetinje,
I odkad se naša vrlet priča,
Da je vami zaklon od Turaka,
Naše vodje i vladike slavne
Nisu pivom dane pretrapljali,
Nit' jalove noćce bdenijali,
No vjesila viš uzglavlja diljka,
I u torbi hljebi plјesnevali.
Kad godj puška pukni na Lovćenu,
Utištac bi lovili Lovćena
Kano da će Turci na Cetinje,
A kad zloglas stigni sa Grahovca,
Da su sašli na harače Turci,
Valjalo je spremit četenike,
I pobrkat haračenje Turkom.
To i nami ostalo baštinstvo,
Gdje mognemo da vi pomognemo,
A kô vami, to i sebi sami, —
Nu nemojte žalit' na bratinstvo,
Što dat' nema, što u sebe nema!
Nije rodne zemlje za oranja,
Nit' tratine za ispašu blagu,

I naše je po golijam blago
Što govore da su njine Turci,
Te rad šta se često pokoljemo.
I sad bi se zbog vas zaglodjali,
Ali nije hora zavadjanju;
Pa velimo, sjerotinjo draga,
Da idjete k vašem zavičaju,
Ne duhnite ognja na ognjišta,
Danas vedro, a sutra oblačno,
Sudbina se na oposum valja,
I povraća, što je komu krivo.
Doslje Turci trli naraštaje,
A sad ide reda naraštajem,
Da se turskih ponagleda jada,
Gdje će svoje skopat' sileništvo,
Pa jim hrusto ostat' ime pusto.
A puci će oživjet' iz jala,
Što je koja zemlja dodurala.«
Na kneževe svjete nedovjestne
Niče jedan prvak iz vojvoda,
Smrkav oči uz mrkove brke,
A kô li mu srce nabrečalo,
Pod grlom mu puce pozvečalo,
A na grudih vitice potresle,
Pa vitice, što su srcu srasle,
Pokrutiše zveku na srdašca
Što su s' njima iste volje bila,
Pa vojvode rekoše jedino:
Davorite, braćo, nedozvana,
Nije šaka ni varićak dana,
Što sudbina u svijetu vlada,
Znate, bolan, nije davno bilo,
Kad grom puče na kulu Neboču,
Pa zadrma Biograda stojna,

I dahije, što su na njoj bile,
Prenula se Šumadija c'jela,
Svjerile se gazde i šijaci,
Izgoriše po selih čardaci,
Pa se zemlja liši zlikovacâ.
Ni u vašem nisu Nevesinju
Gori Turci, nò su ondje bili,
Ne hajite što njeko nabada,
Da će vi se svanut' s njekudare,
Što su kralji davno zasnovali,
Dok se tanci prepredaju konci,
Koje sitna politika vlači
Iz prediva mudrujaških buba,
Dotle velja naša vuna gruba
Da na brda svoju predju sbuba.
Davorite, braćo, ujedino,
Vr'jeme došlo da se pomožete,
Doslje age vami agovale
I vašom se napajali krvlju,
Red je na vas, da pijete njinu...«
K'o pun mjesec kad sa gora sine
Ter mu zrake ožare oblake,
Taki odsjev odsinuo s kneza
I s njegova vijeća veličajna
U obraze tavne, neubrane,
Na haljine grube neobrane,
Nije odsjev sa odjećna sjaja,
Niti bljesak gizdavih hodaja
Nò sa žara što jih mišlju spaja,
Pa se lišca čajanika sv'jete
Kolik' da su diljke podapete,
Što će brže hrupit' na mejdane
I krstove porazit' dušmane.

Ošli krišom, došli nevidišom,
Istom u dom zapitali zdravlje,
I ne skinuv s noga opanaka,
Eto ti jim na prage Turaka.
Ištu muže što su išli knezu.
Čeljad nieče, a kunu se muži,
Nit' ko išò nit' vidio knjaza,
Nit' ko zmija, da proz zemlju laza.
Zacvrčala djeca sa glavanja,
Prodjite se Turci potvaranja,
Caru ćemo zaplakati samu
Pa ni njemu lahko biti neće...
S toga traga mahnuli se Turci,
Pa na brdska sela najahali,
Po njih režu dvije kremenije,
Al' i tamo gore nabasali,
Vele ljudi: nije kremenije,
Radje djecu u vojnike damo,
No za odkup blago posmicamo.
Ter se istom dosjetili Turci
Ne gnat' traga, da ne stignu vraga.
Hrle kazat paši u Mostaru,
Što mu raja s nokta odgovara,
Da ne ima za odkupe para; —
To ne bili paši lijepi glasi,
Gdje mu nije sila nikojaka,
Držat' vuka, da mu ima mesa,
Ipak da su u podpunac ovce,
Pišu knjigu sarajskom veziru,
Da mu ona izporavi b'jela,
Kako se je raja oduprjela
Ne da danjke, a u šake neće.
Vezir posla prve uzdanike,
E bi vatra zgorjela se mala,

Dokle nije dalje plamen dala.
I došli su usr'jed Nevesinja
Pa blehnuli prešne dogodjaje,
Nit' šta znali, niti poravnali,
No veziru zle don'jeli glase,
E su Vlasi bili na Cetinju,
I uztakli kape kosovljanke,
Mrke kape, nevaljali znaci,
Biva: hoće raja da zaraci.
Veziru se istom uzvrtljalo,
Nije njemu do careva zdravlja,
No lukavo za svoj uhar javlja,
Ko mu valja vojštit' Nevesinje,
Derviš paša izjelica stara,
Hoće pira oko Gore Crne,
Gdje mu se je njegda pirovalo
Kako nigda drugom paši neće.
Lete knjige, vrû po žici zvuci
Od Derviša sultanovoj ruci,
Svijet ne zna, što kom koji sklada.
Već se muti, i pogibelj sluti;
Turci baju, nije dobra po nje,
Jer se bliža vr'jeme najpokonje,
Što no jim je njeko prorekao,
Da će nakon četiri vijeka
Sukovit' se medvjed sa mjesecom,
A bivó će pjevca druga naći,
Ter će medo podleći mjesecu,
Al' po tome neka pamte Turci,
Kad se dvajest napuni godina,
Krst će svanut' na pò neba sjajna,
A bljedjan će potavnit' mjeseče,
I okrnjen za oblake zaći.
Medvjed bješe Sevastopolj grade,

Bivó bio kraljica inglezka,
A pjetao Napoleon kralju.
Odtada je dvajest ljeta ravno,
Pjevac pao, bivó bez njeg' neće,
Eto krsta gdje se nebom kreće.
Raja traja, ali ne očaja,
A vlada se vladà vjerovanjem
Od Miholja do Djurdjeva dana,
A kad Djurdjev osvanuo danče,
Ne svanuo lijep Nevesinju,
Nit' ratara, da ornicu para,
Nit' čobana da zadipli marvi;
Kamo li su s kudjeljom djevojke
I nevjeste vješte navijalje,
Reć bi sve je čuma sčumijala,
Lemeš gladan na lijehi ječi,
A po njime priorica breči,
Stoka rubi rudine bezglasna,
Navijala ištu runa vlasna . . .
  Divile se iz planina vile
Al' se tomu čudu ne dovile,
Dok ne povrje čeljad iz potaja
Kano mravi iz mrzlije staja,
Kad proljetne ogrije sunašce,
Glele vile kuda svijet kreće,
Valjda negdje ima zborovanje,
A gdje bi mu u zbor bilo poći,
Van se hvati luga zelenoga.
Nije gora prispjela za prela,
No jest crkva biogradska b'jela.
  Hajd'mo vilo, da vidimo crkvu,
K'o se b'jeli na pó polja ravna,
A k njoj vrvi čeljadca opravna;
K'o li narod što k molitvi niči,

Većma boju, nò pobožju liči,
U hram slegla čeljad bogomoljna,
Gospod miluj! poji pojilište,
S dvora kliču — pomiluj i nište.

BOJEVI

SRBSKI PRVI.

»Il vant mieux souffrir en se sauvant, que jouir en se perdant«.

Lacordaire

— — — — — — — — — —

— — — — — — — — — —

Vidiš, druže, dva gruba oblaka,
Jedan s' mora drugi sa Dunaja,
Evo znaka iz oba oblaka:
Što sa sinjeg zamračio mora,
To će dić' se bojna Gora Crna
I u zemlju naljeć' Hercegovu;
A što ti se sa Dunaja vija,
To će ustat' silna Šumadija,
Pa u Bosnu navaliti spravna,
A Turčina svuda izobilna,
I nizama i oružja silna;
Ter kada se sudru zlobljenici
Niz krajine krvlju zakuhane,
Ko će moći razbjerat' užase,
Ko li komu dojavljati glase,

Gdje li dična ubrati kovilja,
Sa Avale i sa vrh lisinja. —
Ne mogu ti mirkat' na Dunavlje, —
Daleče je s' mora na Dunavlje, —
Ja bih lahka salomila krila,
Dokle bih ti glase donijela.
Dosta mi je Zeta i Neretve,
A ročit' ću Pivu i Banjane,
Neću krivat' sve do Skadra grada;
A niz Dunaj pokumi mi drugu,
Što djevuje u čarobnu lugu,
Iznad b'jela grada srbljanskoga
Kraj izvora Dositeja svoga,
Nad kim jošter kuka za Kosovo,
Pa je jurve Smilja dokukala.
Smiljana će ponabjerat' smilja,
A ti djevaj komu likovalo,
Kako mu se na mezevu bralo!
Bože mio! čuda nemiona!
Gdjeno jutros iza gore rane,
Kad se s' noćcom danak rastajaše,
Kô se stušti sa Dunaja hladna,
I pomrčè cijelo podunavlje!
Nikom nije milo osvićanje,
I radje bi, da mu nema dana,
Kad milijeg ne da osvićaja, —
Jer vitlaju srde iz oblaka,
I na sedam granaju se traka.
Što su traci, što li su oblaci!
Oblaci su vojske srbijanske,
Što su traci na sedmero znaci,
To će udrit' na sedam krajina,
Jer se sgnjevi Srbadija gnjevna,
Kad se sultan javi novobrani

Da ga Milan znade gospodara
I pošalje harače na glave.
Plamom plahnu srbska zemlja cijela,
Pa se narod diže na oružje,
Knezu veljé, da sultanu kaže,
Da ga više ne zna gospodara,
Nit' će dati u harač dinara.
Kad se srbske savrvile vojske,
I sredale u šerege bojne,
Tu se istom braća upoznala,
Tu je brata Čeha i Hrvata,
Nije malo Rusa ni Bošnjaka,
A nigda će nestati Poljaka,
Gdjegod bilo krvna razgovora.
Svi se zdrave na uzgorne glave,
Nit' plahuju što će vojevati,
Za slobodu svakomu prijaznu,
Ponajdražu turskim zlopatnikom,
Što no bratskog' čaju požaljenja;
Pa kad njima izvojuju pravdu,
Čini jim se, sebi su dobili.
Podjè vojska kuda i oblaci;
Na pramove povili barjaci;
Ne pitam te koliki barjaci.
Nò ko ti je srbskoj glava vojsci?
Vodj je glavom Milošev Milane
Od koljena Obrenova lane,
Što Miloše sobom slavan bješe,
To Milanu zgode doniješe.
E srećno mu pošlo vojevanje!
Milan bere po junacim glave,
Koje bi mu vojske vodjevale.
Pa kad jih se nabrao junačkih,
K' Timoku će Horvatović Djura,

Na Moravu Lješjanin Milojka,
Alimpića uza Drinu Ranka,
Nikolića k' Ibru Tihomila,
A u Rašku Milojević Mila.
Te su glave na vojske redovne,
Dobrovoljcem beru se i same,
Njekud Joca Belimarkoviću,
Njekud topal Vlajkoviću Djoka.
Pa se steće pokrenule vojske,
Izpod kobna Biograda grada.
Al' je kršno pogledati bilo,
Gdje knez prati momke razigrane,
A četnici gredu pjevajući,
Hurra! kape u vise se viju,
Srbi idju, da Turke izbiju.
Al' nu java kao nebojavna,
Gdje zagrmjè u pò bijela dana,
Iznad stojna grada Sarajeva,
Pa se Turci ustraviše s' javi,
Kano da su časi prikončali,
Ter grom strese na sudjene dane;
Al' jih stišà žica brzojavna,
Da ne pučè trijes iz oblaka,
Nò pukoše na Drini lubarde,
Odkle Srblji na Bjeljinu pale,
Pa su pola jur sažgali grada;
Polovicu brane Bjeljinjani,
Ne biju se, da jih natrag vrate,
Jer eno jih sve do Rače ravne,
Rove rovu i zalihu vlače
Reć' bi, tu će zimovat' junače.
Nu eto jim muktara s' Mostara
Pa nevoljne tvrdi brzojavke,
I još njeke redi zapovjedi,

A kasnjenju vremena ne bilo;
Pa se hitro opremaju Turci,
Sjedobrci konje zauzdaju,
Mladoženje puška hranu daju,
Momci glade nože za pojase,
A jagluke daruju djevojke,
Koja koga ima zaručnika;
Uza jagluk pjeva neboravku.
Kad joj dragi jataganom mahne,
Da Srbinu posiječe glavu,
Nek' namjeni na njezinu zdravu.
Pa sve hiti, da budu šehiti,
Il' da jagmi ata osedlata,
Il' vezeno sa Srbina ruho,
Ili tanku Anku Srbijanku,
Da bi mladu domu darovao,
Kô su mu dovadjali stari,
Kod su s' Crnim Djordjem vojevali.
  Hitro kreću smjeli zatočnici
Za svečevu slavu vjerenici,
Ne iz sama Sarajeva bijela,
Nò iz svije' kotara inije',
Što jih Bosna do Zvornika zbraja,
Sve slećelo na Bjeljinu bojnu.
A kad tamo, ali Srba nema,
Divno čudo, što je Srbljem bilo,
Pa jih nestà sa Bjeljina pusta,
Il' bjegnuše od strah turačkoga,
Il' usnili javu od prečega;
Čini mi se, nije vojska snila
Nò zapovjed na uztuk dobila.
  Turci žedni prehoditi Drinu,
Njeki pješke, njeki na dorinu,
S' onu stranu večerat' jaganjca,

Ručat ovna na Dort-jolu tovna
A Kurbane poklat' u Vidinu;
I bi išli, vjera je objesni,
Da jim muktar bijesa ne stijesni.
Reče Turkom, da ne gaze Drinu,
Več' da uz nju podrijemaju straže. —
Isto Srbljem i Milan nalaže,
Da se straži i s' njegovu stranu.
Pa su blizko ljeto ljetovali
Kako nigda Turci i Srbljani,
Jedan drugom davali duhana,
I duhali jedan na drugoga,
Dobro jutro izpod brka zvali,
A zlo jutro mišlju premetali,
Dokle komu i gore ne dodje.
Taku mraku davorjè Podrinje,
Dokle goru ne pobilo hinje,
Jadi moji na Javorju samo.
Gdje se rani Zache generale
Kako kukav prihronuti neće,
A griehota za 'nakog' junaka,
Gdje ostavi tvrdje za Turaka,
Kakve nigdje ne bijahu gradje
Uz cijelu za obranu Drinu.
  Sad nam valja na Moravu saći,
Nije l' na njoj boljega uhara. —
Kamo sreća, da ni pošli nismo,
Lakše bi nam pregorjeti bilo, —
Jer što bješe sile u Srbalja
I uprave i oprave prave,
Sve je tamo navio Milane;
Jer se odtud pobojà Turaka,
Aleksinca utvrdio grada,
Deligradu zatrapio cijela,

A stočio na Djunisu snagu,
Naložio lubarde na grade,
A u grade natuljio momke.
Činjà mu se, da je sila jaka,
Što se neće pobojat' Turaka,
I da može odagnati Turke.
Ali Turci vješti ubojnici,
Koliko su čuvali Vidina,
I uz Timok klance straževali,
I po koju preturili kavgu,
Ipak znali, gdje je glava kavzi,
K' Aleksincu silu gomilali,
Ništa manje k' tvrdu Deligradu,
A k' Djunisu najbolje uzdanje;
Pa su borbu zametnuli ljutu.
Drobili se utvrdjeni zidi,
Tiskale se usuporac vojske,
Jedni u grad a druzi iz grada,
Jedni riju, a druzi podrovaju,
Jedni mriju, druzi niču živi,
Jedni gone, a druzi se raze.
Horvatović i Černajev kruti
Gaze crnu krvcu do koljena,
Hrabre zdrave momke na srtanje,
Srću momci, al jih smrtca davi,
Puca puška, oku ne da miga,
A topovi crnu zemlju raze,
Dok Djunisa porazili tvrda. —
Leže Djunis, propalo ufanje,
Slomiše se krila Aleksincu,
Deligradu otvoriše vrata,
Dim se dimi do žarka sunašca,
I njegove zrake pomrčale. —
Ali što se proz pomrčaj vlači?

Provlači se vojska uhrvana,
Nosi kući glave neshrvane,
Jer će valjat' za vedrije dane
Kada gore Turkom zamračalo,
A zamrknut' do Vidova dana.
Kad poničè Srbadija mlada,
Na uzmaku izpod Deligrada,
I procvieljè jadna i krvava,
Jer potavnjè lišce na mejdanu,
Ogranù je sa sjevera sunce,
Odkud nikog ne grije drugoga.
Riječ rečè, komu rijet' rači,
Da ne miču dalje potjerači,
Pa turačke zapriješe vojske,
A Ignjatjev padè Carigradu,
Pa se njeci sperišе primiri,
Al' šilobod proz ponjavu viri,
Da Srbija ne ostane sramna,
Nò na veće poprište pripravna.

BOJEVI

CRNOGORSKI PRVI.

— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —

Što je kraguj, to Nikola kneže,
Što su tići, to su slobodići;
Gdjegodj kojeg' podgojila majka
I do muškog dohranila pasa,
Sletio je sinoć na Cetinje,
I kneževu ujagmio ruku,
Da ga ne bi ostavio majci,
Jer ga nije za se njegovala;
Pa bi drúge ukorile majku,
E joj nije pošò na bojište.
Jučer kneže na Cetinju svome
Na vojvode razredio vojske.
Jednu dao Bošku Petroviću
A drugu je vojvodi Milanu,
Obedvije s' arbansku stranu;
Treću sobom vodi niz Banjane.
Eto sijeva kneže niz Banjane
Kano mjesec niz jelove grane,

A za njime sjaju perjanici,
Kapetani vjerni vjerenici,
Kano zvijezde kad uz mjesec jezde.
Kamo li je napremio kneže?
Il' će lovit' divokoze brze?
Il' srbskomu u pohode knezu?
Il' njekojoj u svate djevojci?
Nije pošò loviti divljači,
Niti srbskom u pohode knezu,
Nò je voljan divna svatovanja. —
Udaje se cura Nevesinjska
Konunuka Hercega Šćepana,
Za nječesva prosca nehajana;
Knez joj bješe mušterija stara,
Ter pošto mu sudjena ne bila,
Hoće da joj djeveruje vojnu.
Prodji, kneže, u sto dobrih kobih!
Prodje vesò kraj Bileća bijela,
Kraj Bileća i kraj Korjenića,
Pjevajući, konja igrajući;
Nikoga mu na susretu živa.
Dalje jaše poljem Gatačkijem
Do u dvore Čengićeve bijele:
Ni tu nikog' uočiti nema,
Jer i dvori ostali su pusti,
A kako je vidjet' nemiono!
Zjaju vrata na četiri strane,
I prozori vjetre razklapani,
S' kije' njekoć Smahilaga silni,
Pasè oči niz poljanu čarnu,
Brojeć dime kmeta ponizanih,
I ornice šenicom posute,
I livade bijne nekosnute,
Po njih blazeć' ate popinjate,

I omice nigda nefatate,
Vabeć' hrte i kerove lovne,
Što mu brza stizavahu zeca,
Na kapiju gdje ga love živa,
Dok mu bula na uranku bijela,
Il' robinja sanom razdragana,
Zamedjenu iznosila kahvu,
Da su agi sladjahni pogledi,
Il' niz polje, il' na ruke njene,
Što mu divlje zasladjaje mjene.
Pa je agi crnih noćih bilo,
Gdje bi spio u haremu blaznu,
Da su smjeli srčani Brdjani,
Il' Banjani ili Grahovljani,
Da mu bune sane usladjane,
Prežajući ata iz ajata,
Ili bijelu sa čardaka vilu
Il' njegovu sa ramena glavu.
Al' ne dao aga štetovanja,
Nit' ždrebeta ulovit' nejaka,
A kamo li vilu sa čardaka,
Gdje li rusu zarobiti glavu,
Dok mu kobna ne upala sama,
I nju vila na Cetinje snijela.
Pa i Dedo, Smahilagin sine,
Očeve je hire sljedovao,
I njegove kobovao kobi,
I mladjahne dovoljio dobi,
U Lipniku u zamaku lijepu,
Dok se nije zapašio Dedo.
Postà paša, padè agovanje,
S' tijem upadè i Čengićevanje
I baštinska na uskoke kavga;
A pak kavge te nevolje male

Obedvije su strane željkovale,
E bi jim se pričinilo rada,
Neka ima guslam razgovora,
Jer mnijahu, ni života nije,
Kad ne bilo pjesme sa gusala,
Pa nema se pravo zlovidjenje,
Gdje do skoro ljudi vlasteljàni,
I gospoda pitomljena ina,
Istovjetne igre njegovali.
A što ne bi gorostasi bojni,
V'jekom uz pás gvoždje milujući
A za druge skrbi ne znajući.
Nu pošto se krajči divljačenje,
I svijetu hoće pitomljenje,
Nije takom junačenju hara. —
I ti kulo, što si s' bjesa slavna
I sa sjaja gromcih dževerdara,
I sa cv'jela uznih tavničara,
Da si blage vile milovala,
Koliko bi draže fale brala.
Dok te kneže bavljà pomišljaje,
Mjereć' krove zrnjem rešetane,
I vratnice gvoždjem oglodjane,
Po bijelu dvoru na sve strane:
Pred njeg pade vučivuna drevna,
Njega stari devedeset ljeta,
Al' ga mladi oko uvedrano,
Kano da mu ni pedeset nema,
I odijelo tomu ódgovara,
Al' što toke ne b'jele njedara,
To mu s'jedi zab'jelili brci,
Pokloni se do zemljice crne,
Pa govori gospodaru knezu:
»Gledaj, kneže, do kamena sinja,

Ono ti je grob Smahila silna.
Teško bješe udarit, junače,
Na aginu četu neopranu,
A još teže agu prostrijeti,
Jere bješe rodjko od junaka,
Kakva danas nije u Turaka.
Al' meni je sreća donijela
Ter ga s' nogu ja ukidoh kneže,
I donesoh tvomu stricu glavu.
Blago mene, u tvojemu zdravlju,
Gdje ga stigoh i u grobu hladnu.« —
Popleskà ga po ramenu kneže,
Pa mu reče, gdje ga čuju druzi:
Živ mi bio Aleksiću Mirko!
Još te desno oko ne izdalo,
Stric je tvoje ličio junačtvo,
A pjeva se u svu Goru Crnu
Kako tvoja trostr'je ga diljka,
A t'jem ti je istor dovoljenje,
Što živ dopr'je' mrtvu u pohode,
I u dvoru prenoći mu pustu.

Osù vojska preo Gacka ravna,
Nigdje nije od želje Turaka,
Samo na put sašli Metohljani,
S' Metohije turskog zaseoka,
Pa na susret pozdravili kneza,
A kneže jim primio pozdravi,
I rekao, neka sjede s' mirom,
I svojije' gledaju poslova.
S mirom vojska Zalom dogrebala,
U Zalomu Turke nabasala;
Pozdravili Turci iz busija,
I vojska se prahom odazvala,

Pa je prošla bez ikakva kvara,
Kud je roka na noćište doći.
A ročili na srjed Nevesinja,
I pala je zdravo na noćište
Spram Palanke grada nebogoga;
Kad u jutru posegli k' Palanci,
Ali tvrdi okolo nje šanci,
I sa njiha zjevaju lubarde.
Muktar paša zapovjeda vojsci,
Kakono će goste dočekati.
Zagruhaše topi sa šanaca,
Zagroktiše puške iz Palanke,
Puškarà se i dva i tri dana
Dok ne plahnu u ognju Palanka,
Pa je pola ležè u požaru,
Pola ostà za s'jelo muktaru,
A i ta bi ostala mu pusta,
Da ne stiže kneza nenadana,
Od koga je ne bilo mu kleto,
Da povrne vojsku s' obsjedanja;
Pa se vojska povrnula bojna
Uz veselo polje Nevesinje,
Do gizdava dvora Ljubovića,
I u njemu obredio kneže,
Al' ne našò nesudjenu ljubu,
Hercegušu curu zamjeranu,
Rad koje je svate podigao,
Ako ne bi sudjena mu bila
Ne bi li joj djeverovò vojnu. —
Odtle navi kneže uznatrage,
Milo mu je kò da je dobio,
Jere ništa nije štetovao.
Pratili ga sarebrice Turci,
Kò da su ga u bježan navili

Pr'o Vrbice do Dola vučjega,
A kad pao u Vučidol kneže,
I njegovi bojci vježbovani,
Pojagmili oko dola klance,
Kako komu za dočeka zjali,
A knezu je lovit' najgorega.
I stigli jih krvni pratioci,
I dolinu najazili ravnu,
Al' u dolac nahrnuše vuci.
Koliko je po gorama vuka,
Reć bi svi su spali na poklanje,
Poklali se kako nigda nisu
Osim njekoč na Grahovcu malu;
Pun Vučidol navaljali mesa
I vrtače natočili krvlju,
I u krvi plivale su glave,
Pa i mrtve zjevale na žive.
I pokolju ne bi kraja bilo,
Da tabori ne dadòše ledja;
A po boru kako ne bi dali?
Gdje pogibè ko bjè snaga njima,
Selim-paša delija krvava,
A Osman se živ dadè u ruke,
Njekom Cuci Filipu valjanu.
Jer mu ne bje milo umrijeti,
Kò što nije ni u Karsu bilo,
Kad u ruskoj vojsci vojevaše
Sa Šahinom bratom rodjen'jem;
Pa kad Ruse zakružili Turci,
Udje Osman i Šahin za njime
I u tursku pristadoše vojsku;
Oba staše paše u Turaka. —
Nu Osmana gdje će stići pravda.
Da se opet na starinu vrne,

Valjda se je sjetio nevoljan,
Što mu rekoh kad povede vojsku
Iz Sarajva na kobno Trebinje:
»Drž' se, Osmo, bježanova krajka,
Jer njegova pjevaljka je majka.«
Nije brojit, moja braćo draga,
Koliko je upalo leševa.
Uz Selima brojili se samo,
Što su bili vojsci korednici,
Ni oni se pravo ne zbrojali,
Neferi se i ne broje tužni,
Jere ginu kao glavodužni,
Na broj nije, ko hljeba ne jije.
Muktaru je glava dobitačna,
Što je snese u Trebinje živu.
Gdje Vučidol očistili Turci,
Eto kneza slavna dobitnika
Na dozivak svojih pobornika;
Dovikuje proz dolinu druge,
Kolici su u životu bojni.
Ko živ ostò, odazivlje zdravlje,
A koji se ne odazvà, druže,
Njega više ni dozivat' nema,
A valjda se koji ne odzvaše
Od petero svojih Petrovića,
Što su tudje skupa vojevali,
Kano što jih desetero bješe,
Na Grahovcu na pokolju divnu,
Pa ni jedan nije pomanjkao.
Nisu l' take i danaske kobi,
Ne budu li: Bože kući zdravlje!
Pobralo se pl'jeno po mezevu,
Puno svašta, najviše oružja,
Šest topova grla velikoga,

I zlaćeno ruho Selimovo,
I uz njega barjak od alaja.
Što mu alaj polišio cio,
Tijem knez se dovoljio l'jepo,
Pa povrnu svate nagizdate.
Ako svati ne vode djevojku,
Oni divno odavode roblje.
Kad na Krstac nastupio kneže,
Jedan dio druga ostavio,
A kad bio Duzi na Nozdrije,
Tu je drugi ostavio dio,
A treći je na Presjeku tvrdu,
E bi hćeli putovati Turci,
Nek jim nije proza Dugu pusto.
Potom sobom odè na Cetinje,
Veselo mu lišce sa junačtva,
A punahne od dobitja ruke.
Za njim gmiže roblje nevezano;
Kako 'no bi njeg vezalo roblje
Da ga se je dolovilo živa.
Čim primakò ka Cetinju svomu,
Zazvonilo zvono s' namastira,
Malah'n zvečak Ivanbegovina,
Što je njekoč Vranji glasovalo;
Sad narodu javlja na Cetinju,
Gdje godj su mu djetići dobili,
A za zvonom zgrmiše lubarde,
U došašće kneza dobitnika.
Sve veselo vrvi po Cetinju,
Njeko knezu prijanja za ruke,
Njeko rakčin hita pod oblake,
A troši se oblimice vince.
Ma i drugog vesela doglasa:
Ulak bahnu sa Morače hladne,

Ulak trče iza glasa viče:
Hurra! braća u Medunu gradu,
Dvojna vr'jeva i na drugo slavje,
Knez nadrobi i druge lubarde!
Grme one lomne iza st'jene
Pucanj sjavje, a st'jene jav'je,
I javlja se knezu napisano,
Od vojvode Bože Petrovića:
Zdravo, kneže, i amo je živo,
Mahmud-paša udrio na Kuče,
Pa nam gore bješe, gospodare,
No je tebe na sr'jed Nevesinja.
Al' prestigoh na Fundini Turke,
Kano i ti na Dolu Vučjemu,
Ter sam jih se navaljao divno,
Ležè leša petica tisuća,
Da ko broji, i više bi bilo,
Pa evo me sada u Medunu,
I njeg uzeh s' trudom velikijem,
Taruć' kosti, a lamajuć' st'jene,
Gubeć' kape, skidajuć' opanke
Salomismo uz visove ruke,
Dok se nisu visi ponižali,
Hrabroj vojsci i vojvodi njenu,
I Meduna predali krvava.
Evo ti ga, kneže, na uzdarje,
Njim nakiti vukodolje slavje;
Nek te dvično proslavi Cetinje,
Jer smo i mi amo osvjetlali
I tvoj obraz i naše Cetinje.
Slavi kneže i Božovo slavje,
Drag mu Medun, kò medene sati.
Jagode mu pirom procvjetale,
Kò u momka istom rukovana

Za mladicu na prstenu l'jepu.
Blagodari i sreću i vojsku,
I odlične podarivà druge,
Pa u dvoru poravnio b'jelu,
Odmorit' se i napiti vina,
Troši, kneže, u zdravlje ti pivo!

HADŽI-LOJINA KRAJINA.

— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —

Ej, što smo ti crne sane snili
Od Srbije i od Crne Gore,
Po njima bi dugo domovali,
I svi vlasi s' nami turkovali,
Da nam nije ove ljute zmije,
Što se naše oko zemlje vije.
Odkada je u njoj turkovanje,
Valjalo je zebsti od cesara, —
I zebosmo, al' se ne bojasmo;
Da bi na nas i podigo vojsku,
Ne biše mu drugi kralji dali.
A sad hoće, vjera vam je, Turci,
Jer su oni besjedu zadali,
Da će naše izkor'jenit' carstvo.
Jadan care čuva Carigrada
I drži se na svečevu Tahtu,
Zaodjeven u srebru i zlatu,
I njemu se klanjaju veziri,
A zulum se po narodu širi.
Ne zna care, što veziri rade,
A djauri svoje mice grade:

Jedan kralje od istoka zaći;
A drugi se sa zapada naći.
Neka care brani Carigrada,
A nami je čuvati zapada,
Da na nami ne ostane kletva.
Miče hodža od grada do grada,
I u svakom jednako naklada,
Bajram mu je, gdje jaganjca ruča,
A poklade, gdje je pita vruća;
Odkle podje, djeci groše dari,
A u žutu poputbinu prima,
Neka uči domaćinu zdravlje.
Putujući, gdje nabasa koga,
Susretnika od uha vlaškoga,
Opipa mu njedra i pojase,
I oduzme, što nalazi, za se.
Pa toljagom omjeri mu ledja,
Nek ga vazda uspomena vr'jedja,
Kad Turčina tuči susretnika.
Na ta djela tužbe učestale
Na konsule i valiju sama;
Pa valija slaše potjeraše,
Da bi Loju sastizali živa;
I doveli, il' glavu don'jeli.
Stizali ga, gdje im bilo drago;
Ma gdje vuče ovna večerava,
Tu stiglići ručaju jaganjca:
Pa gdje bjeglić prpio bi zlata,
Tu stiglići d'jelili zolota,
Da se ne bi gori od njeg' zvali,
Gdje i oni za njim noćevali.
Oj, da bismo sjeli na posamo
U bukovu u zelenu hladu
Jednog vedra na iskoni dana,

Pričo bih vi, ko što nitko neće,
Kakono je Lojo turkovao,
I tvrdio na zavjeru Turke
Sr'jedom Bosne, dokle medja gadja.
A bratac mu sustigava Bajro
Na ostale niz krajinu varde;
Kud ne mogo dovardati Lojo,
Tamo ga je Bajro domogao.
Vršili su posle jednobojne,
Pogradili po narodu kvare,
Ko njihovi stari niz kotare,
A sve kući vraćali se javno.
Nit' komu se javljali putnici,
Nit' jih hćeli znati nadzornici.
Ko rekosmo, dv'je godine ravno,
Dokle treća zaprela predivo,
Na ovake posle naopake,
I vrgla ga vitlu na snovanje
U Berlinu gradu njemačkomu.
Vitlale se žice na ivice
I uvela Bosna nasnovana
Uz državu Hercega Šćepana,
U zlaćenu krunu cesarovu,
Što bi kruna zemlju prosvjetlala
I b'jede u njoj poravnala.
Haran care prijo ponudjenje,
Konda bi mu niklo iz srdašca,
Brigajuć se od postanja svoga
Rad promaka boljka kršćanskoga,
Što no mu je do kućnijeh vrata,
Pa pomaga za trista godina,
Ne bi li mu bilo smilovanje.
Pa je care dokučio vaje,
Ter napisa knjige smilovane

I šalje ih na konsule lale,
Da bi lale puku razglasale;
A nu šta mu vele knjige b'jele:
»Čuj narode širom Bosne ravne,
I države Hercegove stavne,
Što vam knjiga kaže napisana:
Car Fran-Josip Austrije slavne,
I kralj zemlje Ungarije silne
Šalje svoju u napravi vojsku,
Da u vašu domovinu udje.
Nije vojska na dušmansku ruku,
Nò su čete prijatelja prisna,
Koji hoće, da dokine jade,
Što te zemlje od vajkada dave.
Nije samu Bosnu neurednu,
Niti zemlju Hercegošu vr'jednu,
No i carska susjedna krajišta
Car gledao, al' žalio ljuto,
Što te zemlje pústi ratovanje,
I krvni se kolju naraštaji,
I nestaje prometa i rada;
Blago grabe vuci i hajduci,
Oranice leže nesijane,
A nevolja osvojila kruta
Po gradovih k'o i po selije'
A rad vašeg domaćega jada.
Ne bje kadro vaše upravljanje,
Da porodi mir i skladovanje,
Što no sreću gradi naraštaju;
Pa car toga više gledat neće
Te domaće muke i nemire
Uz njegove pokrajine mirne,
I po čem se sjeromaštvo kreće
I k njegovu približava carstvu.

Smučilo se caru na srdašcu,
Ter poniko na ostale vlasti,
I njima se smilovati dalo
Na pravedno cesarovo znanje,
Ter na viеću skùpa berlinskoga
Sve ujedno odlučile vlasti,
Da vam kruna sjajna cesarova
Mir dohiti, i sve dobrobiti,
Bez kojih ste jadjeni odavna. —
I vaš na to pristao sultane,
Ter vas evo vjerno povjerava
U zaštitu prijatelja svoga,
Fran-Josipa bečkoga cesara,
I ugarske krune gospodara,
Da se brine za vaše spasenje!
Eto četa cesaro-kraljevskih:
Brzo će vam u pohode poći;
Ne nose vam boja krvoljevna,
Nego mira, ko zlaćena pira;
Carski štit će štitit svakojega,
A tlačiti neće nikogare.
Car vam indi zapovjeda silno,
Da svak' pravo uživa jednako,
Ali pravo po zakonu dano
I da svatko zaklonište nadje
Radi vjere i života svoga,
Radi dobra i prava imanja.
Sve uredbe i zakoni prvlji
Neće vam se rušit samovoljno,
Pa svetinje pazit' ko za glavu
I prvašti vaši običaji. —
Na silu se ništa m'jenjat nema;
Nu li štogodj m'jenjat trebovalo,
Vazda će se imat' promišljenje,

Što bi bilo za vaše uhare,
A stari vam valjat zakonici,
Dokle novi ne budu dodani.
E od svih se čeka poglavica
Duhovnije' ko i svjetovnije',
Da će čuvat poredka i rada,
A pomagat vladu u svačemu;
A dohodci daća domaćije'
Tratit' će se na nužde domaće,
A pak što je ostalo se dužno,
Nitko veće pobjerati nema. —
Neće četa tlačit' zavičaja,
Nit će komu od njih biti teško,
Jer će svàšto plaćat' gotovijem,
Što godj od vas bude poiskano.
Carska kruna vaše muke znade,
I hoće vam bolje uživanje.
Pod njezinim štitom mogućijem
Ima puno raznih naraštaja:
Svak se svojim jezikom doziva;
Ima dosta vjerskih sljedbenika:
Svaki svoju vjeru ispovjeda
I slobodno štuje bjelodano.
Oj Bošnjani i vi Hercegovci,
Potecite s dobrijem uzdanjem
Pod obranu cesarova stijega,
I njegove čete dočekajte
Kano svoje prijatelje prave,
I slušajte poglavice harne,
Ter se svojih latite poslaka
I plod rada uživajte svoga!« —
Vaka knjiga iz Beča navijla
Od zlaćena stola cesarova;
Još se b'jela na Savu ne svijla

A na nju su uzavrjeli Turci
Niza Bosnu i Neretvu valnu,
A najskoli u pr'jestolnu gradu,
Sarajevu gn'jezdu zatočničku.
E kada je bilo janjičara,
U njem bile age janjičarke:
I kad bješe lèglo agovanje
U Jedrenu i Stambolu stojnu,
I psi vukli mrtve janjičare
Niz stambolske mrcine majdane:
I tada su rožili Sarajci,
Da poživu janjičarovanje,
I dugo se opjerali bojni;
Dosta štete zemlji nanijeli,
A nikad joj ništa ne dobili.
I ovoga evo prigodjaja.
Gdje su glave na odporac prve,
Pa v'jećaju v'jeća netajana
I u mala i u vela s'jela.
I ja nikoh na sijelu velu
U n'jekoga poglavara velja,
Gdje se skrajne rukovaše tajne,
A pričaše stari pametare,
Što je bilo za njegova v'jeka,
Kad je vlado gradom bijelijem,
I kakve se kolile nedaće;
Pa po tome, što je prije bilo,
Meni priča starina Novače,
A družina za nauku žvaće:
»Jesil' slušo i od koga znanče?
Kad je Jozo udario prvi,
Što je pradjed Joze sadanjega,
Na Dubicu i Gradišku Staru,
Poslo knjigu k' Sarajevu b'jelu,

Pa su sašli u džamiju Turci
I šarenu knjigu proštiali,
A ona im kazivala v'jesti:
Predajte se, ne ginite Turci!
Nije vama kvara nikojega,
Ostat' ćete, kako ste i bili.
Jedan cekin danjka godišnjega,
Ništa više nije dugovanja;
Poslušajte, ako vam je drago!
Lijepo se knjiga pročitala,
Ali tko će odgovorit' njojzi?
Nema nikog, do muftije s'jeda:
Starina je od stotinu ljeta,
Ić' ne mogo, niti konja jahti,
Već' valjalo njega donijeti;
I moj djed ga na ukrke snjeo.
Pa mu rekli što jim knjiga kaže,
I pitali od njeg svjetovanja:
Il' se dati na vjeru cesaru,
Il' ne dati uharačit glave?
A starina upitala mudra:
Je li reko Jozo: Ako Bog da?
Rekli su mu, da u knjizi nema;
A on reko: »Ni dati mu neće;
Ne dajte se bez krvi cesaru!« —
Pa se s' njime i pobili Turci,
A Bog dao, ter je dobro bilo;
Silan Josip umr'je nevidovno,
A Hamida udaviše Turci.
Oba cara poravnila ravno
Ostà pivo, pošto dotle bilo.
I evo nas jošter na svojemu
Dočekasmo opet imenjaka,
Hamid cara i Jozu cesara,

Sad je došlo o njihove glave:
Ili će se zaratit' medju se,
Ili Bosnu zarobit' cesare.

— — — — — — — — — —

— — — — — — — — — —

Ode riječ s' ovog na trećega,
Na trećega najiskusnijega,
Pa iskušan govorio suša:
»Znamo ljudi, što nam knjige kažu,
Da sudbina, štono sv'jetom kreće,
Svakom suče konce na klubašce;
I kad kom se namota klubašce,
Tada mu se konci dokončaju.
I našemu, braćo, zavičaju,
Čini se je klubko namotalo,
Pa se drugo motovilo vije:
Al' ne zna se na čegove ruke
Da se naši namotaju vlási. —
Na Srbiju njeki vele glasi
Ili Crnu Goru mučeničku,
A njekoji Austriju viču.
Da reknemo, kud bi bolje bilo:
Srbija je jaka do pojasa,
Prem je snagu po vijeka pasla,
Polja ima, kakvih u nas nema,
Gore su joj segle u oblake,
Dosta blaga za svakoje vlake,
A skele joj radu na sve strane:
Pa ne vidjam zemlje naprečane
Nit' u znanju niti u imanju,
Da bi sebe nahranila lijepo,
A kamo li da joj bude dana
Naša tužna Bosna zakržljana;
Gdje će nami, kada sebi nema.

Pa nuto joj i te crne mahne,
Gdje joj nisu gospodari stalni,
Već se glodju od postanja njena:
Miloš zakla kneza Karadjordja.
Ni Milošu ne bje milovanja,
Nit' milošće Karadjordjeviću,
Nit, Mihajlu, Miloševu sinu,
Što im uze grade od Turaka,
I protjera iz Srbije Turke,
I njihovo priuze tecivo.
Pa šta bje mu od naroda fala:
Glavom plati za sve blagodati.
Ni sadašnji Milan milovane
Nije blago u narodu drago,
Jer veliko ne osniva carstvo,
Što bi bilo Dušanu za dušu,
Kad bi Srbstvo svuda srbstvovalo;
A to bi se satvorilo samo,
E bi kneže Bosni bio bane;
I ta mu ja mahna u Srbljana;
Ali znade kneže Milovane:
Da ga Moskva ne miluje majka,
Još bi mu se krila poduvila,
Pa da mu se i svoje medjaši,
A Bog prosti, da se Bosne maši.
Što bubaju, da će Crna Gora
Poiskati mèdju do Konjica,
Na starinu svoga Beg-Ivana,
A ne vele Hercega Šćepana,
Pa zlopati stotine godina:
Boje bila, nije je dobila,
Ni sada je zadobiti neće.
Kud bi pošla gola Gora Crna,
Gdjeno joj je puna kapa sinja,

Kako bi se sama uzdržala,
I nevolju sokolila sivu! —
Već recimo, što je reda r'jeti:
Ako bi se zarubilo carstvo,
Što je dosle u sultana sjalo,
Nami ti je najpre prikončalo,
I sudbina m'jenit' će upravdu.
Pa da bi nam do izbora bilo,
Valja reći, što je pravo r'jeti,
Gdje li kneštvo, a gdje li cesarstvo?
Knez cesaru do koljena nema,
Pa koljeno cesarovo staro,
Što hiljadu cesaruje ljeta;
Ni naši mu sileni sultani
Nisu mogli dohakati glavi.
U njega je hara i dinara,
Ima znanja, ima trgovanja,
Ima ljude, da se za rod trude,
I ne bi se uradilo krivo,
Kad bi orle skobio gavrana,
No da tića ruča tica vrana.«
Ovako su govorili ljudi,
A u oči očajana dana,
Oni kim je sudbina poznana. —
Al' i druga s'jela prelovala,
Po kahvanah i pjanih mejhanah,
Od dužnika i bezkućenika,
Gdje su bojne prikladali priče,
I nemoj se rugat zamjerniče,
Ko je muka dotužila ljuta,
A prostota zavedljiva s' puta:
Tamo njeki derviš pripov'jeda:
Kadno njihov svetac vojevaše
Na nevjeru, a za vjeru pravu,

Pa vikao, gdje godj koga nadje.
I čobana vikno od ovaca.
Čoban reko: Tko će čuvat ovce,
Da jih gladan ne zakolje vuče;
Svetac reko: Čuvat' će ih vuče!
I čobane otišo na vojnu;
I kad dužnost odužio bojnu,
Vratio se k' stadu bijelomu,
I zateko kod ovaca vuka,
Gdje on uz njih u sviralu svira. —
Tamo dalje u pjanoj mejhani
Razvalio njeki bajraktare,
Pa družini pjeva sa gusala,
Kako su se na Loznici tukli,
Na Mišaru i Kalemajdanu,
Miloševe krajine krvave,
Pa su kršno odoljeli Turci.
A svud l'ječu gladni Nikšićani,
Svaki vadi plećku oglodjanu,
Ter jim iz nje gladnu sitost vraća,
Kako nije vlahu iz harača.
Siv sokole, sokoli mi perje!
B'jela vilo nadavij mi krilo!
Ne bi li me hranila pod njime,
Da ti rusu ne usijem glavu,
U ovome grubu vratolomju,
Što je pustim gradom zavitlalo,
Ne daj Bože ni da selom zadje,
A kamo li gradom velikijem,
Gdje u nikog nemaš vjerovanja,
A nitko ti neće svjetovanja,
Već' što mu ga dozibala majka,
A ona mu dala posisanje,
K'o što no ga i milava dava,

Svom mljekoti za sirova tega,
Pa mljekota iz razora bjega,
Dok' ga teljig u brazdu ne skuči.
Ista bješe sirovina nagla,
U gradskoga puka bezoglavna.
Od pametnih soli ne zajali,
A u sebe ni imali nisu,
Već slušali' što jim bene viču:
»Nema više cara ni vezira,
Jer car daje, a vezir přodaje,
A pomažu naši preprodači,
Jere im se gospodovat rači.
Nije druga van kuke i ruke,
Da ne damo Dina i Imana,
I branimo našega vatana!«
Viču hodže iza svega glasa,
I trgovci blagotecioci,
I agići zemlji vlastioci,
I zlatari i mrci kovači,
A telali propali vikači,
Svi u jednu buku klikovali,
Dok dućanske daske zakleptale,
A ulicom žene zavrištale,
Latinlukom graje zagrajale,
Gdje se drža ispit djece male
U latinskoj učioni javno
Mazhar vezir pri ispitu služi,
A do njega paša Kostadine,
Pa konsuli vlada velicije',
A gospoje uz koljena njina.
Nu kad graja vela dograjala,
Skoči paša jedan za drugijem
A za njima i gospoda ina;
Ostà ispit i djeca nevina

U po l'jepa slova ispitnoga.
A nu gledaj, čuda turačkoga!
Do podneva vrjevom vrjeli Turci,
Ko da no jim kuga kuće pali;
Od podneva u džamiju Turci,
Navrvili kako nikad dotle. —
I ne reci, što se Turci mame,
Jer jih goni zlo na gore same,
Ko kad gladne glad naćera vuke;
No se čudi, kud za vucim janjci:
A janjci su gazde pravoslavne
I žudije svačem blagojavne.
E da šuše pokumiše vuci,
Il' će vuke bratit' šuše mlade,
Da se nova pobratimstva grade; —
Pa se nemoj čudit uzovniče,
Što Kaukčić turske vaze viče,
Jer je tomu poslu zavjetniče;
No nek kune Krbava i Lika,
Kad začuje svoga zatočnika
Petranova visoka Stevana;
Ne bilo mu ćaći na ukletvu,
Ali što je pon'jela ga majka;
Bolje bi se veselila trudna,
Da je st'jenu s Velebića sn'jela
Pa hitila u Kotare ravne,
Nego što je gojila Stevana,
Po narodu puno glagoljana. —
Neće vila radi braće drage,
Da mu priča pustolovne trage,
S' Biograda pa i sa Cetinja,
Odkle su mu propratnici dani,
Dok se čovo k' Garibaldu stani;
Tek vidjajte bješe li mu l'jepo,

Kad se uspne na visoke krake
U džamiji uz turske bajrake,
U sredini sv'jeta krvoždedna,
I poteže liste iz njedara,
Il' »Javora«, davora srbskoga,
Il' »Zastave«, bora nevehloga,
Ter čitaše ko čitule svete:
»Braćo Turci! Nu, što lišće piše,
Da smo jedni po krvi nedvojni,
Jer ista nas odojila majka,
A ne smeta, što nas Drina d'jeli:
Nemanjići i tamo i amo.
Što je bilo staro carevanje
Od Dunaja do na more sinje,
Sada hoće da Švaba osvaja; —
E da njega poiskala raja!
Al' nitko ga ne želio majci,
Osim što ga ištu Latinjani,
Pa njeković i knjige poslao
Na brodove, kud će vojska preći,
Da Latini dočekaju vojske,
Ponesavši križe i kaleže,
Pred bajrake cesarove zlatne,
Pojuć Bogu molitve prijatne,
Da je srećno vojevanje vojsci.
Pa oni su i u Berlin slali
Po njekomu knjige opravljane,
Da im dodje care milovane;
Pa po tijem osudile vlasti,
Da se krenu cesarove vojske,
I njegova prava za pravljenja,
Što je zemlja sama poiskala.
A vara se cesarova glava,
Jer ga nitko neće od rišćana,

Nit' ga hoće pravovjerci Turci,
Veće braćo, da se vjerujemo:
Srbska vam je, što na manje neće,
A vi svoju dajte pouzdanu!
Pa dok Srba teče ciglenoga,
Ali s' vami da smo ujedino,
Neće Švaba nogu prenijeti
Preko Bosne i Neretve bojne. —
— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —

— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —
Braćo moja, koja sa mnom biste,
I vidjeste Lojine zadaće,
I patiste sa mnom ujedino;
Imali ste svoje oči zdrave,
A možda se ni sjetili niste,
Da na Loji nisu čini bili;
Nit' je Lojo prva bena bojna,
Što se mudri poigraše ludih,
Nò se sv'jeća pripalila lojna,
Da se druzjem večerati vidja;
I majmuni mačju šapu vukli,
Da koščane njom iz prpe vlače,
Majmunbaše stambolije Turci
Šehislami i sadriazami,
A Bošnjani majmunići mali,
Vlastelini i koljena stara,
Hoće jim se kmeta i timara,
Pa fukara ne zna kud tumara;
Rad bi imat' cara gospodara,
Neka paše Osmanovu ćordu,
I ustiče svečeva ćulaha,

A Bošnjane na svojini znava,
Jer su oni postojbina stojna;
Njima nije treba od nizama,
Nit nizama niti reforama,
Jer bi s' tijem Turstvo malaksalo,
I prava se raja pobundala,
A po tomu posrnulo carstvo,
Što kauri od starina traže.
Ovu miso baštinili Turci,
Pa se vazda i vladali njome,
Kad godj hćeo care gospodare,
Da jim bolje daje uredjaje.
Kukaj majko, pa se razgovaraj,
U kući ti dva nejaka sina,
Oba taka, ali nejednaka:
Jedno sinče, a drugo pastorče;
Jednom daji, a ne daj drugome —
Gotova ti u domu je smeća;
A pak vazda ti voljela sina,
Pa ti sinče cv'jelio pastorče,
A ti s' oba bila porugana.
Što od sina bila narugana,
To je mala fala muslomana,
Jer su vazda protiva ti stali,
I na te se hljebom umetali.
Što li ti je rugla s' pastoraka,
To je kriva sreća nejednaka,
A nećeš je, da pod'jeliš, majko,
Neš da rekneš sinu obijesnu,
Da ne gnjavi pastorče nejako,
Već da živu oba podjednako.
Oba hljeba da imadu bijela,
A medju se oni milovani,
Što ih kuća zajednička hrani.

Hrani kuća, ali lude glave;
Nit je znanja niti milovanja.
Što je sinče, to se aga viče,
Što pastorče, to je kmeteniče.
Aga prije kmete uharane,
A oni se tuže na sve strane,
A zli glasi na daleko sižu,
I Moskova dosegnuli silna,
Ter se kreće knuta zapregnuta,
Da ošine i sultana silna,
Gdje li neće age jadovane,
Koji tišće kuće kmetovane.
Pa nijesu majci djeca kriva.
Koliko im sa očuha kriva.
Očuh im je Osmanlija silna,
Njemu valja Bosna utančana,
Jer kad bi se sebi pojačala,
Njegova bi čorba omršala,
I hoće se da ponosi njome;
I kad dodje riječ velesilna
Od velijeh vlasti podpisana,
Koja pita devlet i sultana:
»Je li bolje po tu zemlju tužnu,
Da se drugom na upravu dade,
Ili da se sobom pravit znade?«
Ni tad nehće, da reče sultane,
Da se javno u narodu pita,
Već podmeće svoje mice stare:
Turkom javlja, da se drži tvrdo;
Ako biše bili upitani,
Da bi rekli, da je právo njino,
I da mogu upravljati sami,
Ali da je care gospodare;
Pa su mice makle namaknute

Fazli paši na staračke ruke;
A on miče i u vijeće viče
Ponajprve Turke odabrane,
I pitao, što bi rekli Turci,
Kad bi Bosni uprava se dala,
Da zemljaci uzmu upravljanje,
Bi li ona njima naprečala?
Rekli Turci: »Alah i Inšalah!
Kad smo toga dočekali dara,
Bolje biti, nò je doslje bilo;
Kakogodjer uradili sami,
Nećemo se tužit na drugoga,
A dosad nam sudjavine bile:
Puno baba, kilavo kopile;
Nječem naši pristajali ljudi,
A babine osmanlinske stále;
Dokle vaške oko tora zjale,
U toru su hranili se vuci.
Eto sada nek' sve naše biva,
Mi hoćemo práva i upravâ,
Ali nek je naše právo staro.«
Za Turcima rišćani pozvani,
I pitani misli ne odali,
Jere su se nadali boljemu,
Pa su rekli, da im zakon brani,
Stavljati se u takove stvari.
Ne veli se, da su rekli ružno,
Jer je múčem bilo ponudjenje,
Nit' se znalo, na što se nagelo.
Redna bila i kršćanim doći,
I došli su na pašinu kahvu;
Kahvu pili, pa su besjedili
O svačemu, što bi bolje stali;
I druzijeh tu bilo Turaka,

Ovako se oni sobom viču,
Jer ne znali, kako bi se zvali
Drugačije, da je vjeri drago.
Pašili se i bašili Turci,
Istor hoće, da se narodnjače
Jadnoj majci na zadnje veselje:
Evo paša očituje prvi,
Da je ocem roda tatarskoga;
Dedo bio u Krmu šerife,
Dok ga nije Moskov izagnao,
Pa je pao k' Sarajevu gradu,
I ljubio bosansku djevojku,
A iz sela iz Tičinovića,
Kraj Ribnice izpod Visokoga.
I on tijem roda bosanskoga.
Pa se za njim druge age fale,
Kako no su svi od loze prave:
Sokolije od Sokolovića,
Zlatarage od Zlatarevića,
I još bilo ića i ovića,
Dok se došlo na zborenje pravo;
Pa jim reko njeki od kršćana:
»Ej gospodo, svi se njegda zvali
Sokolići i sokoli sivi,
Ali sad smo majci pojednaci,
Kako nam se autonomje daje;
I ona bi dobra donijela,
Kad bi znali poveslati njome,
A gdje nam je, da se braća znamo
Od tri vjere a u jedne majke,
Nekamo se zemlji davat pravdu,
Što je crnom hrdjom zahrdjala,
U zlu dvoreć goreg gospodara,
Pa ne treba nabrajati jade,

Što ih svaki sam u sebi znade.« —
Na te r'ječi ponitili Turci,
Pa nije jim ni bilo na ino,
Jer vidjeli, da jim krajče dani,
A ponuda od devleta sjajna,
To je njeka kušanija skrajna,
U koju se ne ufaše Turci.
I kršćani zasjetili varku,
Što na meku Osmanlija vabi,
Reć bi, opet daje vukom mesa,
Pa se goroj daći pobojali;
Jer dok Osman šišao je brave,
I čobanu ostajalo mrsa;
A kad Mujo preuzme šišanje,
Bojat se je i potkožju samu . . .
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —

POSJEDNUĆE BOSNE I HERCEGOVINE PO CESARO-KRALJEVSKOJ VOJSCI GOD. 1878

BOJEVI.

UZ BOSNU FILIPOVIĆ.

— — — — — — — — —
— — — — — — — — —

Ali rečè Atif Hadžagiću,
Ture malo, ali velesilno.
I nije mu sila u se sama:
Već se uzda u Posavlje ravno,
Gdje su mnozi bezi i čardaci
I šljivari siti i opravni;
A javio jadne brzojavi
Sarajevu na ustaške ruke:
»Na noge se, a za vjeru Turci!
Evo Švabe, ko na gori lista,
Most popinje preko Save steći,
Tek što nisu navrli soldati!
Aman, derman, na vašu je dušu!
Ako dušman Savu prekorači,
Eto vam ga na Miljacku crnu,

Crno biti po svu Bosnu ravnu;
Već šaljite na prijetok vojske,
Da vam nije zakukala majka.
Mi ćemo se oprijet' prelazu,
I možemo tri durati dana:
Dotle vašoj nadamo se vojsci;
Poletite, ako za din znate!« —
Kad ta crna stiže brzojavka,
Jošter Lojo na nogama bješe;
Skoči junak, ko da se pomami;
Eto njega niz čaršiju bjesna!
Talambasi zatutnjali bubnji,
A telali zaurljali glasni:
»Ko je Turčin na noge opanke,
Nek se fati i noći i dana,
Prekosjutra da na Savu dodje!
Kaurin je naturio vojsku:
Ako tu ga s' puta ne smetnemo,
Nigdje nam ga ni smetnuti nema!«
Svrvljè svijet, da hoće i neće,
Jer je Lojo zapr'jetio glavi;
Vrve age, vrve spaholjani,
Efendije i hodže učevne,
Drug do druga čoladije gnjevne.
Odè sila, kakva nikadare,
A prati je Lojo nebojniče.
Teško kmetim, kuda ona prodje,
A njoj teže, kad' na Savu dodje!
Sad' se vini iza Save orle,
Što no sinoć na obali sinù,
Ne bi l' s' tobom sunce obasjalo,
I ti pao lugu bosanskomu,
Pa da te se nagledamo sinja!
Sunce sinù, a orle se vinù,

Plahnula se Sava u se sama,
Gdje bez broda vojska njome šeće,
A da čizme zakvasiti neće.
Kormanjoš je Filipović vojsci;
A kakav je na uzrast junače —
Ni tu mi ga ne urekle vile —
Kanda ga je rodila Ličanka.
Pa vjera je! i rodila draga,
I ne slala, da joj čuva blaga,
Nò ga rodjka caru darovala,
Da joj čuva Liku od Turaka,
I da Bosnu razgovori tužnu,
Kô što hćaše Jelačiću bane;
Al' mu bješe nesudjeno lane,
Već' ostalo na odvjetku bojnu.
Evo njega ko djetića kruta,
Gdje koraknù na Savu bez gaza,
I ona se ispod njega plaza;
Za njim gurnu momci bez kerepa.
Ne znà r'jeka, da je iko čepa,
Jer su oni suhi preveslali,
I u Turskom Brodu razjahali.
  Kamo iko, da idje preda nje?
Kamo Atif na doratu b'jesnu,
A gdje li su bojci Lojinovci? —
Nit' Atifa, nit' njegova vriska;
Ko zna, gdje on b'jelu pošu biska?
Od Lojića ni glasnika nema.
Jadjen Brode, tebi fala mala,
Gdje nijesi zaprò prebrodivo,
A ne bi ga ni Lojo zasmeo,
Da je digò sve Posavlje ravno. —
Nuto Brodom generala silna,
Reć bi nikog' u palanci živa;

Al' poniče kita za dočika,
Nješto puka uz dva svećenika,
I begova bilo Dervenčana.
Svećenici stupili mu ruci,
I begovi prikazali časti,
Pa mu rekli, što nije u krivo:
»U dobri čas došò, generale!
Danas si nam Brodu gospodare,
A sjutra ćeš biti u Derventi,
Pa odtale kuda tebi drago.
Mi se tvomu klanjamo cesaru,
I tvojoj se rukujemo ruci,
Nek ti čete gredu naprijeda,
A i ti se šetaj generale!
Tek nek nije sjerotinji teško,
I tebi će s' nami biti l'jepo.«
  Kad' general prijò pozdravljenje,
Na njemu se osmjehnulo perje,
I reko jim, što je reda bilo,
Pa maknuo uz lugove vojsku.
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —

I evo je zdravo u Derventu.
U Derventi prenoćili mirno,
Tu general posadio stražu,
Pa krenuo ka Doboju vojsku,
I tu mu se poklonili Turci.
I sustigla iz Vučjaka banda;
I tu reče njeko iznenada,
Da su negdje puškarnuli Turci;
To ne bilo vojskovodji drago.
Ali nije mrsko za junačtvo.
Dozvà k' sebi generale mlade,
Pa govori vojskovodja divan:

»Braćo moja, a careve sluge!
Nije druge, pobit' će se Turci,
Mi i jesmo, da se pobijemo,
Pa nam valja osvjetlat' oružje;
I dosad smo slavili se bojni,
Istom valja da se proslavimo.
Nek' je vjera, što smo je zadali,
Kad' smo britke pripasali ćorde.
Treba nam se nadimit' dimova,
Dok se ognja ogrijemo sjajna.
Imat' ćemo muka unaprijeda,
Mnoge klance i palanke ljute,
Dok dopremo k' Sarajevu silnu;
Al doprijet' brzo, ako Bog da! —
Ti Szapare, krilo pouzdano,
Gazi Bosnu, gdje joj ima gaza;
Do na Tuzlu svedi četenike!
Tuzla ti je glava u Posavju,
Krajina je do na Drinu njena.
Nabrat' će se puno nakomica;
Čuvaj vojsku, da ne gine ludo,
Jer joj valja i na Drinu saći,
I uzeti Zvornik i Podrinju,
Dokle i ja k' Sarajevu dodjem.«
Odè Szapar i odvedè vojsku;
Fatio se preko Bosne gaza,
Ufatio gora zelenije';
Al' u gore prestignuli Turci,
Vele ljudi, za dvajest hiljada.
Vojvoda je muftija s' Plevalja,
A to ti je delija krvava,
Česva nema danas u Turaka.
Pa Szapara dočekali Turci,
S' njim se bili i nosili ljuti,

Sve do Tuzle, grada posavskoga.
Kad' vidio haran generale,
Da je jača vojska u Turaka,
Turio se tragom uznatrage;
On uzmicò, a ćerali Turci,
Dok' k' Doboju sagnali ga ravnu.
Tu Szaparu ponarasla krila,
Ter se opet hitio Tuzlana.
Krv se lila i dva i tri dana,
Dok se b'jega dobavili Turci,
I on padè k' gradu tuzlanskomu.
Turci bjegli, kud' je komu ući,
A muftija ka Zvorniku tvrdu.
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —

Konjanici konje pojahali,
Jer jim vjeru Maglajci zadali,
Da jim niko na put izać' neće.
Projezdili uz L'ješnicu r'jeku:
A kad' bili na Šljukinu St'jenu,
Na očigled gradu Žepačkomu,
Vidjeli su u ordiji Turke,
I vidjeli, da je vele bilo.
Al' jih srce varalo junačko,
I varala vjera Maglajanska,
Ter k' ordiji konje dojahali,
I veselo pozdravili Turke,
A ne čuli, što jim vila viknu,
Sa Matinskog' visa visokoga:
Stan'te, konji, ne lomite vrate,
Stan', junaci, ne štetujte glave!
Ne srćite Turkom na pozdravlje,
Nije vjere, kako vam je daju!
Ne rugam se mladim četenikom,

Već' se čudim tebi, kapetane,
Što ne može uz'znati Turaka,
Birkajuć jih dv'je godine ravno.
Al' ni tebi ne zamjeram, pobro,
Jer ti onda drùzi bješe drúzi,
Dv'je zaptije u pašino zdravlje
Pratile te komšiju nedraga,
Primali te kajmekami mudri,
I putili, kud ti bilo drago;
A danas je drugo vr'jeme, druže,
Nisu Turci, kakono su bili:
Onda su ti zebli od cesara,
A danas mu ne pjevaju hara;
Ne boje se ni njeg ni husara.
Vrćite se i nosite glave,
Dokle sa vas ne polete žive! —
Ne čù vodja, što mu vila viknù,
Il' ne čuo, il' ne hajò za nju,
Il' mu mrijet' bilo zapisano:
Dognà konja do Alaja Turkom,
A zà njime vrli četenici;
Šavke takli i zdravili Turke:
Al' odzdravlja ne bje u Turaka,
Već' jim daše zrnja iz pušaka;
Dva tri s' mjesta zrnje pozobalo,
Drùzi nagli uz Šljukinu St'jenu,
I kapetan škrinu na djoginu.
I bi ušli svi do ciglenoga,
Da ne bješe posla djavoljega.
Nu, česa se doumili Turci:
Potrgali žice brzojavke,
Pa jih peli preko druma krute,
Od hrastova do grabova duba;
Posrćali konji sunovrate,

S' njih katane upadale hude.
Nije malo dva debela sahta
Do Maglaja, vjerolomna grada,
Puška žegla, a tekli husari;
Tu se njeci sustignuli druzi,
Na broj bio i moj kapetane,
Dva pod njime paripa svratala,
A treći mu iznosio glavu.
Tu je svoje pribró četenike,
Pa jih sveo vojskovodji žive;
A jadjeno vojskovodji bilo,
Kad' mu pričò jade od katana.
Groze su mu pale na srdašce,
Hajknù tope i podižè vojsku,
Hitro pao ka Maglaju kletu,
Na njeg' munje odčepio žive;
Al' i njemu maglilo je s' grada.
Nò se časkom magle razabrale,
Ter pošetà slavan generale
Po Maglaju pustu, vjerolomnu,
Kano lave na odmazdu ljuti,
Kad' mu lavčad česva zvijer smuti.
Kara Turke, jer neljudi bili,
E na vjeru dočekali momke,
I u vatru zapratili živu;
Proklev' vjeru i nevjeru grdnu,
Namaknuo u paradu stražu,
Puškarnuo Pinju Ciganina,
I još njekog zlića nepoznana,
I postavi globu na gradjane,
Koju nigda naplatiti neće.
Krenù vojsku uz Lješnicu r'jeku,
Kud' su b'jedni padali husari;
Drum se kleti zasirio krvlju,

Ruse glave šćenad oglodjala
A drobove vlačili gavrani,
Odvaljeni cjerili se kraci;
Gnusno vidjet' a gnusnije r'jeti,
Što su grozni poradili Turci!
Sgrozio se vrli generale,
I vrele mu suze nabrujale;
Sav uzavr'je na osvetu ljutu.

— — — — — — — — —

— — — — — — — — —

A sad zašle iz naviše vojske:
Jedna gazi Gorčevicu travnu,
Koja ima na Gradišće saći,
Druga l'jevo Vepra nebotična
Imade se na Garove naći,
Tud' će bojna tučiti se krila,
Ako bili u Vranduku Turci.
Al' se oni dosjetili hajci,
Ter Vranduka ostavili pusta;
Pa proz Vranduk prodjè generale,
Nit' Gavrana, niti Duke vrana,
A nekmo li Jamakova ćorda,
Kojom se je Loji zaklinjao,
Da Vranduka neće dati proći
Kaurinu uza Bosnu crnu;
Al' ga maši vojska pjevajući,
I dopjevà pod Zenicu ravnu.
Vite jele savijale grane,
Dokle krila niz gore se svila,
Ter je oro razvijo kreljute,
I drugove razabrao ljute.
Svi mu zdravo zdravili pozdravlje;
Al' mu bahnù zdravlje iznenada
Iz Zenice četa malahana.

Nije četa, da se bije vojna,
Već' da slavi vojskovodju bojna.
Djeca mala križem oružana:
A pred njima Fra Jakove fratre.
Kliču djeca vojskovodji živo,
A silan se puče odazivo:
Bože, živi cesarovu glavu,
A i tvoju slavni generale,
I uza te čete nedobitne,
E ste došli braći na spasenje!
Spasene vam na mejdanu glave!
Vojskovodja puka milo glednu,
I dječicu milovà ugledu,
Svećeniku ne žalio dare
Da osvjetla crkvu i oltare,
Da mirboži na molenju puče,
Nek' se tmine od svjetlosti luče.

— — — — — — — — — —

— — — — — — — — — —

Čim popio vojskovodja kahvu,
Sarajski mu pàše poručnici,
Što jih spremi Sarajevo silno,
Od četiri vjerovanja stojna;
Ljudske ljude i po izbor znane.
Pred njima je Hafiz-paša Lale,
Što je glava sultanovoj hordi.
Privela jih k' vojskovodji straža,
Pristupili i podali ruke; —
Mijeni ruku i on s' njihovijem,
Mneć', da su mu predaju don'jeli,
Kako ne bi štetovao grade;
Al' kad rečè Manojlović Dimšo:
»Gospodine, silan generale,
Riječ ti je od našega grada,

Da ne mičeš iz Zenice vojsku,
Dokle i mi r'ječ ne imadnemo
Sa našijem carem stambolskijèm,
Kud' li grade, kud' li Bosna c'jela,
I komu smo odsle na slušanje,
I kako bi, da te dočekamo?
Ove smo ti donijeli glase.«
Na te r'ječi grube i smione
Smrknule se na junaku vjedje,
A brk mu se osmjehnuo na nje,
Pa jim reko grlom ponosnijem:
»Fala gradu na takove dare!
Hajdte kući i nosite zdravlje,
Prikažite gradu ponosnomu,
Da te sile u daleku nema,
Što bi moje čete uzaprla,
A nekmoli Hadži-Loja pusta.

— — — — — — — — —

— — — — — — — — —

Dok se s' polja perili udari,
U gradu su vijećali Turci,
Ugledavši jade očevidne,
Pa zborili, da bi se predali;
Al' jim pada Jamak Turberdare
Sà razboja krvna visočkoga,
Pa kad čuo, šta v'jećaju ljudi,
Plesnuo se po sapima ćordi,
Pa govori strvan Turberdare:
»Nije junak, nit' za vjeru znade,
Koga sjutra nije na mejdanu!
Ko bi izdó grada carevoga,
I predao djecu u sužanjstvo,
Nek se idje krstit' u kaura,
Ili ću ga ja krstiti krvlju!«

Teško palo vjeri i junaštvu,
Drnuli se drhtni slušaoci,
Pa na noge poskakali redom,
Halaknuli sveca ujedino.
I rekoše: Svaki domu svomu,
Nek se mije prije zore rane,
Pa za sobom zapre kući vrata,
Ter ispane na razboje stavne,
Kud je komu preče dočekanje.
Dušmanin će od svakuda zaći:
Jedna mu je trupa s' Visokoga,
Što će noćas iza grada saći,
A glavna će uz polje sarajsko,
Što je vodi ubojica prva.
Ko zna, kud će razčetati vojsku,
Naša prva na Bakije straža,
Što će branit' iza ledja grada;
A druga je na Čolinu St'jenu,
Ponajbolja na Goricu straža,
Gorica je na udarcu prva,
Al' nesrećna vazda do vijeka,
Sa nje nam je na zlo jutro bilo,
Kad je prvi udrò generale.*)
Od tada je dv'je stotine ljeta,
Ni tog nismo prostili cesaru,
A evo nam poslà i drugoga.
Prvi nam je porobio grada,
Sagorio kuće i dućane;
A drugi će zarobit' u roblje,
Sve što sjutra krvi ne prolilo,
Pa je valja proljevati, Turci;
Koji mog'o pušku ponijeti,

*) Evgen Savojski.

Nek se bije iz kamena ljuta;
Nuli dušman udje u mahale,
Nek i žene iz kubura pale!
Udario orle u gavrane,
A gavrani zagraktali gladni,
Svakomù je na mrljinu drago,
Svi do zore prhnuli u klance
Pa ketili i sabah uzeli.
Po tom žarko ogrijalo sunce:
Pozdravi ga sa grada lubarda.
Nije sunce, moj sokole sivi,
Nego sivu na Grdonju vojsku,
Što su sivi lovci tegetofci;
Oni sivi, ali sv'jetle diljke,
Napram žarku ods'jevnuše suncu,
I ja gledah, gdje su odasjale,
Pa sam žarko ja molio sunce,
Ne bi li jim sjalo do zapada,
Da bi jih se nagled'o bez jada.
Pa je l'jepa vojska za gledanje,
Al' je mrsko njeno puškaranje.
Bože mio, kad složiše diljke,
A zagrmjè tutanj iz topova,
Čini ti se svako zrno u te,
A kumbara u kuću ti gadja;
Na tisuće pripuče pušaka,
Na stotine odvali prangija,
Nit' ko jeknu, nit' se kuća svali,
A koliko palo je metaka,
Da je svako pogodilo zrnje,
Ne bi bilo na poboju živa,
Nit' Turčina a niti soldata.
Borba trajà dva debela sata,
Ne daju se iz zasjeda Turci;

I trećega fatili soldati,
I pomakli na Bakije Turke,
I hćedoše, da na bedem jure.
Ali jeknu iz polja lubarda,
Zgrmiše se trebevićke st'jene.

— — — — — — — — — —

— — — — — — — — — —

Gleni sada uz Goricu jada,
Gdje ne ima drvlja ni kamenja,
Da bi komu bilo šumovlakom,
Veće valja uz čistinu poći!
Pa naljegli potrbuške momci,
Jedni ždiju diljke u propinjke,
Druzi tope uza konje vlače,
Ter se s' njima uzbrdicom jače.
Nadase je, moja braćo draga,
Valjalo se bit' i tope vući,
Al jim sreća pomože junačka,
Na goricu topi uzjahali;
Kod topova sjaši generale,
Zinù dvanaest grla velikije,
Što zalajà na bedeme tvrde
A Lajer im daje zalogaje;
Hrabro momče, žaliti jih neće,
Nit' će pusta požaliti grada.
Meće zrnje jedno za drugijem,
Zrnje zuji, kud ih nose bjesi,
A to li je tuklo gromoderno,
Reć bi, da se i planine svale,
Kamo l' ne bi kuće poravnale. —
E iz njekog' stana zatočniče,
Moli tope, ne bi li izdahli,
Jer mu zrnje iznad glave l'ječe.
Tri se s' grada na Goricu bace,

A dvanaest jih njima odgovara,
Al' nikoji kuće ne obara,
Već udara o zidove zrnje.
Triput vidjoh, kò što gledah sunce,
Gdje s' topova prsnuše punjači,
Il' o rane il' o mrtve glave,
Pa se opet na tabiji nadju,
Ili oni, ili drugi živi
Prepunjaju tope neizdorne;
Topi riču i sokole druge,
Puške drobe, da jim broja nema,
A potoci ciče od sabalja,
Smrt lešine po ledini valja;
Neće bojci, da se prodju vraga,
Jer udrio gori na gorega.
Nije znati' koji gori bješe,
Dok se nažè soldatija kivna,
Kad' je navi silan pukovniče,
Il' Rasliću ili Lemajiću, —
Čini mi se obadva su bili, —
Niz visine brda krvavije',
Pa segnuli u mahle soldati,
Pršći kolje, lomi se stoborje,
Bostani se plešu razcvjetani,
Sa šljiva se odvaljuje granje,
Prosiplju se stakla sa prozora,
Kuda sipće zrnje iz pušaka.
Bake jade i kadune mlade,
Po čardacim vriskom uzvrišćale,
Pa se smjele, da i one pale.
Pučè jedna s' ćoška visokoga,
Halaćeva hadžinica mlada,
Pod Grdonjom brdom grdosnijem,
Blizu kuće Lojinove puste,

U zó čas je ona puškarala,
Jer joj padè, il' ne pà soldate,
Al kuća joj plahnù od pušaka,
Sve do papka izgorjè u njojzi,
I bogato u čardacim ruho.
Do nje plahnù i Lojin čardače,
I džamiju polizali plami,
Gdje je Lojo učio klanjanje.

— — — — — — — — —

— — — — — — — — —

Podne minù, a ne konča kavga,
Mi rekosmo i u noć će zaći,
A Bog ne daj, da se fati mraka,
Jer bi bilo i gorije' muka,
Kad bi trudnoj pritužilo vojsci.
Pa joj rekne srdit' generale,
Da sve ruše i kolju i pale,
Što godj smeta osvojiti grada;
Al' ne reče, jer ga uči pravda.
Da ne plače sirotinja prava,
I ne plaća, što su dužni krivi.

— — — — — — — — —

— — — — — — — — —

Kad zamučè ubojan krupovče,
I puščano pristà puškaranje,
Polećeli niz brda soldati,
Ter se love na kapiju prvu
Kano momci udaćnoj djevojci,
Ko će prije lahnuti joj ruku.
Prve vidjoh, sedam naporedo,
Gdje udjoše u kapiju živi,
I ja mnijah, ko i oni ludi,
Da nikoga za kapijom nema,
Al' u vatru ugaziše živu,

Pa sve sedam padè mučenika;
Al' su jim se rane osvjetlale,
Kad' jim u grad navrziše druzi,
Kò maticu kad stižu parojci.
Pròz bedeme sustignuli momci,
I posjeli grada krvavoga,
I povijli orla dvoglavoga,
Gdje Osmanov potavnjé mjeseče,
Pa mu nigda ni osvanut' neće.
 Sve gledao slavan generale,
Sa Gorice iz tabora svoga,
Što valjani uradiše ljudi,
I gdje krstaš sa bedema sijnù,
Srce mu se u njedrije' sminù,
Kan' da mu je u svatove bilo,
Gdje mu glavna oženiše sina
Sokolovi iz planina sivi
S' lijepom curom kralja bosanskoga;
Još mu većma lišce procvjetalo,
Kad' orlova razmahnula krila,
Da se slavi cesarovo zdravlje.
Sto i jedan odpuknulo zdravlju,
A čete se prikupile slavlju.
U grad udjè slavodobitniče,
A za njime generali silni,
Pobočnici oficiri mladi,
Hrabre čete, što čuvaju glavu,
Za njime se redovite nižu,
A udara u svirale banda.
Banda budi, gdje su čuli ljudi,
Što su bili skrišni i vidišni.
Sve poniklo na ulice javno,
I ja nikoh iz zamaka moga;
Nakon dvajest i četiri dana,

Vidjoh čete po tlih povaljane,
Leže glave kò poubijane,
Al' ni na kom rana krvavije,
Nò sustali kò proljetni ždrali,
Ištu vode, da jim kogodj dava,
Da ugase žedju razgrijanu;
I ljubavni dodavali ljudi,
Njeko služi i drugoga piva,
Njeko hljeba i zrelije' šljiva,
I ja dadoh napojnicu malu,
I svakomu dat je bilo drago,
Jer su divi borbu dohrvali,
Ne za svoje, nò naše imanje.
Oni dali krvi iz njedara,
Mi zar ne dat' vode iz bunara,
Il' požalit iz podrumà piva?
— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —

Fra Grga Martić

ZAPAMĆENJA

(1829—1878)

Po kazivanju autorovom zabilježio
JANKO KOHARIĆ

Za tisak priredio
FERDO ŠIŠIĆ

U Zagrebu
Nakladom Gjure Trpinca
Knjižara Jugoslavenske akademije
1906

GLAVA PRVA

Dokinuće jenjičerskoga hodžaka (u junu 1826). — Nešto o Jenjičerima uopće, a napose o Bosni. — Carski veziri u Bosni: Mehmed-paša Kukavica (1751, 1755 i 1757—1760) i Ali Dželaluddin-paša (1819—1822). — Buna Husein-kapetana Gradaščevića (1831—1832). — Kara Mahmudi Hamdi-paša (1832). — Mehmedi Salihi Vedžihi-paša (1835—1840). — Čenkel zade Mehmedi Tahir-paša (1846—1850).

Godine 1829 bilo mi je osam godina. U to se doba po našim zemljama raznosio općeniti glas, kako je sultan Mahmud II (1808—1839) u Carigradu srušio jenjičerski hodžak, — to jest onu posadu svoju, koja je čuvala kako sultanovu vlast, tako i uzdržanje vjere, — pa zatim izdao naredbu od reforama u cijelom turskom carstvu. Te se državne reforme nazivaju jezikom turskim tanzimati hairije, a bile su blagoslovene reforme. A taj hodžak, ti Jenjičeri, bili su jedna četa sabrana po savjetu jednoga velikoga turskoga savjetnika sve od zarobljene male muške djece od svake vjere i naroda, tako da ona, zaboravivši i oca i majku, ni za što drugo nijesu znala, nego za svoj ratni posao i sultanove zapovjedi. Odgajali se oni strogo pod paskom jednoga velikoga derviša, koji se zvao Hadži Bektaš. Ti su ljudi zavjetovani bili, da se neće ženiti, te vazda na mig sultanov kud treba na vojsku poći i vojevati za vjeru. Po turskom se, naime, mnijenju sav svijet dijeli

na dvije partite: darul-harb i darul-džihat; jedno su zatočnici vjere Muhamedove, a drugo su oni, koje treba tući, a to su svi narodi, što ne vjeruju u sveca Muhameda. Glavni komandir Jenjičera zvao se krkbin kolaga, biva aga nad četrdeset hiljada, što ih je sultan osnovao, da ih ima uvijek na skupu uza se, a kad makne na boj, da uz njega budu najpouzdanija straža.

Od ove vrste vojnika bilo je popisano štokuda po cijelom carstvu, u Evropi i Aziji, manjih kompanija kano filijala glavnoga carigradskoga hodžaka. Tako je i u Bosni bilo upisano koja stotina ili tisuća Bošnjaka, a polazili su takodjer s onim Jenjičerima u rat; još danas se pamti, kako su se borili s Rusima kod Bendera i Hodžakova, ali najviše ih je išlo u nesrećnu bitku mohačku, poslije koje su dobili mnogo privilegija i povlastica na pobiranje desetine po nekim prijedjelima i selima. To su bile spahije. Još ovo ću reći: ti bosanski Jenjičeri, biva »novi vojnici«[1], imali su neka promaknuća svoja i jenjičerska imenovanja, kano odobaše, sakadžibaše, čorbadžije, pa su i prema tomu dobivali od strane glavne komande, ili carstva, ulefe, apanaže bi rekli. Znati valja još i to, da su bosanski Turci bili posjednici zemljišta, dakle bosanski plemići, pak su i nakon toga što su se poturčili, ostali na svojim zemljištima. Kasnije još su nešto od raje pootimali, a nešto zemlje i pokupovali.

Ti su ljudi uvijek siloviti i otporni bili naredbama osmanlijskoga dvora. Tako kad se proglasilo, da je sultan ukinuo stare uredbe i postavio nove, osobito pako, da vojska mora biti uniformirana po načinu evropskom (ponizamluk), — kako su se, velim, njihovi stari opirali, tako su se i oni po ovom znamenitom dogadjaju stavili u sprotimbu odredbama sultanovim i počeli rogušiti, ne

[1]) U turskom znači jeni nov, a čeri vojska.

htijući nikako nizamskih haljina oblačiti. Poradi toga pošiljali su im iz Carigrada kadikada najstrože vezire, da red drže. Sjedili ti veziri u Travniku, a imali uza se samo po jedan bataljun neurednoga vojništva Arbanasa i s njime još nekoliko uniformiranih topdžija. Ovi su veziru upravo kano sa strahom na konjima dolazili gradu Sarajevu, gdje ih dočekaju Sarajlije, po jedna stotina, dvije, pred gradskim vratima i poprati ih potom kroz Sarajevo pod oružjem. Nijedan vezir nije se usudio noćiti u Sarajevu, jer se Sarajevo smatralo kano slobodna varoš. Tu su sjedile poglavice bosanske, tu i trgovina po tom lijepo cvala, a ponajviše s Mlecima, Genovom i Austrijom. Spominju se i danas koji su od vezira bili strogi i krvopije. Kao u najstarije vrijeme što se pamti, bješe Mehmed-paša Kukavica (1752—1755 i 1757—1760), koji je počeo u Travniku po noći daviti poglavice odmetnika, ili im davali čašu Sokratovu da popiju. Drugi je Ali Dželaluddin-paša (1819—1822), a treći Abdurahman-paša (1826—1828). Oni su jako vrsni bili iskorjenjivati jednoga po jednoga od tih otpornika.

Od Kukavice paše bilo je stradanje još ponajveće, pa onda od Dželaludina. Taj je tako strog bio, da pripovijedaju, kad je bio za vezira negdje tamo u Rumeliji, čini mi se u manastiru Bitolju, onda da je dozvao onamošnjih dvanaest prvih otpornika, pak naredio, da svaki usiječe po jedan hrastov kolac i da ga donese njemu u konak. To su ga poslušali, donjeli kôce i posadili ih po njegovoj avliji. Potom im je rekao: »Čujte li! Zabilježi svaki svoj kolac, pa čim pokaže vas koji neposlušnost, odmah ću ga evo ovdje na njegov kolac nabiti«. To mi je pričao jedan Arnaut, koji je to zapamtio. I poplašio ih tako, da nije nitko smio na stranu, već su bili svi u redu i posluhu. Zatim dodje u Bosnu. Poplaše ti se njega i Bošnjaci i ušute se. Ali za malo se vremena opet probude, pa počeli

kuvati medju se. Onda je Dželaludin-paša već poznavao te ljude, te stade, dobivši iz Carigrada sve to odobreno, jednoga po jednoga dozivati u Travnik, pa kad u dva sata noći puče na gradu top, znalo se: to noćas pogibe taj kapetan, taj beg. I tako išlo to dalje. Kad je ovi Dželaludin umr'o, onda je oni vilajet u Maćedoniji od veselja činio mjesec dana čast.

Iza toga dodje preko Srbije u grad Zvornik Abdurahman-paša, pa odanle pošalje svoga namjesnika u Sarajevo i naredi, da mu dovede sedam poglavitih otpornika: dva Novalića, dva Morića, Pinju bajraktara, pa Bakariju i još jednoga. Poslušaju zapovijedi i doprati ih poslanik vezirov u Zvornik, gdje ih podavi svih sedam. Pa onda se uputi u Sarajevo. I opet su ga dočekale Sarajlije na gradskoj kapiji s puškama i oružjem, te se nijesu mogli odbiti (u martu 1827). Onda je umirio Sarajevo i pošao u Travnik.

To su bili veliki krvnici ustaša i odmetnika.

A od onih Jenjičera što su po Bosni popisani bili (pošto se ta vrst vojništva srušila bila), neki postadoše tvrdoglavci i neposlušni ljudi, koji nijesu slušali niti sudija niti koga, već bi se skitali, pijanstvovali, počinjali mnoga nedjela, po putevima plašili kršćane, negdje koga posjekli, negdje opet nekoga oglobili, dok najstrag nijesu od pijančovanja do take budalaštine i ludosti došli, da su se medju sobom sjekli podijelivši se u partite. Zvali su se baše, a život njihov bašaluk provoditi (bašaluk što bi reći bezglavništvo). Taj isti Abdurahman je te baše razredio; znam Turčina, koji ih je po noći hvatao, ali izdajnički, jer bio on prebjeg njihov veziru. Zvao se Bektaš-aga Turak, a živio je još doskora.

Ovo je sve bivalo otkad je Mahmud uveo nizam, u tri četiri godine. Nestalo onog Kukavice, u tom malo i Abdurahman smirio Bosnu, i vjere mi ne znam koji su za dvije,

tri li godine za njim bili veziri.[1]) Nego poslije reforama ublaži se osmanlijska vlada, pa je počela pitomiti Bošnjake lakšim postupanjem. Pozvala ona iz Bosne neke poglavice, kapetane i begove na veliko vijeće u Carigrad, kojemu je isti sultan predsjedao, te ih tude lijepim načinom svjetujući nagovarao, da se prodju tvrdoglavštine i da prime nizamat i reforme. Ali i tu su se oni mnogo opirali. Medju ostalima bio je iz Sarajeva neki Zlatarović imenom, a zlatar i djelom, kujundžija, i kapetan derventski Mahmud-beg. U vijeću skinu svi ostali bezi čalme s glave, samo ona dvojica nijesu nikako htjela. Pa rekne sultan onom kapetanu derventskomu, a mom prijatelju: — (opisao sam njegova djela i vrline u mojoj pjesmi »Osvetnici«) — »Znaš li ti, da bi ti mogao i glavu skinuti«, a on pritisne jednom rukom čalmu na glavi, a drugom pokazuje na vrat: »Čuješ, care, ovako je s glavom skupa možeš skinuti, ali s glave ne možeš«. Potom budu neki od otpornika nekud prognani, ali se poslije vrate kući, a neki opet umru.

Još prije toga zdogovore se Bošnjaci, da zavezire u Bosni Husein-kapetana Gradačkoga (1831—1832). O njemu je napisao roman Josip Eugen Tomić. I postao vezirom, te skupi dosta jaku vojsku u Bosni, da ide protiv velikom veziru Rešid-paši, koji je s vojskom izišao na polje Kosovo i Bošnjacima poruku poslao, da se predadu, jer car to zapovijeda. Husein piše Hercegovcu Ali-agi Rizvanbegoviću, — koji je moguć bio i velikog glasa hrabar junak, a zapovjednik u Stocu, zato se zvao i Stočević, — njemu i Čengić Smail-agi piše Husein, da i oni svoju vojsku podignu. Oni ne htjeli poslušati ni jedan ni drugi, jer su prihvatili carsku stranku, a Husein na to udari na Stolac, gdje ga Ali-aga sjajno dočeka i odbije. Onda se Husein

[1]) To su bili: Morali Namik Ali-paša (1828—1831) i Vidinli Ibrahim-paša (1831).

sa svojom vojskom uputi prema Arbaniji, dodje u gradove Peći i Prizren, posjedne ih tuda, pa će poći dalje, ali zapne kod Arbanije. Nije smio ići na Kosovo. A veliki vezir opet piše politički Mahmud-paši tuzlanskome: ako se odvrgne od Huseina, da će ga učiniti vezirom u Bosni. I bora mi se tako odbije tuzlanski paša, kroz što se oslabi snaga Husein-kapetana. I onda, ne znam istinu, jesu li se nešto malo pobili, čini mi se potukli se nešto kod Peći, i vrnu se natrag Husein-kapetan i Bošnjaci sve do Pala, dva sata uz Miljacku u planinu kroz klance. Osmjele se ondje Bošnjaci, da dočekaju Mahmud-pašu, koji je sve za njima išao. Tu se podobro pobiju i domalo, za jedno po sata, okrenu Bošnjaci s Husein-kapetanom ledja, pa pobjegnu preko Sarajeva jedno dva sata uz Miljacku. No i tude ih raspudi paša, našto pobjegnu svaki na svoja mjesta, koji u Krajinu, koji u Posavinu, već gdje je čija država bila. A Stočević Ali-aga, oni, koji nije htio pristati na ustanak Huseinov, i Smail-aga Čengić, dignu svoju vojsku u Sarajevsko polje i poklone se Mahmud-paši na Gorici. Poslije toga postane Ali-aga mostarski paša i bio je za dvadeset godina (1832—1851).

Medjuto došavši Husein-kapetan u Gradačac, pošalje fra Iliju Starčevića, umnoga čovjeka, na bečki dvor, da izmoli, da se može potegnuti u njegovo carstvo. I bude mu dozvoljeno, da sjedi u gradu Osijeku, dok dvor bečki ne izradi za nj optroštaj. Husein-kapetan i njegova pratnja sjedili su tu neko vrijeme i galantno živjeli. Pripovijedao mi je biskup Strossmayer, a on je tada bio gimnazista, da su djeca iz škole išla gledati, kako bi oni džilitali na konjima. Do jedno pet mjeseci dodje im amnestija životu i da dodju u Carigrad, gdje su se pokorili caru, no kući se više nijesu vratili; umrli su ondje. A onaj Mahmud-paša, što je došao na Kosovo, bio je brat velikoga vezira Rešid-

paše. I kad je unišao u Sarajevo, odmah razapeo čador na Gorici, na strategičnom onom punktu, gdje je u svoje vrijeme sjeo princ Eugen i otkuda je zapalio Sarajevo (1697). Mahmud-paša sjedio je za malo vremena u Sarajevu; pomirio zemlju, pa otišao, i drugi postao vezirom.[1]) Ma ne znam, jesu li tada pod njim ili pod slijedećim vezirom pogubljeni Kiko i Zelić, bosanski hajduci, što sam ih opjevao u »Osvetnicima«.[2]).

Vrijedno je zabilježiti, ali potvrde ne znam, je li je prije Kara Mahmud-pašinog gospodstva ili poslije njega bio mola u Sarajevu Nakib-efendija Šerif, a to je, da je od svečeva koljena. Doselio se on iz Krima u Sarajevo i tu se oženio; iz Tičića kod Zenice bila mu je žena i od te žene rodio je glasovitog Fazli-pašu, koji se kasnije zapašio. Na tog su Nakib-efendiju navalili, — to je bilo prije Kara-Mahmuda, — da proti novim uredbama, biva tanzimatu, protestira na kapiji (porti) sultanovoj. No on nije htio. Nego kad je jednom pošao u grad, stignu ga, da udari svoj pečat na molbenicu njihovu. A on se opre: »Ja neću, ne mogu, evo vam moj pečat«, — a imao dragi kamen u prstenu kao pečat, — stuče ga na kamenu i dade im.

Otuda prilično se umirili bili bosanski tvrdoglavci sve do četrdesetih godina. Onda je bio vezir Vedžihi-paša (1835—1840). U Sarajevu, kako je ono uvijek nezavisno živjelo, sjedio je od strane šeih-ul-islama iz Carigrada kao glavni svećenik neki Sarajlija Abdulaj-efendija Gluhodžić. A bile su još u to vrijeme dvije novoimenovane paše, vazda izmedju sebe u zavadi: Fazli-paša Šerifović i Mustafa-paša Babić, prozvan Hrnjo, koji nije bio potpuno notiran kod

[1]) Davud-paša (1833—1835).

[2]) Pjesnička djela fra Grge Martića. Vol. I. Sarajevo 1893 pg. 457-530. Tude kaže fra Grga, da ih je pogubio Kara Mahmud-paša.

sultana. I dignu se spomenuti Abdulaj-efendija, podignu sarajevsku vojsku na Vedžihi-pašu vezira u Travniku, i pobiju se nedaleko Travnika na polju kod sela Viteza (15. augusta 1840). Vezir imao je jedan buljuk iliti bataljun prostih Arnauta i nekoliko topova s urednim topdžijama, i razbije efendiju u temelj. Značajno je ovdje, kako su uhvatili jednoga od vojvoda ustaških Turan-bega i doveli ga pod čador veziru. Upita ga vezir: »Što si ustao na cara, Turan-beg?« Odgovara: »Nijesam na cara, nego na zulume i na zulumčare«. »A tko je, veli paša, zulumčar?« — »E, to ti isti«, — reče Turan-beg. To je vezira tako razljutilo, da je potegao dvije male puške i ubio ga. Isto se podignu i Turci zvorničkoga sandžaka, jer je Ali-paša Fidajić iz Bijeljine pristao uz otpor sa Sarajlijama. No vezir istjera Sarajlije, a Ali-pašu protjera niz Bosnu u Posavinu. Tako umiri Bosnu.

Iza toga prošlo koje vrijeme, pa opet po koji paša naslijedio, komu ne znam imena do 1847 godine.[1]) Tada je bio zapovjednik u Sarajevu Fazli-paša Šerifović, a u Gradačcu, u okružju Posavini, Mustafa-paša Hrnjo. Onda su blizu nastale madžarske insurekcije. U to doba stigne u Bosnu kao vezir Tahir-paša (1846—1850), značaja goropadan čovjek. Bio on admiral na floti turskoj, a imao jednoga sina bećara, koji se nije dao uljuditi ocu, nego je činio svaki izgred po svojoj volji. Videći sultan, kakav mu je sin pokvaren i izgubljen, rekne Tahir-paši: »Čuješ, pašo, zašto ti onoga sina ne uljudiš?«, po turski to: terbije ne učiniš. Odgovara paša: »Ne mogu ga ja lako popraviti«. »Ali hoću, da ga terbije učiniš« — sultan će. A on mu se pokloni. »Dobro, gospodaru!« Ode kući, pa mu odsječe

[1]) To su: Samokovli Mehmedi Husrev-paša (1840—1843), Muhendis Mehmedi Čamil-paša (1843—1844), Osmani Nuri-paša (1844—1845) i Hadži Halili Čamil-paša (1845—1846).

glavu. Čuje to care i zovne ga preda se: »Bolan pašo, što si učinio od djeteta?« Odgovara mu: »Terbije ga učini«. »A kako to?« »Kako si mi rekao. Drugo u mene nema; onako sam ga upitomio«.

Kad su čuli Bošnjaci, da on ide za vezira, smrtni ih je strah nastao, jer su znali za tu groznu zgodu. Dodje paša i sjedne u Travniku, pa oglasi da će strogo postupati i pokupi iz gradova ono što je bilo topova i zaspe ih prahom i olovom. I još više se oni poplaše. U to se doba već pojavi ustanak madžarski, bila to već 1848 godina, kuhalo se tamo nešto. Onda naredi vezir pašama Fazli-paši i drugome Mustafa-paši u Posavini, da po narodu kršćanske vjere popišu one pionire, što će graditi i krčiti puteve pred vojskom i kopati šančeve. Ja sam tada služio u maglajskom kotaru kao kapelan. Najedanputa sazove nas kotarski prestojnik Uzeir-beg, dobar moj prijatelj, pošalje pismo po mene i po devet pravoslavnih popova (onda nije još bilo srpstva u Bosni) iz planine Ozren[1]). Dodjemo mi tamo i pročitaju se pisma: prvo moga biskupa Marjana Šunjića. Naredba tu prešna, da se popišu rečeni radnici i rabotnici. Pročitah ja ono pismo, zatim ono što je vladika sarajevski pisao mitropoliti, te upravio na onu devetoricu popova. Prije mene uzme proto Kovačević da čita, no pošto je pismo bilo pisano novom srpskom ortografijom, nije ga mogao pročitati, pa od jednoga do drugoga, no od svih devet popova nijedan ne more da pročita. Pa onda upita prestojnik mene: »Da li bi fra Grgo mogo pročitati?« — »Da vidim«. — Ja proučim kao latinicu. Onda naredi beg: »Hajdete i popisujte to pravo«. A pošto je uvidio, da popovi neće moći toga popisati, — već za probu nešto su pisali, ali nije mogao niko pročitati, to providivši pre-

[1]) To je manastir Ozren sa hramom sv. Nikole.

stojnik, da neće razumljivo biti, — zamoli mene da ja ostanem koji dan na njegov trošak, pa da ono popišem, što oni predlažu. I ja to primim na se, a Uzeir-beg mene lijepo častio dva tri dana.

Iza toga do malo dana nanidje iz Gradačca Mustafa-paša. Sretne mene na skeli kod Bosne, a jedan Ciganin će da donese od paše pismo. Pitam ga ja, što je u pismu. Kaže: »Boga mi, poslao paša po tvoga konja«, a imao sam plemenita pripovjesna konja, koga Turci nijesu mogli gledati poda mnom. Kažem mu ja: »Evo konja, ali ne dam ga«. Prijedjem preko skele, kad ono namah njegovi kavazi k meni, pa da skidaju sedlo. Kažem ja: »Stan'te, ljudi, nijesam konja ukr'o«. Vele mi: »Paša išće konja da vidi«, i njegov konjušar zajaha konja, a konj protrka kano vila i vrati ga natrag. Dopao se paši konj gizdav. Eto ti zovnu mene prestojnik. Kaže mi: »Zove te paša«. Dodjem u pašin konak. Postavio mene prestojnik pred vratima otvorenim u zamaku, da ja vidim unutra, i rekne meni: »Stani, ja ću unići, pa onda ću ti kazati«. A paša se razvalio sve u zlatu i pred njime dvije puške male, a prestojnik, podvivši ruke, dvori četvrt sata i čekao, što će paša reći. Zatim izidje meni i kaže mi: »Bogme hoće paša konja da mu prodaš«. Ja rekoh: »To ne mogu«. »Ma pristaj na to, glave ti, i reci: »Gospodaru, ja tvoj, konj tvoj«. »Ne umijem ja toga reći«. Bio ja tada (1848) mlad 26 godina. »Ma ti si luda budala«. »Ja toga ne umijem reći«. »Ma u mene i sina da zaište — (i sad mu je živ) — ja bi ga morao dati«. A ja kažem: »Ja ne dam«. Da mu dadem i tri konja onaka, ako šta zla uradim, neće mi pomoći, a dok ja zla ne radim, ne bojim ga se«. To je bilo u Maglaju, i ta moja oporba bila na veliko čudo Turcima maglajskim, jerbo je tu noć oglobio onoga sa sto dukata, onoga s pedeset, onoga s dvjesta, a trojicu, koji se nijesu podvrgli platiti globu, proćerao u

Novi Pazar; to dva i još jedan Mulalić. Sutradan pozove preda se svih devet popova. Nješto proto tužio jednoga, da se uvečer opio i skočio kroz prozor (bio to pop Simo) i nije mu ništa bilo. Zovne ga paša, da ga dovedu tamo, i dovedu ga. Na smetištu pred konakom povališe ga, metnu mu noge u klade i udare mu dvjesta štapa po tabanima. — Eto meni strašila, kako ću ja živ ostati! Pa osamari konja, zajašem ga jadna, podvezo pod trbuhom noge i potjeraj ravno u Travnik veziru. Tu bogme i ja malo na taj prizor planem, da je moglo nešto i po me toga zla izaći. Hvala Bogu, ne bi ništa, ali sam se pobojavao posljedica, kad dodje paša veziru. A tako grozovit u kaštigovanju bio je Tahir-paša, da je jednom kadiji, po imenu Hrastovcu, dao udariti pet stotina štapa po tabanima i bacio ga na zemlju. Poslije je taj čovjek, kad je rane dobivene od štapova izliječio, opet kadija bio, a izliječio se tako, da je noge u djubretu držao nekoliko vremena.

U to doba obori Tahir-paša za njekakove pogrješke hršum (strahovite prijetnje) na obadvojicu paša: Fazli-pašu sarajevskoga i Mustafa-pašu gradačkoga. Onda oni zaištu moleći se, da ih propusti iz Travnika u Sarajevo kući otići. I čim dodju u Sarajevo, stanu spremati konje za bijeg; to seljačke konje za prtljagu. Ali banu ćehaja, namjesnik vezirov: »Zove paša s pismom, da dodjete nanovo u Travnik«. Kurir to doletio bio iz Travnika. A oni reknu: »Eto nas, gospodaru, sutra odmah«, i odmah se kurir vrati, a oni preko noći sastave konje za prtljagu za poći iz Sarajeva, i nagnu preko Zvornika i Srbije u Carigrad, gdje zaostanu, da se izbave nevolje. I mogli su: odnijeli su novce, a i sultanova mati bila je Fazli-pašina zaštitnica; i tako se pomognu.

U to vrijeme pokupi se radnika za putove, a pokupi Tahir-paša i neku vojsku od Bošnjaka i od svoga garnizona,

te okrene, jer se mutilo, niz krajinu banjalučku i bihaćku, banjalučkom i bihaćkom sandžaku — ono madžarski ustanak već buknuo bio — da to providi i da pazi na micanje Madžara i Hrvata na granici. Bosanski konjanički pukovnik bijaše tada sin Mustafa-paše Hrnje. U to se pojavi kolera u Jajcu, i tu on umre; ne zna se, je li baš od kolere, ili ga je Tahir-paša udavio. Ode paša dalje, a kolera još više u vojsci, i vrati se natrag u Travnik vidjevši da od madžarstva nema pogibelji. Živ se vrati, ali namah se razboli od kolere. Liječio ga doktor Franz i nije ga mogao izliječiti (u aprilu 1850). Naredio je, da ga Franz secira i balzamira, pa da ga u sanduku zakovana u Carigrad pošalju, da bude tamo sahranjen u grobnici svojih starih. Njegovi pronesu ga kroz Sarajevo, a ono pukne glas po Sarajevu, da se je on pritajio, da nije umr'o, već da ga živa u Carigrad nose: ni mrtvu mu nisu Sarajlije vjerovale. A kad se zavezirio, dočekale su njega Sarajlije ovako. Čim je došao Tahir-paša u Travnik, pobune se Sarajlije, a Tahir-paša digne svoj tabor i izjaše na konjima, te krene s dva topa pred Sarajevo, gdje dozove sarajevske poglavice od toga pokreta, kano dvojicu Uzunića, Abdulaha i brata mu Ridjahi-efendiju, te Sunulah-efendiju Sokolovića. I zovne ih na čifluk Mustafa-pašin Grbavicu, u polju sarajevskom. Tu ih sputa petoricu, šestoricu, koliko ih je već bilo, pa ih svezane baci u govedju klaonicu. Onda dade kroz zid provući toliko konopa, koliko je bilo ljudi i vani na dvoru povezati na kôce, da straža vidi, kako se koji kreće. Sada preuzmu Sarajlije, da avlijama zatrpavaju kamenom vrata, kako je koji mogao, a paša pravcem kroz veliku ulicu. Pred sobom vozio dva topa, pa u bosanskom odijelu i dvije puške male za pojasom, sa onom četom svojih arnautskih vojnika prodje s jedne i s druge strane rijeke Miljacke slobodno, kušajući ne bi li se i opet pojavio otpor. Nitko nije smio

ni pisnuti, nego on slobodno prodje, a na topovima gorili fitilji. Prodje i opet u polje s vojskom na Grbavicu, te pohvatane Bošnjake pošalje u progonstvo u Carigrad, a on se vrati na stolicu svoju u Travnik. Bilo je to prije madžarske bune (u augustu 1848).

GLAVA DRUGA

Omer-paša (1850—1852); boj kod Vranduka; neprilike fra Grgine s ustašama; Kavazbaša Ibrahim; katastrofa Ali-paše Stočevića, njegov značaj i važnost po Hercegovinu; poraz tuzlanskog paše i sudbina liječnika Gustava Gaala; Omer-paša i ban Jelačić; počeci Omer-paše; propast fra Jukića; austrijski konzul Atanacković i njegov spor s Omer-pašom.

Pošto je ovi grozni vezir već skrajnim strahom Bosnu uplašio i gotovo polje Omer-paši pripravio, taj je paša opunomoćen od sultana, da radi kako znade za umirenje i upokorenje te nesrećne zemlje. Omer-paša stigao u Sarajevo (u junu 1850), i popne čadorove na istom mjestu, gdje Eugen Savojski i Kara Mahmud-paša. Potom sazove sve kapetane, begove i prve ljude na sabor, te im učini veliku čast kano u Parizu. Imao Omer paša sprava i kuhača za to, i ispuca iz topova salve, a ovi mu opet lijepo obećali, da će poći svaki svojoj kući i da će pripravljati narod, da bude pokoran. Medjuto, kad ove poglavice dodju svaki svojoj krajini, pobune Turke i spreme ustanak. Na taj glas pošalje Omer-paša iz Travnika ustašama vezirskog savjetnika Čaušlar-agu, koji je bio od dugo godina pri vezirskoj kapiji referent bosanskih spahija, da ih primiri. Dodje taj čovjek do ustaša, kojih je bilo jedno 15.000, i padne na konak u han Golubinje, dva sata više Žepča. Uto banu nekoliko

ustaša od avangarde, i govori im on, da se prodju ustanka i budalaštine, carskoj sili da se odoliti ne može, neka polože oružje i vrate kući. Na to potegne neki Smjelić iz Čilića, jedan sat do Tuzle, sablju i sasiječe tuđe starca, a ustaška vojska krenu dalje prema Vranduku. Sada bome Omer-paša makne vojsku. Jednu šalje na Vranduk pod komandom Sarajli-paše, a drugu sprema na Konjice pod komandom nekoga ruskoga Poljaka pukovnika Skender-bega (grofa Ilinskoga), hrabra vojnika, ali ljute pijanice, a treće krilo pošalje pod komandom Hadži Ali-paše, pukovnika, preko Varcara i Kladnja na Posavinu. Ono prvo krilo dočekaše Bošnjaci na orahovičkom i vranđučkom polju; tu se puškarali tri dana, no Sarajli-paša nije mogao potisnuti Bošnjake, sve dok mu nije Omer u pomoć stigao. Potom razbije Omer Bošnjake kroz nekoliko sati.

Taj dan, kad je vojska kiljala prema Vranduku, bili smo nas tri fratra u našoj župskoj kući u selu Osovi blizu Žepča. Onda smo se vijećali, bi li smjeli ostati na udarcu tom kiljenju vojske, pa se nijesmo mogli riješiti, da bi bježali u planinu. Uz večeru, kiša je padala, dodju u kuhinju dvije ustaše, jedan pijan, pa u kuhinji kuharicu zapita, je li ovdje fra Grgo. Odgovara: »Nije, otišao je u Maglaj«. Dva tri puta tako pita, a ja se ne mogoh strpiti, nego viknem kroz prozor: »Evo fra Grge, šta hoćeš?« A jedan se fratar uzdrhta od straha, baš onaj, koji je razbijao, da ne bježimo. Na to zaviče oni ustaša: »Poručuje ti tuzlanski paša, da mu odmah pošalješ na bosanske skele tvoga djogata«. Ja mu zavičem: »Nosi krv iz kuće. Nas je sedam ovdje, a vas dvojica«. Onda oni drugi Turčin, što nije bio pijan, zaviče: »Ne ište paša konja, nego ovi se zahvalio u kafani u Žepču, a zove se Hardalović, da ga osramote, ako na tvom konju ne dodje u Žepče. Nego daj ti meni malo baruta, pa ću ja njega odvesti«. Ja imao malu

tikvicu, dadem mu i on ode, a mi bježi po noći u planinu daleko, i svu noć kroz brda, i ostavismo samo tri sata službenicu s jednim momčićem, da pripazi kad padne koji barjak vojske, da ne opali kuće, a ako ustaše hoće ili hrane za se ili zobi konjima vaditi, neka im to bude slobodno u miru. Sutradan, borme, bane barjaktar i dozove kuharicu. Potom počnu tući oroze i potuku jedno pedeset kokoši, ponaprave sebi ručak, navade iz hambara zobi koliko su htjeli i odu.

A mi u planini. Kiša pada, a počeo i snijeg padati s kišom; u jesen je to bilo godine 1850. Ja bio grozničav, a kod vatre na onoj kiši nijesam mogao ostati, pa ću njima: »Vi ostanite, a ja bježim u selo pod planinu«. Dodjem ja pod planinu u selo Matinu, a u to se vrijeme tukli na Vranduku. Sidjem i stanem u kući kršćanskoj, dršćući od groznice, kod vatre. A nevolja natjera bjegunca ustašu barjaktara baš na vrata ove kuće, i ogleda mene u uniformi evropskoj, jer sam imao kaput, kakav nitko nije nosio u Bosni (jedan dragoman vezirski poklonio mi nizamsku setru). I, oni barjaktar: »Daj meni, snašo, vatre«, ali kad ugleda mene, pomisli, da sam ja Omer-pašin čovjek. A bilo s njime kojih stotinak drugih, što se, kako je u noći bilo, ponamjestiše po pušnicama, gdje se šljive suše, da prenoće. U to neki Mato Džambo zaviče: »Omer-paša sjašio u Žepču i odmah konje pod komore ište za pratnju vojsci«. Na to oni onako žalosni i jadni povikaše iz svega grla: »Na noge Osmane brate, na noge, Huseine«. A oni čovjek ispadni pred njih. Pitaju ga: »Kaži nam puta do maglajske skele«. »Što ćete mi dati?« »Po dvije krajcere svaki«. A bilo ih je više stotina. I doprati ih do maglajske skele i odu. Omer-paša zbilja sjašio na Žepču, gdje zasta na jedan dan, te raspita kako je stanje i upita za nas: »Gdje su fratri? Jesu

li u svojoj kući?« Odgovore mu, kako je i bilo: »Pobjegli su u planinu«.

Medjuto se Skender-beg Ilinski, ljuta ona pijanica, ovako nalazio u Konjicu. Navale čete s mostarske strane više Konjica dva sata daleko uz Neretvu, pod komandom Ibrahima, kavazbaše Ali-paše Stočevića i, pošto se već zima prikučila, zapuškaraju se Hercegovci i Skender-beg na Borcima kod Jezera. Omer-pašina regularna vojska odbijala one ustaše cijelu zimu, no inače nije mogla naprijed, naročito u planinu, gdje je mnogo ustaša bilo. Pa tako je taj komandant njezin stajao u Konjicu, gdje se i oženi; uzme Turkinju djevojku Prohićevu. Najedanput dobije ovi Skender-beg zapovijed od Omera, da juriša kroz planinu. Skender-beg zbilja potjera ustaše i srećno stigne u Mostar, a komandant ustaša Ibrahim Kavazbaša pobjegne u Dubrovnik, dok mu žena, ili, bogme, dvije žene, ne znam, s ćuprije mostarske od žalosti skoče u Neretvu, te se utope. Kavazbaša Imbro pak pobjegne preko Trsta i Carigrada u Misir. Ali se on doskora odanle vrati i vidio sam, kako kod Omer-paše u mome prisustvu rekoše: »Dodje Kavazbaša, nosi pismo od carigradske vlade«. Kavazbaša došao, a ja pomislim, koji to, hoće li to biti mostarski. »Neka udje«. I dâ pismo. Kad pročita Omer pismo, rekne mu: »Kavazbašo, mislio si ti pobjeći od mene? A kuda si hodio?« Kaže mu preko Trsta u Carigrad, pa u Misir. »Eto te sada ovdje. Hajde, moj si gost«, a to je onda značilo: pod mojom si paskom. Nadje mu kuću i providjao ga Omer neko vrijeme jelom do odlaska svoga u Carigrad. Dao mu je i oružje bosansko i naimenovao ga sergerdom (a to je komandant bašibozučke trupe). Nadao se, da će se opet vratiti na predjašnju svoju vojničku čast, no drugo bi mu sudjeno. Otidje on s Omerom u Carigrad, a kad tamo, a u Carigradu u haps s njime. Molio, da ga puste kući, da se tomu

nije nadao, pa kad nije mogao izmoliti milosti, onda se ubije iz male puške.

Poslije bijega Kavazbašina dodje Omer u Mostar. Medjuto se u Stôcu zatvorio Ali-paša Rizvanbegović, koji je grad preko svoga cijeloga vezirovanja utvrdjivao, kao da se jadan zlu nadao. Pošalje Omer njemu svoga poslanika i rekne mu, neka dodje na vjeru junačku, i ništa mu se učiniti neće. I eto ti moga topala, a to je šantavca u jednu nogu, eto ti njega na konju svomu u Bišće polje niže Mostara, gdje ga je Omer glavom svečano dočekao. Tu ga primi i odvede s počašću u Mostar, pa onda s njime u tamnicu. Zakuka siromah starac, bilo mu osamdeset godina, i moli Omera, da ga pusti na slobodu. Ne htio, nego krenu s vojskom preko Livna na Krajinu, a njega metne na magaricu svezanih nogu ispod trbuha — zimi to bilo — te ga takva vodio do Livna. U Livnu pokore se, onda krene on k Jajcu. Tude u okolišu oštete ustaši sela kršćanska, činili umorstva, kuće palili i narod je mnogo opustošen bio. Predobije Omer Jajce i krene u Banjaluku, gdje se potuku.

Kad je bilo oko Banjaluke, postavio je Ali-pašu u čador pod stražom. Dotuži muka starcu, pa on nekim ljudima rekne: »Recite Omeru, da mu kaursku majku gradim, što me pati ovako. Da sam ja njega uhvatio, ja bih njemu jali odsjekao glavu, jali ga pustio na slobodu«. Tu riječ dokažu Omeru, a on odmah naredi, da se ubije; i bi ubijen iz nizamske puške 30. marta 1851 kod Dobrinje. Potom odmah sazove štapsko vojničko vijeće i naprave mazbatu (to je službeno prijavljenje u Carigrad), kako se slučajno dogodilo, da se ne htijući stražarova puška omakla i ubila Ali-pašu. Medjutim tužili ga njegovi sinovi u Carigradu, na što bude, doduše, Omer ukoren, no dobra Ali-pašina ipak budu sekvestrirana, kao bajage za nekakve štete, što ih je njegov ustanak prouzrokovao. Jedna velika

šteta bila je nekih poduzetnika Glücka i Sonnenfelda iz Saksonije, koji su još od nekoliko godina prije dolaska Omerova sjekli borove grede u planini Borcima za svoju trgovinu. Ta je kumpanija pogradila bila velike zgrade i putove za svoditi te grede svoje niz planine na Neretvu, no za ustanka dade Kavazbaša sve to srušiti i popaliti. Za tu dakle štetu morala je osmanlijska vlada iz sekvestriranih dobara Ali-pašinih isplatiti toj kumpaniji 200.000 for. i dotle je pobirala dohotke Ali-pašinih dobara, dok se nije isplatila ta svota.

Što se pak tiče Ali-paše, toga glasovitoga hercegovačkoga patriote i razglašenoga vezira s njegovih vrlina i značaja, bio je to čovjek priprost, ne znam je li znao pisati, ali je bio svjestan u postupanju s narodom i dosta milosrdan; hotio se i s najprostijim seljakom bratski porazgovoriti. On je imao jednoga brata, ne znam potpuno je li Gani-beg, ili Gajin-beg, ili Hadži Ali-beg. Za svoga vladanja tražio je više nego li bosanski vezir, jer je prvo uzimao harač od kršćanske glave po 20 groša, a u Bosni su harači bili po 15 groša (zakonit se harač tada cijenio sedam drahma čistoga srebra, a to je 15 groša); drugo, upotrebljavao je velike rabote od naroda kršćanskoga oko grada itd.; treće, dizao bi na vojsku po nekoliko kršćana, kad bi zavojštio na Crnu Goru, ili kamo drugamo, a borio bi se pako po više puta s pograničnim Crnogorcima, kano tamo niz Banjane. Iz tih borba donio bi po gdjekoju glavu ubijenih Crnogoraca, pa bi je na kolac natakao prama svojim dvorima u Mostaru. Inače bio radin ne dajući narodu mira, i služio se poslovicom: »Ili puška pucaj, ili čekić kucaj«, pak je za promicanje prometa mnogo nastojao i radio. On je prvi počeo saditi maslinu i dudove u Buni na svojem dobru, te sijati pirinač u Ljubuškom polju; uveo svilorad po narodu u Mostaru i u Stôcu; to je drugo, a

treće promicao i sâd vinograda. Sve je to uspijevalo, samo je u veliko griješio odobravajući ili uskoreći izgrede svoga Kavazbaše Imbre.

Čujavao sam od ljudi, da se neki vezir iz Travnika pobojao velikoga glasa Čengić Smail-age, koji je na Gackom sjedio, pa naredio da se krene na Crnu Goru, ne bi li junak tude poginuo. A taj je Čengić bio Ali-pašin glavni prijatelj. I ode Čengić Smail-aga na Mljetičak, a s njime Bauk vojvoda i drugi, te dojde do neke kume popadije. Po izdajstvu nekoga svoga kneza Djoke Malovića, kome je na konak pao i koji je možda Crnogorcima poslao glas, da udare po noći na njega, pogine, a vojska mu bude razbijena (5. oktobra 1840). Raspitivao sam se, da li mu je onako strašilo od glave učinjeno, kako to pjesma Mažuranićeva pjeva i čuo sam, da to nije po istini, a nijesam isto nikada čujavao otkad sam živ, da su za repove vlačili raju; i to je pjesnička fantazija. Tako pogibe Čengić, a 1842 godine slušao sam u Hercegovini prostu narodnu pjesmu, koja se ne slaže s dogadjajima opisanim od drugih, nego pjeva kao što sam ja ovde pričao. Bio je to prvi pojav pogibije Čengića u narodnoj pjesmi.

U Ali-paše ostala je obilata familija; imao je četiri odrasla sina i dva malena, nedorasla. Ovi odrasli otišli u Carigrad, gdje se poduče; najstariji, Ibrahim-beg, umre prije došašća Omer-paše u Imockom, a drugi, Nakif-beg, postane oficir u regularnoj vojsci turskoj; treći, Arif-beg, prihvati se književnoga rada i ostane u Carigradu poznat kano pjesnik turski na turskom jeziku; i sada živi. Iza toga pošalje Omer-paša one nedorasle sinove u Carigrad na škole, a ja sam ih obojicu vidio, kad im je bilo trinaest do četrnaest godina. Od ovih sinova Ali-pašinih, ne znam ili od starijih ili mladjih, jedan je u turskom vojništvu postao paša, i evo je proljetos bio došao pohoditi otadžbinu; bio je u Mostaru i opet se vratio. Ako nije postao pašom, postat će za cijelo doskora.

Ali paša bio je krupan i jak čovjek, zdrava ljudina, a u svojih osamdeset godina prava ljepota. Jadan čovjek samo što je bio šantav u jednu nogu. Držao je uza se jednoga Dalmatinca Dubrovčana po imenu Vanita Daničića, koji mu je za dugo služio kao savjetnik i ljekar. Taj se Daničić izneo na javno tobože kao da je od velike kuće, a zapravo je bio jedan šarlatan. A Ali-paši da je ovo u znak nekoga posvećenja: »Allah-rahmet eilesun«. (Bog da mu pokoja dade).

Ono treće krilo, što ga je Omer-paša poslao preko Vareša i Kladnja prema Tuzli, pod komandom pukovnika Hadži Ali-paše (sin mu je i sad živ), bilo loše sreće. Uzapte mu vojsku ustaše, tako da je tri-četiri dana kukuruz kuhala i jela. Pa tako ta vojska nije stigla u Tuzlu, dok joj nije Omer-paša u pomoć pritekao i na Novskom polju niže Doboja razbio silu Bošnjaka. Potom ode pravo u Tuzlu, gdje uhvati tuzlanskoga pašu, dok mu sin Osman pobježe u Srbiju. U Tuzli porobi Omer-paša pašine dvore, a njega posla s još neko sto i više zarobljenih ustaša na jednoj kljusini u Sarajevo, sve u sindžirima. Poslije toga okrene Omer-paša u zimu u Hercegovinu. A kad se preko Livna vratio iz Hercegovine u Sarajevo, poslao je sve zarobljene Bošnjake u Carigrad s jednim dragomanom, da im tumači u Carigradu, kad bude njihova stvar raspravljana. I bio je s njima godinu dana i više.

Odmah prve godine, kad je Omer-paša pao u Bosnu s mnogim vojnicima, Poljacima i Madžarima, uzela je Austrija raditi, da se ovi ljudi, koji su pobjegli u Omerove čete, povrate, našto pristade vlada carigradska, pa tako bude zapovjedjeno, da se svi oni povrate, koji se neće

poturčiti. Mnogo ih je poturčeno i obrezano bilo u Travniku, osim ljekara; tima je Omer rekao, da se prešute nekoliko dana, kao da boluju od cirkumcizije. Tako, primjerice, Gustav Gaal, Bečlija, univerzalne medicine čovjek. A oni, koji se nijesu htjeli poturčiti, morali su se vratiti u Madžarsku. Prošlost toga Gustava Gaala vrijedna je da se pripovjedi. Kad je prebjegao, bio je suplent na univerzi, ali nesreća ga je namjerila na jednu pustajinicu Bugarkinju u Rumeliji; ime joj bilo Mandalina Igora. Ona je pošla za njim do u Sarajevo, ali ga ja nijesam mogao vjenčati, jer je nosio tursko ime, biva Veli-beg. Vjenčali se kod kadije, no svakidnevno zlostavljanje od strane ove nepoštenice, skratilo mu je život, a na veliko ožalošćenje njegove obitelji. Otac bio mu bibliotekar u Esterházyjevoj pinakoteci; starac i starica majka u zadnje vrijeme, već pred smrt, došli ga pohoditi. Ja bio paroh kod Novoga Šehera (od 1860 do 1863). Onda on piše meni, da ih uzmem na konak, da prenoće. Bilo podaleko od glavnoga puta. Iz Šehera ja pred njih izadjem i nadjem gdje su se dovezli na volovskim kolima, ožalošćeni, čemerni od žalosti, što su vidili svoga sina u onom jadnom stanju. Uzmem ih na konak, pa jedva dišući od umora, pričali mi svoje jade, što su vidjeli kod njega. Na volovskim kolima odoše jadni roditelji u Brod, no vraćajući se s puta umre ili otac ili mati u Budimu, a drugo od toga para u Beču. Ni Veli-beg ne poživje dugo za njima. Nagonila ga ona žena pakosnica sve duže i duže, da pije rakiju i tukla ga. Vlada ga odmakla od nje u Carigrad, ali ona za njim, a odande u Metković, ona opet za njim, pa natrag u Sarajevo. Nagovorim ga, da se rastavi od nje. I zbilja, sud će već da ih rastavi. Tu vezir, tu kadija, tu obrstari i odredit će, koliko da isplati ženi jaspre. Ali eto žene kao furije s raspuštenom kosom, oči joj sijevaju, pa će po turski pred sudijom i ovo i ono — ne da nikom do riječi — da je kadija vjenčao nju kao djevojku (a laže, bila udova jednoga bugarskoga doktora), i ušuta cijeli sud pred tom ženom, tako da vezir ne htje više da se u to pača, i pobjegnemo svi kao iz pakla. I razboli se Veli-beg u Sarajevu na smrt; ispovjedim ga i pričestim, a ne smijući ga sahraniti, dam atestat, da ga mogu sahraniti na kršćanskom groblju kao krštena čovjeka. Kad on umr'e, priskoče zaptije, da ga sahrane na turskom groblju. No ona za malu pušku: »Dosta ste mi ga otimali, ali ne ćete ga«, i odveze ga i sahrani. Potom dodje meni čovjek i kaže mi, a to skrovito: »Veli-begovica obećala pedeset dukata, da joj operem mrtvoga muža, a da ne kažem nikom što sam vidio. A ja vidjeh tjeme razmrskano, još poznat sam mogao, da je cipela«. »Prišuti se, rekoh mu, to dobiti nećeš, nego pazi, da i tebi zla ne bude«.

Za svoje vlade došao Omer u nesuglasje s austrijskim konzulatom, nešto radi toga turčenja, ali još više s drugoga nekoga razloga. Omer je poslao Fazli-pašu i fra Jukića u posjete banu Jelačiću, da ga pozdrave i čest mu učine. U Zagrebu budu od bana lijepo primljeni, no Zagrebčani učiniše Fazli-paši mačju deraču (16. aprila 1851). Sada, kako je poslao Omer-paša te svoje poslanike banu Jelačiću, nazrijelo se u tom neke političke konferencije pa tako je neko iz Zagreba, nekako od tajnih izvjestitelja, javio u Beč, da se tu radi o panslavizmu, da bude Jelačić hrvatski kralj, a Omer da bude u Bosni vladar; s tim svojim panslavizmom da prijete ova dvojica obima carstvima, i Austriji i Turskoj. Onda vlada carigradska avertira Omeru, da se očituje, kako je protivnik panslavizmu. Potom Omer-paša zaokupi pobrati sve oružje od krštenih ljudi u dvadeset i četiri sata, pa poslao svoje poslanike svukuda, koji pokupiše oružje u našim manastirima i svagdje. Onda su

blokirali Sarajevo, da niko mimo carine nije smio bez pasuša izići ni unići, i podulje vremena bilo dovadjano mnogo raje u Sarajevo.

Jedanputa kad se bavio u Banjaluci, Omer je dozvao preda se dva sina onoga hodže, koji ga je poturčio, pa ih je bogato darivao i obadvojicu obukao u lijepe zlatne haljine, te ih dobro darivao novcem. Tom hodži ime je bilo Bojić, a evo kako se to dogodilo, da ga je poturčio. Hodža Bojić desio se u Zadru trgovac, a Omer bio mlad momak, kadet u školi vojničkoj, pa očajavao radi toga, što mu je otac kapetan u granici, u ogulinskoj regimenti, stradao, jer je iz kase pomanjkalo novca pod njegovom upravom i iz toga bio otpušten. Hodeći Omer po Zadru, namjeri se na toga hodžu: »Otkuda si ti, komšija?« »Iz Banjaluke«. »Bi li ti mene uzeo i poveo sa sobom u Bosnu?« »Pa što ćeš u Bosni?« »Hoću trgovati, ti si trgovac«. »A hoćeš li se poturčiti? Valja da se poturčiš«. »Hoću« i rekne, da će se poturčiti. Ode s njime kriomice, izvuče se iz Zadra i dodje u Banjaluku i hodža vidi u njemu osobiti talenat, metne ga u dućan i trgovinu, ali je uvidjao u njemu slavnu budućnost, pa ga nagovori, da nije za trgovinu, nego da ide dalje u svijet, da će veliki čovjek postati. Tada je bio sastanak od tri, četiri li paše iz Arbanije, Rumelije i Bosne; bili su u Beogradu na vijeću radi svojih zemalja. Pošalje hodža moga Omera onamo. Primi ga paša skadarski sebi u dvore i, uvidjevši, da je budućnost toga mladića sigurna, pošalje ga u Carigrad u carsku vojničku školu. U dvije godine tude izuči škole po onom ondje načinu (nota bene one škole su dobro bile uredjene na francusku) i postane oficir, pa sve dalje do vrhovnog vojskovodje turskoga carstva. Rodom je pako Omer iz Plaškoga u Hrvatskoj, u ogulinskoj regimenti. Ime mu je bilo Mihajlo Latas. I sada još ima od njegove

familije. Kasnije zovnu Omer sebi strica (imena mu ne znam) i stričevića, momka mlada i lijepa. I njega poturči, pak učini oberstarom u vojništvu; nadio mu ime Tefik-beg, a stric mu bez službe živio s njime u njegovu dvoru. U ovo vrijeme (1851) dobavio je i slikara dosta na glasu, Karasa iz Zagreba, koji je njega i njegovu mladju ćerku slikao cijelu godinu i po dana, a plaću dobru za to vrijeme brao. Taj se Karas vratio u Hrvatsku i poludio.

Druge godine Omerove vlade, a 1851 godine, dozna austrijski konzulat, da on fra Jukiću radi o glavi, a nota bene Jukiću, s kojim je jedinim pored Fazli-paše u Bosni, konfidencijalan bio, pa ga zato i slao Jelačiću u poslanstvo. To meni tajno priopći generalkonzul, koji je imao pouzdane dokumente. Rekne mi: »Imate li po kom sigurnom, da mu pišete? Javite mu, neka se ukloni. Još ima vremena, jerbo je ovo Omer pisao u Carigrad 4. oktobra«. A ja rekoh: »Imam baš čovjeka ovdje, mogu mu pisati tajno«. Nadjem Nikolu Čorića iz Varcar Vakufa, gdje je Jukić učiteljstvovao, napišem mu pismo skrovito: »Čujem iz točna izvora, da se tebi o glavi radi, i savjetujem ti, da u taj čas pobjegneš preko granice u Austriju. Tvoj prijatelj«. Izvrnutom rukom sam napisao, a nijesam se ni potpisao. Dadnem to pismo, da ga odnese, a nuto srpski učitelj, moj zemljak, po imenu Djordje Margetić iz Imockoga, isto dozna i on opširno napiše čitav list, te se potpiše; bio to austrijski podanik i za to hrabriji od mene. Dobije Jukić ova dva pisma i nije se ništa na njih obazirao, niti im lakouman čovjek vjerovao, volio vjerovati Omeru, a držim, da ga je oni majstor Omer u lakovjernosti njegovoj iskušavao mnoge stvari. Tako kad je Omer-paša bio u Jajcu i mirio krajišnike, ucijenio je i oglobio jednoga bogatoga Banjalučanina, Sibića Jusuf-bega, a novac podao Jukiću, da ga porazdijeli medju oštećene kršćane na

Krajini. Novaca bilo je u svu priliku oko 2500 forinata. A što se poslije izleglo iz toga novca, vidjet ćemo.

Dodje Božić i evo ti meni Jukića na konak u Sarajevo.[1]) Ja se snebljušim, kako je on tako ludo povjerovao, te sâm došao u stupicu. Pitam ga namah: »Jesi li ti moja pisma primio, datuma toga i toga?« »Primio sam«. »Pa jesam li ti javio, da si u pogibelji?« »Ja u to ništa ne vjerujem. To su izmišljotine austrijskoga konzulata«. »E pa dobro, što si došao?« »Da se malo vidim s Omerom«. Ja se nadjoh u teškom položaju. Ovi čovjek mogao bi mene kompromitovati. U jutro ustanem ja, pa ga pitam: »Baš hoćeš li ti Omeru ići?« »Hoću«. »Da ti kažem, prijatelju. Ja te pustiti neću iz moje kuće, dokle god te ne premetnem svega. Što ja znam, šta kod tebe ima«. Kad ja u džep, a ono moje pisamce i onoga Margetića, i još dva. »Ovo ću ti uzeti«. U bisagama imao dalekozor i nekakav dicionarčić[2]) (počeo ga bio pisati) i neke krpe. Pustim mu to. »Imaš još šta?« »Nemam ništa«. »Imaš li novaca?« »Imam, ma oko pasa u ćemeru«. »Hodi, brate, sada«. I ode on Omeru. I bio kod njega dovečer. Odanle eto ga na večeru k meni. »Šta si radio?« »Razgovarali smo i pili smo čaj; lijepo me primio«. Rekoh: »Da Bog dâ; ja evo držim, da će zlo proći«. Drugi dan dodje isto vrlo veseo. Treći dan opet otidje. Izjutra u 8 sati otidje, pa do podne sjutradan. Odmah ja uzmem sumnju, da je zlo, a izjutra u osam dobijem pismo iz Krajine od fra Lovre Lacića, gdje se tuži, da su mu uzeli oružje i da od jedne babe uzeše harač. Uzeh ja ono pismo s tom izlikom, da ću da molim za njih pašu. Dodjem ja gore u konak veziru, a oko Jukić hoda, a sav pocrvenio kao cvekla; bio zdrava ljudina od 35 godina. Hoda po pretsoblju, pitam ga: »Zar

[1]) Martić je tako bio prvi puta župnik sarajevski (1850—1860).
[2]) Rječnik.

nijesi još ulazio«. »Nijesam«. »Malum omen« — kažem. Ja sam odmah slobodan bio unići: »Što imate, fra Grgo?« »Dobro nije, iz banjalučke krajine pismo od jednoga fratra, gdje su od njega uzeli oružje, i drugo što nekakav haračlija ište od jedne stare babe harač, a taj harač je davno ukinut; prije vas na dvije tri godine«. To su nezgodne stvari, ja nijesam rekao, da se od fratara uzima oružje. Nego ću dati zapovijed, da se vama povrati«. I to je zbilja bilo. Zovne kancelara: »Idi, napiši to«. To mu naredi i čekao sam do pô sata. Sjedio kod njega i pušio dok se ovo napisalo; i dade meni. I ja s Bogom. Osta Jukić čekajući.

U večer dugo sam Jukića čekao za večere. A jedan pravoslavnik u Banjojluci, trgovac, jedan Srbin, čekao i on njega, da se moli za svoga zeta, nekog Tomu Radulovića; znatan to čovjek, koga je Omer-paša dotjerao bio u Sarajevo i zatvorio ga u haps, pa da bi se Jukić molio, da ga pusti. Mislim u sebi: ne znam, kako će Jukić sebi da pomogne, a gdje bi tebi! I sada je živ moj prijatelj u Banjojluci. Tu se trefio i dragoman austrijskoga konzulata Franjo Plehaček, pa smo večerali zajedno. Poslije otidju ti ljudi, a dodje jedan fratar iz manastira sutjeskoga, Nikola Šokčević, dodje, dočuvši, da je tu Jukić pod paskom i da je u pogibelji. Dodje kod moje kuće u prvu kuću, i kaže mi komšija, da je došao taj fratar.

Kad sam mu rekao, šta je s Jukićem, on skoči: »Idem ja k njemu, idem ja k njemu«. »Nemoj brate, nemoj brate«. Onda ti on ode u tu kuću, nijesu mu mogli zabraniti, pa tamo će razgovarati. Poslije nekog vremena vrati se s Jukićem natrag. Ali u dva sata u noći eto ti k meni jednoga juzbaše Hajrudin-age, koji je bio nota bene karavlaški pop, poturčenik, i još jedan kavalerijski čauš s njim. Dok unidjoše u sobu, to meni zlo pade na pamet, da je to

eskorta. »Dove e quell' frate? Gdje je taj fratar što je iz Jajca došao, naime Jukić«. »Tu je, idem ja da ga zovnem«. Unidjemo gore u sobu, a eskorta njemu: »Vi chiama eccelenza subito«. Onda on skoči, spusti se stepenicama, obuje postole koje je dole ostavio, a kiša je bila. Na polasku mu rekoh: »Deus tibi sit auxiliator«. Tada ta eskorta odvede siromaha redovnika Jukića u vojničku kasarnu, u Djulagin han; Omera nije ni vidio. Mene je veoma dirnula ova katastrofa Jukićeva i stoga, što sam ja s Jukićem u literaturi u društvu bivao, a drugo, što sam na njegove molbe sastavio i dao štampati pjesmu u slavu Omerova došašća u Bosnu, nadajući se svakom dobru jadnoj raji od njega. Pa potom držao sam se i ja upropašćenim kod ovoga mogućnika, pošto na toga do malo dana, kad se čulo po svoj Bosni za nesreću Jukićevu, opći glas je medju našima buknuo, da će i mene takova nesreća snaći, zbog onoga lijepoga pozdrava i poradi našega drugovanja u književnosti, jerbo je ta pjesma u slavu Omerova došašća austrijskoj vladi nešto zazorna bila. Medjuto ja sam slobodan bio svaki dan bivati s Omerom i pokazivati se kod njega bez ikakova straha.

Sutradan, pod kasno već, primim pismo od Jukića, gdje me moli, da mu šaljem svaki dan hrane u kasarnu, dok god bude ondje. Ja sam mu slao hrane sve po jednom vojniku, koji mi je vjerno i pisma donosio, kao što je i ono odnosio. Nego ovde ću spomenuti, da kad sam ja premetnuo Jukića i našao ona dva pisma, da sam našao još dva; jedno je pismo bilo onoga istoga fratra Nikole Šokčevića, što je uveče došao, i u kojem se govori od nekakva srpska posla, i još jedno, gdje je bilo nešto od novaca govoreno, kao obveznice. Onda ja odmah zazrem, što su ti novci (nijesam ni znao da je njemu Omer davao novaca), zazrem od toga, i naredim momku svome, da baci

u peć ono jedno pismo, ono od srpskih stvari, a drugo sakrije kod sebe u slamnjači. Potom ja uzmem sumnjati, da to nije kakova insinuacija, jer Jukić tih novaca nije mogao imati. Izaći će docnije na srijedu što je bilo.

Kad na jedanput slijedila su ispitivanja fra Jukića kod Omera u njegovu prisuću. Mene nije htio zovnuti, da se ne zastidim, a i ja sam bio član velikoga vijeća. Pa tako bio ondje vladika srpski, a ja nijesam bio. Tamo se o tome predmetu govorilo, a još prije toga bili su poslanici po onim selima i kućama razaslati, da ispitaju, koliko je komu novaca dao Jukić u pomoć. Kad tamo, raja pomislila, da će iskati natrag taj novac, pa su mnogi zanijekali, da nijesu ništa ni primili, i tako je jedna trećina te novce zanijekala, a ono drugo je ispovidjeno, da su primili. Kad je takav referat došao Omer-paši, a učinio on to bio s tom idejom, da uhvati mačka za rep zbog materijalne krivice, zovne Jukića na posebno ispitivanje, a tude je on ispovijedio veziru: »Ostalo mi nešto novaca, a potrošio sam ih za put u Zagreb, kad ste me slali banu Jelačiću«. I s tim se kano ispravio, a Omer opet njega u haps, pa reče: »Eto, što sam sirotinji dao, to je on izio!« Osim toga još je nešto bilo protiv Jukića. On je kod osmanlijske vlade zazoran postao poglavito zbog jedne molbenice, koju je poslao na vladu sultanovu u Carigrad glede književne prosvjete naroda. Proponirao on tu četrdeset punata, medju njima na primjer, da se uvede štamparija, da se školske knjige štampaju, da se novine na našem jeziku izdaju i da vlada na to potpore daje. I te točke imao je Omer-paša, morao ih je imati uza se, pak se tako sabralo argumenata za njegovo sudjenje, koje je puklo poslije četiri mjeseca sužnjevanja, kad je Omer-paša bio dignut sa svoga dostojanstva i otišao u Carigrad, a to je bilo dana 26. aprila 1852. Ja sam ga onda ispratio;

bio pri njegovu pohodu, posjetio sam ga i pratio, i upravo kad je paša pošao, pristupio sam mu ruci i zapitao: »Šta more biti od našeg Jukića?«, odgovorio mi je: »Jukić je moj; ali je Jukić zanešenjak, kano i ostali pjesnici«. To je meni rekao. Iza njegova otputovanja za osam dana otišao je Jukić (3. maja 1852) i stigao Omera u Bitolju, i odanle bude u Carigrad poslat u zatočenje; tamo je bio uzapćen u lakšu tamnicu. Za njegovo izbavljenje zauzeo se glasoviti čovjek, austrijanski poslanik Prokesch Osten; već za petnaest dana ga izbavi iz tamnice s dekretom turske vlade, da se ne more nikada povratiti u Bosnu. Iz Carigrada otidje u Rim, gdje ostade nekoliko vremena, pa ne mogavši se obiknuti, vrati se u Dalmaciju, u Spljet, na stanovanje. Tu je bio pod okom austrijanske policije. Onda bome omrzne mu i tude vidjevši takve stvari, pa pobjegne i ode, a kud će suza već na oko, to će on Strossmayeru u Djakovo (na proljeće 1854). Tu je bio dulje vremena, a onda se razboli od kamenca i otidje u Beč na operaciju. Srećno su operirali doktori i izvadili mu kamen iz mjehura, no poslije dva dana umre (20. maja 1857). Onda oni, koji ga operirao, htio je ispitati od čega je umr'o. Raspori i nadje drugi kamen u bubregu, i prosudi, da je od toga umr'o. Pokopan bude na St. Markskom groblju, ali mu se sada za grob više ne zna.

Treći literat u to vrijeme u Bosni bio je biskup Marjan Šunjić, koji je narodne pjesme sabirao. On je bio veoma učen čovjek, izdao je na latinskom jeziku knjigu: »De orthographia linguarum«, učeno, duboko akademično djelo. S fra Martinom Nedićem izdao je knjigu pod naslovom »Od zahvalna Radovana«, a imade i svojih nekoliko pjesama narodnim stihom o Jelačiću banu, nazvane »Jelačićkinje«. Umr'o je u Beču (28. septembra 1860). Strossmayer naredi, da ga balzamiraju i da ga tako u

sanduku pošalju u Šamac na Savi; i to bude svršeno. Iz Šamca ga uzmu fratri na volovska kola i prevezu uz Bosnu do Maglaja. Ja sam izišao pred mrtvo tijelo njegovo, tu ga blagoslovim i popratim kroz Žepče do Vranduka grada, pjevajući žalosnicu pjesmu u smrt njegovu; ta je pjesma štampana. I tude ga dočekaju fratri iz Guče gore, te ga sahrane u manastiru u Gučoj gori, gdje počiva u miru.

Sporazumljenje generalkonzulata austrijskoga s Omer-pašom bilo je svedjer hladno, jerbo im se interesi nijesu podudarali, pa tako je Omer-paša, gdje god je mogao, pravio smetnje austrijskoj politici. I dodje do te granice njegova postupanja s austrijskim konzulatom, da najedanputa generalkonzul Atanacković obori bandijeru[1]) u zemlju i prekine snošenje s njime. To je duralo kojih četrdeset dana, a uvijek se smatralo kao gotov rat s Austrijom, tako da kršćanski narod nije smio ispred konzulata prolaziti, već bi sve naokolo išao, a konopci od bandijere bili preko sokaka u drugu avliju zapeti. Koji dan prije odlaska Omerova, evo ti njega u galakaruci i uniformi s pratnjom od četrdeset lansijera s barjacima. Gleda narod kud je to ispao, kad tamo eto njega gdje padne u konzulat. Tamo je bio jedno deset minuta, više nije, izadje iz avlije vodeći generalkonzula pod ruku i posjedavši ga sebi u karuce na desnu stranu, odveze se s njime u polje zajedno s pratnjom lansijera. Poslije jednoga sata vrati se, i opet ga otprati u konzulat. Ja iznenadjen, odmah kad ode Omer dopadnem konzulu (koji je sa mnom jako veliki prijatelj bio) i odmah ja: »Što je, ako Boga znaš, gospodine?« A on, čovjek veoma otresit: »Ama vjeru mu njegovu — bio on hrišćanin kao i Omer — došao mi je dati ruke: victus praebeo manus, ja moram da odlazim za osam dana iz

[1]) Barjak austrijske carevine.

Sarajeva«. I otišao je Omer za osam dana, a bandijera je opet dignuta na konzulatu.

Što se tiče Atanackovića, usilovan sam zbiljno i istinito zabilježiti njegovu valjanost, čestitost, kao i veliku i odličnu radinost za austrijske interese. On je bio rodjen (neka mu to bude na uspomenu) u Srijemu, u Karlovcima. Školovan je u Budimu, a u šesnaestoj godini svoga života položio je mladić na univerzi peštanskoj doktorat iz filozofije, što u njegovoj diplomi stoji zabilježeno kano unicus casus otkako ta universa opstoji. Kasnije ode u orijentalnu akademiju učiti jezike, i tu je izučio one što su konzulima potrebiti, tako da je sve evropske jezike i azijske, perzijski, arapski i turski točno znao. Onda pošalju ga kao svršenog i iškolovanog u Zagreb za dragomana, banu Ignjatu Gyulayju (1806—1831). Oko 1830 godine bude poslan kao konzul barun Schimschen u Travnik kod vezira, a s njime Atanacković za dragomana, i tude bude dokle je konzulat eksistirao ujedno sa francuskim konzulom Davidom. Poslije, jerbo su ti konzuli za dolaska Kara-Mahmud-paše, budući umirena Bosna, opozvani iz Travnika, bude Atanacković u Granici kod vojništva kroz nekoliko godina auditor. Odanle ga vlada upotrebi za ustanovljenje generalnih konzulata u turskom carstvu i ustanovi ih četiri: u Damasku u Aziji, u Solunu, u Beogradu i u Sarajevu. U Beču nije nikakovih protekcija imao, ali nije ni mario za nje, kao što je u svem bio osebujan čovjek. Razljutio bi se lako i onda ljut kao vrag, odmah gromovito piši na ministarstvo. U svom zvanju bio je takav umnik, da je mogao biti ministar u Beču, ali pošto je bio rogoboran, nijesu mu vazda odobravali. Jedanput mi reče, da će mi čitati što otpisuje u Beč; napisao nekakav Bericht. Evo što piše: da nama u Bosni lasciate ogni speranza bez Graničara i bez topova. Ali je jadan bio u zdravlju, imao

je raka u stomaku i vazda u toj stisci poslovao. Najstrag ode u Beč; onako slaba zdravlja rastrese se na konju do Broda i dodje u Beč, gdje dobije dekoraciju Franz-Josefskog ordena i donese drugi orden, Leopoldov, veziru Huršid-paši, s kojim se jako dobro i intimno pazio. No ovo umorno putovanje na konju oslabi ga toliko, da je brzo po povratku u Sarajevo umr'o. Kad je već bio pao na smrtnu postelju, ne zove svećenika nikakva. Onda mene nagovori njegova kancelarija i njegov dragoman, kako im je neugodno, ako bi umr'o bez svećenika. Nagovori mene, da ja idem njega savjetovati, da bi on tajni sakramenat primio. Premda je to meni vrlo mrsko bilo, ipak sam otišao zaradi velike ljubavi, što sam je imao prama njemu. Našao sam ga gdje leži u smrtnoj borbi. Onda ja njemu reknem: »Gospodine, dopustite mi, da vam nešto spomenem. Nemojte se uvrijediti. Ja sam duhovnik, pa se o tim stvarima moram brinuti. Došao sam da vas kao duhovnik opomenem, da vi uvidite, da ste blizu smrti, pa, nemojte se uvrijediti, ne biste li vi po svom vjerovanju dozvali svećenika, da vas providi što treba po zakonu«. Onda on meni odgovori, jedva razgovarajući: »A znate li vi, fra Grgo, da sam ja filozof?« A ja mu reknem: »Gospodine, sada te je ostavila filozofija i fizično znanje i tvoja snaga. Molim te, da pozovneš svećenika svoje vjere, pa da učiniš tu posljednju dužnost kršćansku«. A on se okrene prama zidu i meni ruku pruži: »Zbogom, fra Grgo«. I ja mišljah neće me poslušati. Kad ja otišao od njega, a on pošalje kancelistu, da zovne starca protu Bakovića i da mu rekne, da ponese svete tajne za pričest. Tako dodje proto, pričesti ga i ispovjedi, i spremi za onaj svijet; i umre Atanacković (1855). Sutradan ukop svečan. Od strane vezirske i vojničke komande naredjen bude jedan bataljun vojnika, da ga prati s kršćanskim narodom do groblja.

Kad su pronijeli mimo vojnika njegovo tijelo u grobnicu, onda puste na pozdrav puške, i tako je tu zakopan. Vječnaja mu pamjat!

Ovaj slavni muž bio je u svojoj kući nesrećan. Žena ga nikako nije htjela slijediti po tolikim konzulatima po orijentu. I kćer jednu i sinove je imao, koje je dao lijepo izučiti. Jedan je postao najstrag pomorski kapetan od »Lloyda«, a žena i kćer mu paradirale bogato u Beču, te su provodile život kano u velikaškoj kući. Sve je to on siromah trošio od svoje plaće. Ostane mu grobnica bez krsta i ograde. Poslije 1868 godine, nakon dvanaest, trinaest godina što je umr'o, otišao sam ja u Carigrad i upitam za njegova sina kao poznanika. U poslanstvu kažu mi: ondje je kapetan lloydski, ali nesrećan, dao se na spiritizam i kažu, ne more se s njim ništa ni govoriti. Ja rekoh: pohodit ću ga, a savjetuju mi, da ne idem, da nemam s kime govoriti. Ipak ja otidem. Nadjem ga gdje sjedi medju dvim kano vosak blijedim ženskim furijama, nakostrušene kose i još jednim starim suhim čovjekom s velikom bradom. Onda ja unidjem, prepoznam ga: sav žut, žalostan, a bio kano top tako debeo i pretio. Poznade me: »Prijatelju, došao sam, da te vidim u kom si stanju, ali mi je vrlo nemilo i gorko, što te u takvom stanju nalazim«. One dvije furije ustanu, a oni stari počni hrkati... nijesam se uhvatio, ali mene je ta strašna prestava jako uvrijedila. Medjuto, nijesam se uhvatio bio, nego sam rekao lijepe riječi, ne bi li ga na bolji put izveo. »Dragi Ivane! što si tvoj život ovdje žrtvovao medju ovim neprilikama i strašilima! Gubiš svoj život, gubiš zdravlje i svoju sreću. Molim te radi ljubavi očine i časti njegove, da se izbaviš iz ovoga paklenoga društva. Rekli su mi u poslanstvu, da te sve žali, pa da su radi, da te kamo na put spreme. Nude, hoćeš li sutra brodom poći u Odesu? Tu blagodat primi svijem srcem i pobjegni odavde! Ti ćeš taj čas ozdraviti i postati capetano di porto, koji jer taj umr'o skoro. Poslušaj«. One dvije furije jednako su se primicale k meni, ne bi li me infascinirale. U to se oprostih s njime. Rekne mi, da će me poslušati i otplovio je za koji dan put Odese. Vrativši se opet oboli nekakvom bolesti, pa je otišao u Beč i dao jednu ruku amputirati i tude umre na operaciji.

U isto doba zamolim ga, da štogod priloži od svoje baštine — bilo se skupilo 3000 forinata od prodanih stvari ostavštine Atanackovićeve — da na pokojnikov grob stavim krst i ogradu. »Hoću« obeća, ali eto umre u Beču pod amputacijom. Kad je on umr'o, onda ja sa sažaljenjem pozovem činovnike konzularske, da mi štogod prilože, i ja ću priložiti, da generalkonzulu Atanackoviću jedan prosti krst načinimo. Načinim ja njemu taj krst i napišem napis. Možda da se i sada može vidjeti. Pjesmu žalosnicu spjevao sam mu odmah kad je umr'o, a metnuo sam ovaj moto iz Horaca:

»Ergo Demetrium perpetuua sopor urget,
Cui pudor et justitiae soror incorrupta fides,
Undaque veritas, quando unquam inveniat parem«.

Ovi konzul Atanacković u svojoj boležljivosti morao je radi zdravlja često šetati zimi i ljeti, ili pješice, ili na konju s oružanim kavazom, bilo u polje, bilo kroz mahale sarajevske, kuda inače nije krštenom živu nijednom bilo slobodno prolaziti. Jedanput u veliki snijeg izišao s kavazom u polje; prtina bila duboka, a on sjaši s konja i ostavi ga u hanu s kavazom, a sam će dalje odšetati prtinom pod kišobranom. Sretne ga jedan konjanik, Arbanas, zaptija, pa kako on prišao bio, nije se htjeo ukloniti konjaniku, jer je dubok snijeg bio. Stoga Atanacković pruži kišobran i udari konja u nos, da ga stjera s puta, a oni ti Arnaut sjaši s konja, pa konzula u snijeg i počne ga tući arbijom,

to jest onim komadom za pasom, u što se mala puška zatiče. Zaviče konzul kavazu, kavaz doleti, a Arnaut pobjegne na svom konju; uze put na Sarajevo. »Uhvati mi ga«, viče konzul, a goropadan je bio i onako. Kavaz stisnu za njim na konju, stigne Arnauta i svali ga s konja u snijeg. U to i konzul dotrči za njim, pa s kandžijom šibaj Arnauta oštro, dok Arnautin ne izvadi dvije puške male, pa upri u njega i »Aman, Aman« viče, a puške napete drži. Potom se konzul uzvali na konja, pa kad dodju pred konzulat, onda zaviče i drugoga kavaza. Taj dotrči s malom puškom i htjede je opaliti, ali mu pofali vatra. Arnaut na to bježi u kasarnu, te se zaključa u svoju sobu; sjetio se, konzul je. Javi se odmah stvar. veziru. Dodje vezir u konzulat: što je bilo? Atanacković mu kaže. Poslije paša zovne Arnauta. Vratiše se: »Gospodaru, ne predaje se, ubit će«. »Neka vas desetoricu ubije, hoću, da ga živa dovedete«, i dovedu živa Arnauta i rekne vezir Huršid-paša konzulu: »Gospodine, reci sada, hoćeš li, da ga posiječem odmah ovdje?« »Ne, toga neću, nemam vlasti da to reknem, nego moram da odjavim u Beč i Carigrad poslanstvima i kako dodje naredba, onda ćeš onako učiniti«. I tako bi Arnaut uhapšen i otpisano bude u Beč i Carigrad, a konzul skine bandijeru. Nakon nekoliko nedelja dodje zapovijed od vlade turske i austrijanske. Sazove vezir u svoj dvor sve poglavice i muktare, pa onda izvedu pred tom skupštinom onoga Arnauta i kažu što je dobio: konzul da mu prašta smrt, no zato je relegiran u svoju zemlju, i nikada više ne smije u Bosnu doći; osim toga još mu se ima udariti dvjesta štapa po tabanima. Kad to bude ovršeno, ispališe od turske strane dvadeset i jedan top u ime pomirenja.

Uz poslanstvo vrhovnoga vojničkoga zapovjednika Omer-paše, došao je i civilni guverner, vezir Hafiz-paša

i upravljao po novim naredbama Bosnom. Došli su s njime takodjer organizatorski članovi nove administracije, kakono ti direktor financija i povjerenik pregledavanja spahijskih privilegija (berata). Oni su poslani i na pobiranje dotičnih desetina. Odmah u početku nije se slagao vojnički vrhovni zapovjednik Omer-paša s civilnim guvernerom vezirom Hafiz-pašom. Dodje izmedju njiha do nesporazumka dotle, da je Omer-paša, izvezavši se na šetnju s njime i sjedavši kavu piti, u polju sarajevskom u srdžbi bio potegao sablju na vezira: »Ili ti, ili ja«. I tako bude svrgnut s vezirstva Hafiz, a ostane Omer sam, opunomoćen i za civilnu i za vojničku vladu (koncem 1850). Tada je počeo povjerenik tapijskih privilegija pregledavati spahijske dokumente, a radio je na tom cijele tri godine, pak pronašavši, da je mnogo berata nezakonito prenijeto s oca na sina, gotovo ih je jednu desetinu uništio. Grozno su te sirote plakale i proklinjale. Ali posao toga efendije, kakav je takav je, ostao je uzdržan.

GLAVA TREĆA

Huršid Mehmed-paša (1853—1856); dokinuće harača i uvođenje vojnice. — Topal Šerif Osman-paša (1860—1869); odnošaj prema Srbima: Stevo Petranović, otac Teofil, Vaso Pelagić, Gavro Vučković; odnošaj njegov s manastirom u Kreševu; gradnja ceste u Hercegovini; ponovni mu odnošaj sa Srbima; Serafim Perović i jeromonah Leontije; bijeg osmorice klerika franjevačkih iz Mostara u Srbiju; Ivan Musić i Bajo Božić; Osman-paša i fra Grga Martić; odlazak Osman-paše, njegova karakteristika; Dževdet-efendija i fra Grga; fra Grga i škola sarajevska.

Poslije Omer-paše postane vezirom i civilnim guvernerom Huršid Mehmed-paša (1852—1856). On bijaše razuman čovjek dolazeći iz Biograda, gdje je bio muhafiz (upravitelj) gradova u Srbiji. To je bio onaj, koji je, bivši u Biogradu, posjetio našeg cara Franju Josipa I. u Zemunu, kad je tamo dolazio (ljeti 1852). Svojim značajem vrlo čedan, a dobar i pošten, naravno, da je i kod Njegovog Veličanstva, u našega cara, bio vidjen i ugledan. Bio je sin (neki mi rekoše, da je brat) Rešid-paše, onoga vojskovodje, koji je na Husein-kapetana carsku vojsku izveo. Ime tomu veziru, Huršid, na perzijskom jeziku znači sunce. On se vladao naravno po naredbama iz Carigrada. Najstrag uništi vlast posebnih haračlija što su kupili harač od kršćanskoga naroda, pa povjerio kršćanskim fratrima i hrišćanskim popovima, da oni kupe taj harač, te da ga

dodaju administraturi financija. Ta se skupljačina nameta po popovima i fratrima održa nekoliko godina, ali najedanputa promisle u Carigradu, da bi to po statistici bolje bilo okrenuti u novac za otkup od vojevanja, što bi nosilo po muškim glavama dobrim za vojnike Carigradu lijepu svotu, jer tko bi se htio iskupiti od vojništva, da plati osamdeset osmanlijskih lira (1 osm. lira = 10 for.). Taj se harač zvao vojnica, a prosti narod zvao je to kremenija. To je sve trajalo do okupacije. A haračlije, oni zakupnici, te vojnici, kako nije bilo popisane statistike o godinama rodjenja pojedinih mladića — (dijete od 15 godina uzimalo se, da je dobro za pušku) — imali su nekakav čudan način mjeriti s gajtanom. Ispod vrata sveži gajtan, pa preko glave premetni natrag. Ako nije mogao oni gajtan preko glave prijeći, nijesu uzimali harač. I meni ga je htio naticati, ali nije nikada mogao prijeći.[1])

Huršid-paša umekšao je ponašanje bosanske vlade prema austrijskoj stvari u Bosni. Zato je poslije ovi paša (kako sam spomenuo), preko Atanackovića dobio dekoraciju od cara Franje Josipa, čini mi se Leopoldov red. Nakon četiri godine mirna vladanja bude on svrgnut i otišao je u Aziju za vezira, ostavivši u Bosni dobru uspomenu. Medjuto njegova nesreća namjeri ga u Džidu[2]), gdje puče jedan ustanak turski na kršćane, pa se sjeklo i palilo strahota. Tom prilikom bude on kompromitiran od Turaka i osudjen na pogubljenje zajedno sa svojim namjesnikom Većirom. Većir bude pogubljen, dok se Huršid-paša spase intervencijom vlade austrijanske.

Pod tim vezirom Huršid-pašom budem ja designiran od mojih starješina za paroka u Novi Šeher (1855) i otišao sam i bio godinu dana. Huršid-paša vidio je po tom i moga

[1]) Fra Grga bio je rijetko malen čovjek.

[2]) Luka grada Meke u Arabiji.

nasljednika u Sarajevu, nevrijednoga čovjeka, pa stoga piše pismo mojem provincijalu u Fojnicu, kako nije sposoban i vrijedan oni novi župnik, »zato bi trebalo boljega kakvoga da pošaljete, da u boljem sporazumljenju svršujemo stvari naše«. Provincijal u drugim duhovnicima pronadje za najbolje, da mene povrate onamo; i povrate me nakon godinu dana, a ja opet proslijedim moj red kao i prije, pak sam i Huršid-pašu ispratio, kad je odlazio.

Šezdesete godine dodje na vezirstvo Osman Topal-paša (1860—1869) iz Beograda. Osman-paša bio šepav u jednu nogu, pa zato ga i zvalo Topal Šerif-paša. Ovi paša, školovan u školi misirskoga kedifa Alije, služio je prije na sultanovoj floti kao podadmiral, a bio je dosta prosvijetljen i razuman za vladu, a narodu ugodan. I za kulturu mnogo je nastojao; tako se mnogo brinuo za kolne putove; otvorio je put na Travnik i na Brod. Bio on i dubok politik, prema političkim nazorima onoga vremena, a pazio osobito na srpstvo, koje se istom tada na sav mah razmahalo po Bosni i Hercegovini. Kako je prije bio u Beogradu, bijaše dobar poznavač srpskih stvari, te je srpstvo svakom prilikom nastojao da očepi. Tako je konfiscirao one knjige, osobito školske, koje su iz Beograda dolazile, a i na učitelje jako je pazio otkuda su dolazili. Kaže se, da je onda nekakove biljege nalazio u narodu, podijeljene od strane Svetozara Miletića, motora srpske stvari. Tada su bili u sarajevskoj školi neki učitelj Stevo Petranović i kaludjer Teofil. Potpazio bio Topal-paša, da su Teofil i taj drugi glavni agitatori srpstva u Bosni, pa stoga ukloni Teofila iz sarajevske škole. Taj je Teofil mnogo sabirao narodne pjesme i bio dosta učen čovjek. Stevo Petranović pak upane u podozrenje, da organizira njekakav ustanak u narodu, te bude pozvan iz Tešnja u Banjaluku na odgovornost i ispitivanje, a s njime i neki

varošani iz Tešnja. Za dugo se to premetalo, pa kad paša već htjede da toga Stevu protjera, pokaže on najednoć pašoš talijanskoga podaništva, a bio inače rodom austrijanski podanik. Poslije ode on u Beograd. S istim takvim namjerama protjeran iz Beograda, otidje u Crnu Goru, iz Crne Gore opet bude istjeran, a čuo sam zato, što je uvrijedio kneginju. Umalo te ga knez ne objesi. Sada bude pozvan u Sarajevo i pokaže konzulu talijanski pašoš, a taj ga uzme u protekciju, a vlada mu nije mogla ništa učiniti, pače tražio je zaostale plate. U Sarajevu ostade on sve do okupacije.

Treba da spomenem još jednoga revolucionarca: Vasu Pelagića. Otvorio on školu bogoslova u Banjojluci dozvolom mitropolite sarajevskoga, i tu je podučavao bogoslovne nauke, a podučavao je svoje djake bome i u gimnastici sa štapovima, biva u mačevanju, a podučavao ih javno pred školom. Radeći takove stvari, ustane paša i dobavi ga u Sarajevo. Proces se njegov vodio u velikom savjetu kod vezira, gdje sam i ja prisustvovao. Taj je čovjek tako zanešen bio, kao da nikakove sile na svijetu ne priznaje, već je odgovarao, što se veli, kao Vlah s kôca; negirao i ovo i ono, branio se i branio više mjeseci, najposlije ipak ne obrani sebe. I ja sam ga malo branio poradi prijateljstva u narodnom smislu, onda još Manojlo Jeftanović, a pogdješto i vladika Dionizije. Na koncu reći će Osman-paša: »Božji ljudi, a što ga branite, kad vidite što se magarac više diže, to dublje u blato pada«. Na tomu je stvar svršena, a arhimandrit Pelagić bude protjeran u Aziju. A bio mlad čovjek od dvadeset i pet do trideset godina. Poslije pobježe taj Pelagić iz Male Azije, ali u Bosnu nije dolazio, nego je produžio svoju misiju u Austriji i Srbiji, bio po više puta zatvoren u tim državama, a prije tri ili četir godine umre u kazamatima beogradskim.

Malo prije Osman-paše konstituirao se u Carigradu nekakav kongres pravoslavnoga puka u turskom carstvu, gdje su pravoslavnici iz svih krajina imali da zastupaju narodne i vjerske interese kod porte i kod patrijarha. U tu skupštinu bi odaslan iz Bosne iz Petrovca neki Gavro Vučković, koji se hrabro opirao mnogim stvarima, osobito kod patrijarške kurije. Ti su ljudi bili dvije ili tri godine kano poslanici u Carigradu, a obreklo im se, da će za narodno zastupništvo plaću primati. Kad ti ljudi uvidješe, da neće ništa koristiti u interesu narodnom, vrate se svojim kućama. Tako nije ni Gavro Vučković ništa korisna svojim donio, ali ipak potraži svoju plaću od naroda. Svota pak bila je dosta krupna, pa tako je narod nije htio da plaća; tu njegovu plaću prozvali su »gavrija«. Onda Gavro posegne preko vlade potraživati te svoje ostatke, što mu nijesu bili izdani, i tim se kompromitira kod narodnoga mnijenja, a inače još, teško da je štogod uspio, kad je izlazio s vladinim naredbama sabirati po kotarima tu svoju »gavriju«. Medjuto je opazila vlada, da Gavro hoda po narodu samo pod izlikom, da pobire zaostalu plaću, a da zapravo nekakove srpske stvari propagira, pa s toga se doskora vidjelo, kako i od Osman-pašine strane ide nekakav izaslanik za njim, da prigleda Gavrino postupanje. Najstrag potpade Gavro pod istragu, a činila su se s njime tajna ispitivanja. Za toga ispitivanja reče, da je sve to za narod radio. Na to mu odgovori Osman-paša: »Tkogod je za narod plakao, taj je svoje oči isplakao«. I zaista ovi siromah čovjek bude protjeran u Aziju u Aću, gdje se trefi sin Osman-paše Reufbeg za okružnog prestojnika. Lijepo ga primi, pa mu dopusti, da može namjesto sužnjevati u zatvoru, po gradu slobodno hodati. Pošto je on često slazio u luku, gdje vapori dolaze, upozna se sa zapovjednikom jednoga ruskoga vapora, koji mu dade svoju prisvlaku, pa jedne večeri u odijelu ruskoga činovnika dodje on dole u luku, i tu ga kapetan strpa u jedan vapor, koji je vunu turao, pak u toj vuni sakriven dospije u Beograd, kuda potom dobavi ženu svoju iz Sarajeva, te ondje vijek svoj provede.

Ja sam uživao dobro povjerenje u Osmana Topal-paše, a mazio me od svih drugih ljudi do zazornosti. Zamolim ga u to, da u manastiru Kreševu smijemo zvona dignuti, koja nam od starine leže u manastiru, pa da pozvonimo s njima unutar manastira. On to nama odobri. Samo upita me, koliko daleko su turske kuće od manastira. Rekoh jedno četvrt sata. »Dobro! vi objesite zvono unutar manastira i pozvonite, ali u početku polagano. Nemojte odmah dugo drndati (radi toga ću poslije imati s Derviš-pašom posla), već polagano, da se sviknu Turci«. Dadne nam to, i u Kreševu pozvoni zvono, to prvo u Bosni, osim jedna mala zvečka u Varešu ostala od starine, i u Jajcu kod Svetoga Ivana, dva sata daleko od varoši.

Protestiraju kreševski Turci protiv zvona poslije nekog vremena, jer da su tobože fratri načinili zvonik pred crkvom, da iznesu zvona na polje. Pa onda pobojali se Turci očitoga zvonjenja i poslali molbenicu, da se to više ne dopusti. Čuvši to, razljuti se paša, pa naredi jednoga svoga agu, koji je ondje u Kreševu bio upravitelj varoši, nekoga Mehmed-agu Krečanina, odvažna čovjeka, da podje do fratara i da im zapovjedi, da samo u podne, kad je njima vakat, slobodno zvone. I zbilja dodje on i upita u podne: »Je li vama vrijeme zvonjenja?« Rekoše: »Jest«. »Dobro, zvonite samo u to doba«. A zvonilo se u tornjiću vani. Potom se Turci malo prišute i strpili se za dugo. A bilo žena u turskoj mahali, koje su za ono vrijeme što se zvonilo, tukle u tepsije, da se ne čuje.

U to vrijeme zahtijevala Austrija, da se otvori stari kolni put uz Neretvu do Sarajeva. Bio tada vojnički komandant Omer Ferzi-paša, čovjek školovan na tehničkoj školi u Beču, a svršio je i artilerijsku školu, civiliziran čovjek i pametan. I zbilja na zahtjev Austrije dodje iz Carigrada odredba, da se gradi taj put. Imaju pako dvije komunikacije preko Konjica u Mostar. Jedna je preko planina, kuda je ono Skender-beg prošao, a druga niz Neretvu rijeku (ali samo s konjem) sve do Mostara; taj je put nekoliko sati dulji, nego put preko planina. Kod rasprave zauzme se vojnički komandant za strategički put niz Neretvu, dok je Osman-paša htio, da ide preko planine i to zato, što su se k njemu uticali posjednici onih planina, koji su ondje imali svoje zemlje i hanove, i kuda bi tako bilo prometa preko cijele godine. Tako se njih dvojica rastave u idejama. A moj Omer sa svojima započne put pravo iz Mostara, i uz polje dotjera ga četiri sata daljine; bješe krasan put. Medjuto kad je Osman-paša podnio o tomu drugo svoje izvješće, bude određeno, da se sve iznova pregleda i neka se novac ne troši u ludo. Svakako da treba dobro izviditi, je li možno kolni put uz Neretvu probiti. Komisija izadje, pa narede i meni, da i ja podjem s Omer-pašom, da najprije pregledamo put k Jablanici niz Neretvu. Otišli mi preko planina na konjima, pa izašli na Neretvu u Jablanicu. Kad li Omer-paša: »Je li, fra Grgo, je li moguće uredni put kroz ove klance načiniti?« »Gospodine, s novcem je sve moguće, a težak će trošak biti«. »Dobro je tako što veliš, novac sve može. Ja se uzdam, da će tako morati biti, jer strategija iziskuje za vojsku, da vojnički put bude po ravni, bez zaprijeka od klime«. I tako mi se vratili od Jablanice prešav na lijevu stranu Neretve, pa opet sve onim brdima do Konjica. Hodali smo dva dana do Konjica i uputili se odanle preko

Ivan-planine, pa smo s one desne strane tražili prelaz, no nijesmo ga mogli naći. Kad se vratismo u Sarajevo, sastavi Omer peticiju, u kojoj je opet zagovarao onaj prvi svoj prijedlog, da mora put uz Neretvu biti. I ta relacija ode u Carigrad. Na to opet dodje iz Carigrada, da se druga komisija odredi, pomiješana. Budu tu dva inžinira od vojničkoga kora, jedan civilni inžinir iz Sarajeva i ja. Kad došla ta komisija u Konjic, kažu Osman-paši neki kadija i druga dvojica trojica, da ima prečac put, kojim se može za šest sati preko planine u Mostar, namjesto uz Neretvu za petnaest. I povjerova im slabovjeran Osman-paša, pa u jutru sabere on nekoliko ljudi, da idu pregledavati taj prečac. Medju ostalima zamoli i mene, da i ja idem i još jedan civilni inžinir, koji se njegove strane držao; pouzdao se u nas, da ćemo na njegovu volju raditi. Još i dva vojnička inžinira izabere i pošalje s nama. A Omer opet okrenu sa svojim inžinirima i još tri druga niz Neretvu. U toj planini, pak, nalazi se jedna pećina za nekoliko desetaka metara, uz koju se samo lovci i čobančad mogu popinjati; samo noktima se možeš prihvatiti stijene, da se gori uspneš. Pitaju me, hoću li gore. Pomislim: ako mogu lovci, i ja mogu. Zovnem ona dva lovca Jovana Vulića i Ibrahima Palića, i prihvatimo se penjati uz planinu. Sve stočinom gdje su se ogromne stijene s planine odvalile. I nijedan drugi od komisije nije mogao dospjeti gore, nego ja i dva lovca, a jedan beg iz Konjica pokuša takodjer, ali ga snašla omaglica i padne dolje, no ne ubije se. Izadjemo mi za jedan sat u planinu Borci. A tamo neki ljudi prikazivali Osman-paši, kao da ima ravna poljana. Kad tamo ravna jest, ali sve kamen do kamena, kuda jedino čoban dolazi i stada pase. Tu omrknemo: kuku meni, kakvo polje, te uputimo se natrag na Borke han kod Jezera, gdje smo imali noćiti s drugo-

vima, kad se u večer sastanemo, pa ćemo onda dalje ići. Pa tako mi išli goropadnom stazom dva sata kroz šumu, dok smo došli u han i tu noćili.

Sutradan pita Osman za putove. Kaže jedan: »Ima pred nama visina dosta velika Lipeta, više Jezera, i na njoj stražarnica«. Onda kažu oni ljudi, da ima jedan starinski put ispod Lipete, odmah ispod Jezera, napopreko za jedan sat hoda i da se može prilično po ravnu izići na onu visinu. Uputim se ja i jedan inžinir, koji je u nogama dosta sakat bio: polako išli po onom kršnom kamenju. U podne žega pritisla (o Malu Gospojinu to bilo), vode ni otkud. U mene putna čuturica vina, a za jelo u torbaku ništa, nego jedna salama i jedan komadić kruha. I to pojedemo. Onda okrenemo u mostarsko polje i padnemo u neko doba noći vojničkom komandantu veziru Osman-paši. A tude ti udari vojnička muzika, tu se šampanjac pije, tu se jaganjci peku. Dok mene ugleda Osman, pa će meni: »Ama fra Grgo, ima li tamo prolaza!« »Ima, gospodaru, tko hoće u pakao ići«. A Omer puče od smjeha: »Tako vam je, a vi gradite kako hoćete«.

U Mostaru odmah drugi dan držala komisija vijeće, pa se otpiše u Carigrad. Izvještaj bio račvast, biva Osmanov po njegovu, a Omerov po njegovu. Od tog vremena, za tri četiri dana vratim se kući. Pošalju se onamo inžiniri i na jednu i na drugu stranu, da mapu načine kroz dvanaest dana. Ta mapa otposlana bude u Carigrad, otkuda za nekoliko vremena dodje deciziva — za Neretvu.

Onaj Omer-paša, kako je već dotjerao četiri sata cestu uz Neretvu, kaže meni: »Ja sam na to potrošio 250.000 forinata. I sad ili nemaju čime isplatiti to, ili će se morati moja odobriti«. Poslije toga zavede se svijet iz cijele Hercegovine i pola Bosne, naime onih bližnjih kotara niz Neretvu, onda došla jedna regimenta pionira i topdžija, pa udri, pucaj niz Neretvu deset godina. Narod se vrlo izmučio, a samo mu kruha za hranu davali na dan, a plaće nikake. Tude je i nekoliko ljudi od naroda poginulo od puškaranja. I tako kroz jedanaest godina bude taj put proveden i dobro uredjen, sve uz Neretvu do Jablanice. A od Jablanice, budući uz Neretvu daleko, pošto tu rijeka krivuda, radi manjeg troška okrenu ga preko jednoga brda, koje se zove Edin vrh, na lijevu stranu Neretve na selo Paprac i s tijem putem se nekako vladalo, ali pogibljivo za koliju kroz nekoliko godina do okupacije. Kad je okupacija došla, onda je provela valjan put niz Neretvu.

U vrijeme posljednjih godina Osman-paše vezira, pojavila se opet ustaška ideja, što je velikih briga Turcima zadavalo, kako će je pronaći i spriječiti. Pa pošalje Osman-paša svog političkog povjerenika Dr Josipa Koetscheta i alajbega žandarmerijskoga Emin-bega, da istražuju po Hercegovini. Pošto je oko naroda bilo uprto u Serafima Perovića, igumana u manastiru Žitomisliću, niže Mostara dva sata, došli su ovi istraživaoci k njemu u sobu i iznašli mu nekakve dopise s Rusijom, Srbijom, Mihajlom, biogradskim mitropolitom i nekakove planove. Medju ostalim nadju i kopiju molbenice, koju je rečeni Perović na Rusiju upravio u vidu molenja pomoći za spasavanje naroda hercegovačkog. I to mu pograbe i odnesu. A tako i u nekoga Leontija Radulovića, jeromonaha u Mostaru. Ta pisma odnesu na vladu, pak budu dovedeni Perović, Leontije i Perovića brat učitelj Jovan pod istragu. Njihova je istraga trajala nekoliko mjeseci. Ja sam bio tude i odbor se bio zato skupio kod vezira; tu veliki sudac, tu Sačir-efendija, urednik novina »Žutoga lista«, koje je srpskim slovima izdavao. Valjan momak bio; on je bio dragoman tude onim činovnicima. Tude budu pisma čitana i još neke stvari, koje nijesu mogli Turci i turske sudije

razumijevati. Ja sam im ispravljao. Na priliku na jednom mjestu piše mitropolit biogradski: »Čuvajte se braćo Rima lukavoga«, i nijesu nikako mogli pročitati ono »Rima lukavoga« i drugih nekoliko riječi, n. pr. »U ovome znaku predobit ćete«, a ja njima: »Ma znate, kad je Konstantin Veliki udario na vojsku Maksencijevu, onda se ukaže znak krsta« i t. d. rastumačim im to. A oni budu sva trojica najstrag poslije svega ispitivanja poslani u Afriku u grad Tripolis, na vječnu robiju, no bili su tamo samo za jednu i pô godinu dana.

U tomu vlada turska odredi, da se od mostarskoga okružja otcijepi Gacko i tamošnji bližnji predjeli k Crnoj Gori i Foča varoš, pa da tude bude postavljen jedan okružni činovnik, koji će kršćane činovnike imati. Postavljen bude Konstantin-paša Ermelija, kršćanin vjerom, a drugi za tajnika mu Fatim-efendija pod turskim imenom, a inače moj kršteni kum Marko Poljanić, jer nije mogao u Turskoj regularne službe dobiti, ako nije imao tursko ime. Osim Kostan-paše iz Carigrada, bude tuj Stojan Grabovac iz Mostara, takodjer moj čovjek, turski žandarmerijski oficir. Tude postave ga bimbašom, majorom, pa izrade, da koliko god je moguće više kršćana bude u žandarmeriji. Tako su jedno pô godine vladali tamo. Na jedan put piše meni Kostan-paša: »Evo smo se uredili, sve na dobro ide, još nam jedno fali: oćemo da ocijepimo vladičanstvo od Mostara, pa da stavimo vladiku u Foču. Ti si dobar prijatelj sa Savom Kosanovićem, arhimandritom. Pokaži mu ovo pismo, pa ako hoće, da ga namjestimo vladikom u Foči. Sve je gotovo, telegrafički biti će imenovan od patrijarha carigradskoga, a od sultanove vlade potvrdjen«. Pokažem ja to pismo, ali Sava odbije. Potom ja Kostan-paši javim, pa kažem: »Pošto ovi Savo neće, ja vam preporučam kano zaslužnoga svećenika za hercegovački narod bivšega igumana manastira Žitomislića, Serafima Perovića. On je sada u progonstvu, politički biva prognanik u Tripolisu s još jednim monahom Leontijem iz Mostara i sa svojim bratom učiteljem Jovanom. Oni su politički prognanici do smrti. Medjuto, vi možete u Carigrad razloge tom dati, da se tempora mutantur. Eno Andrássy 1848 malo da nije bio obješen, a sada vlada austrijanskim carstvom.«

Medjuto već bukne ustanak, a eto ti ujedared ona sva trojica iz progonstva u Dubrovnik; vratili se živi i zdravi. Kad oni dodju, zapalila se Hercegovina, pa stoga zastanu tude, dok se ne stiša taj ustanak. I dodju na svoja mjesta u Mostar. Okupacija svršila svoje stvari, a kao vladika mostarski vladao je pod austrijanskom vladom neki bivši Grk iz Carigrada Ignatije (1875—1888). Njega nije vlada dobro gledala, pak ga prisililа, da dade ostavku, a možda i to (tako kažu), da je on sam to učinio. Onda oni izaberu Leontija (1888), a vladikovao je tek jednu godinu; malo je živio. Potom izaberu za vladiku u Mostaru Serafima Perovića (1889). Kad sam se ja sastao s Perovićem kao vladikom, pitao sam ga: »Koja vas je sila izbavila, ili Rusija, ili patrijarha, ili Srbija, ili tko drugi«. Kaže: »Kunem ti se Bogom, ni dan danas ne znam od koje sam se strane izbavio«. Onda se ja njemu očitujem. Kažem, kakav sam ja manevar učinio. Pa onda na Ilidžama bili smo skupa mjesec dana. Pripovijeda mi: »Da su oni našli ona pisma, koja sam ja tajno držao, na kolac bi me bili nabili«.

U Osman-pašino vrijeme jedan misnik po imenu fra Grga Škarić i još osam naših filozofa klerika pobjeglo iz manastira Širokoga Brijega u Hercegovini, kod Mostara. Pobjegli preko noći. Došao sam rano sutradan u francuski konzulat, pa pripovijedi meni konzul taj bijeg fratara. Otišao sam onda na kapiju (portu vezirsku u Sarajevu),

pa nadjem tude Rašid-efendiju, tajnika Osmanova, gdje sjedi s tajnikom političkim drom. Koetschetom, s kojim sam dobar bio, ali nijesam imao nikakovih konferencija u narodnoj stvari. Zastane mene Rašid-efendija i upita: »Što to znači, osam fratara i još jedan fratar?« A ja: »Kako sam čuo, znate što je to? To je tih osam klerika i jedan misnik«. Iza toga ja odmah paši, on otvori preda me taj isti dogadjaj, i pita mene: »šta može biti od toga. Odgovorim: »Što može biti? Ako su bili zakleti, to jest professi, onda se moraju pohvatati i nama u manastir dati. To su vojnički desertirci«. Na ovo se paša začudi: »Zar i u vas ima jezuitizma nekakva?« »Nije to, rekoh, jezuitizam, nego je to zavjet«.

Kroz nekoliko dana dodju trojica od tih bjegunaca klerika k meni u Sarajevo, a brat jednoga od ovih klerika bio kod mene u službi, pa mi dodje kazati: »Došli su«. Kod mene pak sjedio špion pašin, a dobar moj prijatelj, Madžar dr. Galantay, a ja: »Neka dodju ovamo«. To reknem, da ne bi potpao pod sumnju, da sam ih tajno htio ispitivati. Unidje jedan od njih, komšija iz moga rodnoga mjesta. Upitam ga: »Je li ostao moj sestrić u manastiru?« »Jest, ostao je«. A ja: »Kuda ste vi naumili? Imate li pašoš?« »Imamo«. »A tko vam je izvadio?« »Izvadio nam ruski konzul i dao nam svakom za put po 50 for.« »Pa kud ste odlučili?« »U Srbiju«. »A kako ćete vi jadni u Srbiju prijeći?« Kaže: »Mislimo prijeći«. »A gdje je družina?« »Ostala je iza nas u Konjicu, a ugovorili smo, da se sastanemo na Romaniji u Mokrom hanu«. »Na Romaniji? Dobro sinko. Nego kad imate pašoše, jeste li ih policiji pokazali?« »Jesmo«. »Pa šta je rekao bimbaša?« »Dobro, rekao je, budite slobodni. Ako se ustražite, odmah ćemo vas naći«. »A kako vi mislite u Srbiju prijeći? Znate li vi, da je vlada naredila sve stražu do straže na Drini, da

nećete vidjeti Srbije, nego ćete vidjeti Vidin.[1]) Ajdete vi kući. Nijeste dužni, nijeste pokrali manastir, vi ste slobodni ljudi, nijeste zakleti redovnici. Nitko vam ne može ništa, a ako se koji hoće vratiti u manastir, može bez kaštige, a drugi, ako se hoće ženiti, svjetujem, oni otidji, ter izmoli ljubu«. Sutradan ja podjem u Kreševo na konju Kad niz sarajevsko polje, idu trojica mladih ljudi, zamotani u kabanice kao putnici, ćebe preko ramena, a mala puška za pasom. »Kuda ste pošli?« »Vraćamo se natrag kako ste rekli. Kazao nam zaptija s Ivan-planine, da su pohvatali našu družbu u Konjicu i poslali u Mostar natrag«. »Ajte vi, sinci, kući«. I otišli.

Iza toga vidio francuski konzul Moreau (pravim imenom Macievsky, Poljak), vrlo čestit čovjek, one mladiće u Mostaru i dopadnu mu se dvojica, da su inteligentni, te da bi valjali za kakav posao i žalio je, da bi ostali tako bez nauke. Piše on meni: »Klerika Musić Ivana i Baju Božića vidio sam i dopali su mi se. Ja ću pisati Osman-paši, da bi ih spremio u školu carigradsku na medicinske nauke. Pomozi i ti u tom poslu«. Ja pomognem kod Osman-paše, i bude poručeno, pa se pošalju ti mladići o trošku vladinu. Iz Mostara budu otpraćeni u Carigrad, gdje su pohadjali medicinsku školu neko vrijeme, oko godine dana. Iza toga javi se jedan u Beograd, Bajo, a oni drugi u Ostrogonu, pa dodje u Hercegovinu, gdje ga biskup primi i postavi u stolačkom kotaru na župu u Rasnu. Bajo pak ostane u Biogradu na daljoj nauci na velikoj školi. I oni pop, kad sjedne na župu, digne se ustanak, pa i on sablju pripaše, konja dobroga nadje, pa će on sa svojim župljanima; to je vojvoda don Ivan Musić. I tu je držao tisuću ljudi pod svojom komandom i dopisivao se mnogo s baru-

---

[1]) Turska onovremena državna tamnica.

nom Rodićem, dalmatinskim namjesnikom, što je značilo, da ima s njime sporazumljenje u svrhe austrijanske. I vjeru uzme s igumanom Melentijem Perovićem iz manastira Duži, da i ovi svoju krajinu na oružju i oprezu drži, pa da se neće izdavati, kad udari bilo Crnogorac, bilo Turčin, nego da brane svoje. Dobro su se držali i samo jedanputa s Turcima pobili, a u to i Austrija unidje u Hercegovinu (1878). General Jovanović na miru lijepo unidje u Mostar, pa onda domalo vremena jedan bataljun pošalje na Stolac, koji se predade. Austrijska posada ostane nekoliko dana na miru. Najedanputa oglasilo se, da dolazi velika četa Bošnjaka bjegunaca, što su bjegali iz Bosne, u pomoć i zbilja udare na Stolac. A oni vojnici zatvorili se u gradskoj kasarni i brane se. Branili su se dva dana, a treći nestalo vode, nestalo jela, šta će? Istaknu se jedan momak krajišnik, Ličanin, pa rekne: »Ljudi božji, dajte mi, da se presvučem u turske haljine i da ja oružje zadijem, pa se niz grad spustim u tabor njihov, pa ću se razgovarati kao Turčin s njima, a onda da odem u Mostar javiti, kako je s nama«. I spuste ga. Dodje Turcima: »Selam aleikum«. »Odakle si ti?« »Iz Bosne. Došao sam u pomoć braći svojoj«. Pa tu posjedi malo, zapali lulu, kavu popije, pa po noći izmakne se i u zoru dodje u Mostar. A ima sedam sati daljine. Na prvoj straži zaustave ga: »Halt, verda!«, a bio Švaba soldat. Znao Ličanin i madžarski, ne razumije ga, govori mu talijanski, ne razumije ga ništa. Pokaže mu passeport svoj vojnički. »Kuda ćeš?« »Idem generalu«. Nekako ga razumije i dade mu jednoga pratioca. Unidje generalu i javi, kako je i šta je. Potom pošalje Jovanović jedan bataljun u pomoć. Ono se brani još iz grada postaja, a malina vojske bila u Bišnju. Pobili se s Turci. Biju oni iz grada, ovi odavde. I u najgore vrijeme, eto ti Ivana Musića s tisuću svojih drugova

ustaša u pomoć Austriji. Kad je otpravio Jovanović jedan bataljun u pomoć Stôcu, i sam ustane s drugom vojskom, te nabasa na veliki otpor Turaka u šumi na Domanovićima, blizu Stôca, gdje se ljuto pobiše; dan i noć trajala je bitka, pak probivši Jovanović zasjedu, dodje u Stolac, a oni u gradu zatvoreni još su se branili. Musić ispane sa hiljadu svojih drugova, pa dovede dvadeset Turaka svezanih. I ta bitka svrši se tude, a Jovanović postupi dalje od Stôca na Klobuk i Korjenić, pokori ta mjesta, a i Trebinje se samo podložilo bilo, i natrag se vrati kano slavodobitnik u Mostar.

Iza toga pošalje Jovanović jedan odbor od desetak poslanika u Beč na poklon caru, a vodja im bude Musić, i dobije dekoraciju Franz-Josefsku. Kasnije, kad sam ja bio u deputaciji Filipovićevoj u Beču i Budimu, onda sam imao prilike razgovarati se s Württembergom, komandantom bosanskim, i Filipovićem, bivšim komandantom, kako bi se zadovoljilo vojvodu Musića. Ja im reknem: »Gospodo, znam da bi Musić htio, da bude vojvoda, ali on je pop, pa tako on to biti ne može. Nego s dobrom plaćom mogli bi ga zadovoljiti, a još bi ga mogli učiniti kanonikom«. »Dobro; o tomu ćemo gledati!« A dodje meni Musić. Banu meni na bedeviji kao sultan u zlatnim haljinama, sablju veliku opasao, smučen i mrk. Kažem ja njemu: što je rečeno u Beču, a on ništa, — bio je mislio biskup postati. Kad poslije godinu dana, dodje mu plaća 600 for. na godinu i dekoracija koja je i prije bila, a ništa od kanonikatstva. Nije htio, da je primi. On ti se onda zaljubi u jednu djevojku, pa s njom u Crnu Goru. Mislio se porišćaniti i da ga vjenča vladika s njome. A vladika, pošto je Musić bio katolik i katolički svećenik, nije ga mogao vjenčati s njome, a valjda je i knjaz to branio, te on s tom djevojkom u Beograd. Tude ga namjeste kod poštanskog

zvanja; no malo je godina proživio, jer umre doskora. Pokoj mu duši! Zaslužan bio je dosta, držao i krajinu naoružao, a zato sam ga uvrstio, da se zna, da je bilo i katolika u ustanku hercegovačkom, da ne reknu hrišćani: sami smo izvojevali.

A njegov drug Bajo Božić u vrijeme ustanka stigne iz Beograda u Posavinu i s njim nekoliko druga. Zametnu nekakvo čarkanje po Posavini, i za malo vremena pobjegne k hercegovačkom ustanku, i to u livanjsku krajinu. Tude se u njihovim četama desila dva fratra misnika iz Bosne: jedan je Kutleša fra Mijo, a drugi Šarić. Četovali su i oni, dok je trajalo ustanka. Bajo bude poslije okupacije primljen u vladine činovnike. Bivao je u Travniku, bivao u Tuzli, bivao u Mostaru komisarom vladinim, i najstrag, lani, postavljen je za pretstojnika kotarskoga u Prozoru. Dobro je vidjen Bajo kod vlade; nije visoke škole izučio, ali bolje se ponaša, nego neki visoko učeni činovnici. I upitao sam lani Božića: »Ma tko vas je krećo iz manastira?« Odgovori mi: »Ma nitko, nego baš vaši Osvetnici«.

Ne spominjući se, da li je Šestić po mom kazivanju potpuno napisao aferu, koju sam imao s Osman-pašom, evo ja ponavljam to. Ovako se to slučilo bilo. Kad je sultan Bosnu osvojio i poturčili se oni bogumili i drugi, onda su zamolili sultana, da im dade dva sveca svetkovati u godini po starom kalendaru, i to prvi, kad se nekakav svečan dan turski podudara u vremenu s našim Uskrsom, pa stoga zamole, da i oni mogu šarene svijeće praviti i s njima se u džamijama i kod kuće služiti. Drugo, da po starom kalendaru svetkuju Ilijin dan; oni vele Alijin dan, i misle, da je to Alija, svečev zet. I dobiju to da slave taj dan, a slave ga tako, da Sarajlije izlaze na teferič, na izlete, izvan grada. Obično je bio najmio Osman-paša svake godine jedan dvorac iza grada i ondje bi se svakoga

petka odmarao i uvijek toga dana pozivao nas članove svoga savjeta na večeru.

I ja, kad nijesam na večeru stizavao, običavao sam odšetati se, da ga pohodim. Godine 1867 jednoga dana pošao paši na ljetnikovac, a vrvili Turci sa svog izleta. Sretnem ih tako, pozdravljam znance, najedanput sretnem dvojicu. Razvikali se nešto i psuju Osmanu: »Krst mu, majku kaursku, oborio je sve topove po gradu«, a ono jest pokupio stare topove, razbio ih i materijal poslao u Carigrad, da se preliju novi topovi, što sam kasnije doznao. »Pak sada hoće, majku mu, da oružje od nas pokupi«. Tako ja odem i uhvatim tu, da se imalo nešto dogoditi, pa sam stao na putu misleći se, hoću li, neću li pristupiti Osmanu. Medjuto promislim, da ja ne idem na tu frišku stvar, nego se vratim kući i svratim se mom prijatelju kršćaninu Hadži-Ivi Livajiću, sahadžiji, pa mu kažem potanko tu stvar. Rekoh mu kako nijesam ubrusio ići Osmanu pričati taj događaj. »Moraš reći«, on će, »valjalo bi, da mu kažeš«. On tako, jerbo je njegov tajni špion bio, a ja ga namjestio pod dobru plaću, da bude savjetnik kod vezira. Rekoh: »Vala neću, nego hajdemo mi još pametnijem čovjeku od nas, Sunulah-efendiji Sokoloviću, pa da vidimo šta će on reći«. Odemo tom pametnom čovjeku i kažemo mu sve, a on prišuta se, pa me upita: »A jesu li tebi šta rekli ti Turci?« Rekoh: »Nijesu ništa«. »Pa kad nijesu tebe uvrijedili, nije te briga«. I tako sam otišao i nijesam kazivao ništa. Kad sutradan dodjem ja na savjet, a ondje i Osman-paša. Onda su se bili počeli katastri pisati i bio čitav odbor iz Carigrada došao popisati katastre i preveć su cijene prema kućama u Sarajevu počeli mećati, a Osman branio Bošnjake, nije dao, pa u drugoj odaji svadio se s njima; pocrvenio sav upade u naš savjet i sada na me okrenu: »Čuješ fra Grgo!« »Šta je gospodaru?«

»Ja sam za tebe mislio, da si ti čovjek vjeran caru, i volio sam te kao svoga brata i sina, dapače i drago mi je bilo, kad su te starješine amo spremile, jer prešasnik tvoj neumjetan je bio za naše poslove. Ali mi sada ti se pokaza nevjeran«. »Kako, gospodaru?« »Ti si jučer oglasio u čaršiji, da ću ja oružje od Turaka oduzeti, i malo noćas nije revolucija bila«. A ja sav se zabezeknuvši kažem: »Gospodaru, nije tako bilo ništa, da sam ja proglasio, nego eno Had»i-Ivo neka mi svjedok bude, da sam se vratio zabunjen k njemu u dućan, kazao mu dogadjaj i upitao, bih li ja to tebi kazivao; odgovorio je da moram kazati, a ja rekoh neću, nego ćemo otići od nas pametnijem čovjeku Sokoloviću, da vidimo, šta će on reći. Ništa od tih stvari ja nijesam drugo govorio. A sve je čuo oni efendija Sokolović, pa neka kaže, a eto i Hadži-Ivo da kaže na dušu«. Hadži-Ivo potvrdi onako košto sam kazivao. »A ti novine daješ po varoši, reče paša, i pišeš u novinama proti našoj vladi« — to je držao »Obzor«. »Nijesam ja novina nikom davao«. Njemu je naime vrlo sumnjivo bilo, što jedan moj komšija, pokojni Klementije Božić, svaki dan k meni dolazio, a dopisnik bio krvavih dopisa »Obzorovih« proti njemu. Taj je čovjek tako ljut bio, da nije ništa mogao trpiti, da ne javi u Zagreb. Poslije je postao »Obzorov« urednik. Inače nije mi paša nikad prigovorio radi toga čovjeka, a nota bene on je sada pomislio, da sam ja njegov inspirator. Tako to svrši i ušuta se sve, i onda paša opet u drugu sobu, a mi se razidjemo, jer je svakoga neki strah ufatio, kad je na najboljeg prijatelja posumnjao. Odu svi kući, a ja ostanem, da ga čekam, dok bude sam i ode u svoju privatnu sobu. Čekao sam borme do mraka, nije izišao, a ja vidim, da je kasno, pa otidjem kući. Sutradan podranim, da ga na samu ufatim. Dodjem tamo pred konak, a njegov aga kaže: »Paša je ovdje, ali ima posla. Hajde ti

u drugu odaju, pa ću ti javiti«. Ima posla, pomislim ja, zlo za mene. To je meni vrlo iznenadno bilo; koji sam vazda imao dopust k njemu u svako doba unići. Čekao sam tude po sata i više, najedanputa aga zovnu me, kad ja tamo, a on dobavio neke stare stvari jedne žene Ševićke, koja je preko sto godina živila i umrla; paša je naime svakakove starine kupovao. Unidjem, a pred njim hrpa stareži svakojake. Prebira on to sjedeći s jednim efendijom. Kad oni efendija izidje, onda ja sjednem, pa šutim. Šutim ja, šuti on, najedanputa (nijesam se mogao ustrpiti) govorim ja: »Gospodaru! Vi ste meni jučer izgovorili teške riječi, koje sam ja proždro, ali ih ne mogu skuhati, nego te molim, ili vjeruj, da je ono kleveta, ili kaži kip, koji je to dokazao, pa me sastavi s njime«. A on mahne rukom: »Znam ja sve, znam ja sve«. »Ako to nećeš, gospodaru, ja ću apelirati dalje«. »Kuda, kuda?« »Ima car od tebe stariji«. U to udje defterdar, a to je glavni finansijer, našto Osman-paša kaže: »Ostavi se toga« i ja otidjem.

Sretnem Sunulah-efendiju Sokolovića; priča on: »Fra Grgo, ti si mogao promisliti, da sam ja onu stvar pružio veziru, ali da Bog dâ, ja djecu svoju pečenu jeo, ako jesam, nego to će biti tvoj Hadži-Ivo uradio«. Na to sam ja ušutio.

Kad tri, četiri dana bude, eto meni pisma iz manastira sutjeskoga od fra Joze Divkovića, koji je bio drugi član uprave naše redovničke u Bosni; ovako pismo: »Dolazio ovdje Dr. Koetschet misleći, da je provincijal ovdje i donio od Osman-paše pismo ovoga sadržaja: »Ja sam fra Grgu do sada držao kano čovjeka vjerna carstvu, ali pošto panslavizam ove godine (1867) prijeti ne samo turskom carstvu nego i drugim, a fra Grgo, ako nije poglavica toga odbora u Sarajevu, prvi je njegov član, zato vam zapovjedam, da ga odmah odavde dignete kud hoćete«.

Onda se Koetschet, ne znavši, da je provincijal u Fojnici sjedio, a ne u Sutjeskom manastiru, vrati kući. Kaže još pri kraju u pismu Divkovićevom: »Neka se znaš vladati«.

Do tri dana to se raščulo po konzulatima, i eto tri katolička konzula k meni u sobu jedan dan po podne; dodjoše k meni austrijanski, francuski i talijanski konzul. »Šta je to, fra Grgo, s tobom bilo?« Kažem im ja sve. Još nijesam ni dovršio, a banu k meni glavom provincijal; i Divković custos došao iz manastira radi toga posla. Onda i on to upita: »Došao sam fra Grgo, šta se dogodilo?« »Evo, počeo sam gospodi kazivati«; i ja iznova, pa im prikazao to, i kako se dogodilo na Ilijin dan, i to je mene paša ukorio — »a ja vas molim kano moje zakonite starješine i vas gospodu konzule, koji ste branitelji naše vjeroispovjesti, da mi vjerujete, dokle god Osman-paša ne dokaže javno moju krivicu. Ako dokaže, onda ja više ne molim ni zašto ni vas, ni gospodu konzule«. Na te riječi konzuli zapljeskaju: »Bravo, Grgo«. I otišli oni i moje starješine k Osmanu, i ondje trefi se Hadži-Ivo. Ja molio Hadži-Ivu, kako starješine turski ne znaju, da ide tumačiti. I on ode prije njih i našli ga oni kod vezira. Najedanputa skoči sa stolice i prišapće Osmanu nešto, nijesu čuli šta, a paša će: »Idi, Hadži-Ivo, imam ja drugoga dragomana«, i zovnu Koetscheta, a otidje Hadži-Ivo. »A što su došli fratrovi«. »Došli smo, gospodaru, da nam iskažeš kakova je krivica našega fra Grge, da ste ga ovako oštro i javno ukorili«. »Fra Grgo je moj bio, ali sada ja ga neću ovdje, već ga dignite. Znam ja njegove poslove. Evo daje nekakvih novina, evo tko k njemu u kuću dolazi i t. d., dakle vam zapovjedam, dignite ga«. A provincijal fra Mijo Gujić bio odvažan, a i njegov pomoćnik i doglavnik Divković, pa odgovori: »Gospodaru, tu nema uzroka. Šta fra Grgo novine čita, ono nijesu zabranjene, a što k njemu svako

dolazi, on je svjetski čovjek, k njemu dolaze ljudi svake vjere, i Turci i hrišćani; tomu mana ne more biti«. »I još vam jedanputa velim, da vi njega dignete, jer sada ja ostajem vlastan, kad opazim manu fra Grginu, ja ću mu sam suditi, neću vam pisati«.

Potom odu starješine kući, a ja ipak ostanem u Sarajevu. Ta nijesam krivac bio, već prav čovjek. Ostanem četir do pet mjeseci pod pritiskom, ne braneći se ništa, ali sam bio spreman, da se živ ne predajem. Imao sam oružje i čim bi bio opazio, da policijska eskorta dolazi i javlja mi, da me zove paša — imao sam revolver i sablju — ja bi se branio. Živ im se ne bih u ruke dao.

U to vrijeme napisao sam u ovoj gorčini jedan poem imenom »Osmanida«, koje mi je najizvrsnije djelo medju mojim pjesmama bilo, u kom sam izrazio vrline i pogrješke Osmanove pak onda sakrio sam ga u hambar u žito, dok ta afera. Tako ja čekam na sudnji dan i čekajući prodje toliko vremena. U to vrijeme dodje iz Travnika dobar povjerenik pašin, a moj dobar prijatelj dr. Galantaj, madžarski emigrant, pa došavši upita me: »Šta je to bilo s tobom i s Osmanom?« Kažem mu: »Nego molim te ispituj Ti, pa mi kaži šta će paša kazati«. I taj je čovjek otišao i kazao mi, da je rekao Osman, da on ima listu popisanih agenata srpskih u Bosni, 81 član na broj, u tom broju je drugi fra Grgo i da je dosada primio isti fra Grgo hiljadu dukata u istinu. Reknem: »Tako ti Boga, ni hiljadu para. Ama opet ga zapitaj. Kaži mu: ako ima takav dokumenat, da sam ja primio od strane srpske i jednu paru, onda crn mu obraz bio, ako mi taj dokumenat ne prilijepi na čelo i ne protjera javno iz Sarajeva. Ako li je pako sve to izmislio, još mu crnji obraz bio«. Otidje i upita. »Imam ja, kaži mu ti«. I imao je. Njegovi špioni u Beogradu pribavili su mu to, ali tko je bio taj fra Grgo, vidjet ćemo.

I tako otišao onaj doktor natrag, ne svršivši ništa za moje umirenje. Ja sam pako s Osmanom sve jednako slobodan bio u mojim poslovima; upravljali kano i prije. A bio proglasio jedan njegov špion, Linardović, po varoši: »Sutra će fra Grgo otići. Sada mu se kola traže, proćerat će ga«.

Kad eto ti sutradan, poruči po mene Osman, kaže: »Fra Grgo, ja drugom ne mogu povjerovati. Imam u Kreševu vladinog orudja od velike vrijednosti«, a nota bene držao je dvije do tri godine jednoga glasovitoga rudara, Augusta Konrada, Prusijanca, koji je mnogo godina u rudarstvu radio. Toga je on dobavio i nabavio mu svakako orudje štogod je on zahtijevao i plaću veliku; imao na dan dukat, a nije ništa kroz tri godine uradio, do li šest oka žive izvadio. I sada veli: »Protjerao sam ga, i nemam koga drugoga, da primi instrumente. Poberi ono što je vladino, a ono drugo, da stoji u konaku«. »Peke, efendija«. Naklonim se. Dade mi pismo, poberem ja sprave i vratim se natrag, i zafali mi: »Hvala ti«.

Iza toga opet malo kasnije dodjem s jednim poslom k njemu, a on doručkuje, (bio paša velika izjelica kao jama), pa mi kaže: »Hodi, sjedi fra Grgo, da ručamo«. Ja sjedoh; vidim, obraća se. Ali na čast nije me više zvao, nego Hadži-Ivu. Najedanput zovnu mene, da putujemo u Travnik, nekaku istragu da vodim od naroda, koji je ustao protiv dvojice Turaka u Busovači, koji su ondje poglavice bili i medju sobom zaratili se, partite stvorili medju narodom. Uzme me u svoje karuce i razgovaramo se putem. Ob onom ništa. Dodjosmo u Busovaču, ustanak velik, stotine ljudi izašlo pred njega tužeći se na Selim-efendiju i na mulu Hasana Dorića. Ovi na ovoga, oni na onoga, jednim glasom, da ništa nijesmo mogli razumjeti. Ostavili smo ih tamo i pojurili na Vitez, a i tu nije bilo drugoga posla, nego kao da smo za odmor izlet učinili. Vratismo se natrag u Travnik; izadje Osman-paša u konak Musića, da ručamo, a ono sa svih strana ljudi: »Fra Grgo, fra Grgo!« Pobjegnem u fratarsku kuću, i tu ja ručam u miru, pa se zakasnim. Po podne u jedan sat, dva, odletim k njemu, te reknem: »Ustani, gospodaru, da se bježi odavle. Ne možeš razloga dati ovim ljudima, već kasnije šta znaš izvidi«. Kad putem sve dvadesetorica ovdje, dvadesetorica ondje s pismima na štapu u procijepu, pa bi pokazivali, a kako koji digne, meni se smrkne, a paša na njih i opsuje ih turski. Iza toga paša lijepo sa mnom; i na ručak me pozvao, pa me častio. Tako i ta stvar umrla.

I budem ti ja lijepo s njime do u proljeće, kad podjem u Carigrad. Poslao me biskup na izvid našega manastirskoga dobra, a u isto vrijeme spremao paša jedan odbor u Hercegovinu na neku veliku zemaljsku parnicu izmedju aga i kmetova. Metne mene u taj odbor: »I ti ćeš ići«. Ja mu kažem: »Gospodaru, (a bilo je nešto pred Uskrs) ne mogu ja ići jedno što me biskup šalje u Carigrad radi izvida računa — imamo u Galati manastirsko svoje dobro, — a drugo moj Uskrs dolazi, ne mogu. Po Uskrsu drugi dan ću ići«. »Lijepo, lijepo«. Ništa. Sutradan odem ga tražiti, pa nadjem kod njega njegova vrhovna kancelara Tefik-bega i Koetscheta. Zamolim se: »Ja polazim sutra s tvojim znanjem«. »Ma šta ćeš ti u Carigradu? Tko te šalje?« »Biskup me šalje«. »Ama džanum biskup te šalje«. »Bi li hotio pismo od biskupa? To ću ja do sutra pribaviti«. »Peke«. Biskup meni mandat opširan dade: »Budući da Vaše gospodstvo traži fra Grgu, to ne samo da ga ne zaustavljate, nego, dapače, da bi mu preporuku dali«. To piše latinskim jezikom. Koetschet mu istolmači. Lijepo odem ja sutradan paši, pa kažem: »Eto sam vam dobavio pismo«. »Peke, treba li tebi kakovo pismo, evo ću ti načiniti pismo na velikoga vezira i gledaj to svoga posla«. »Ja

nemam posla s velikim vezirom«. »Ali ako bi ti trebalo, uzmi pismo«. I odem ja s pismom. U Carigrad sam došao s nekim Ahmet-pašom iz Travnika, oružnikom, vrlo valjanim čovjekom, koji je kršćanku imao za ženu i dosta dobra učinio narodu, pa onda još i s Osmanovim tefterdarom, biva glavnim financijerom, iz Sarajeva. Na vaporu se nadjemo u Brodu i zajedno smo putovali. Što li se nijesam od ove dvojice naslušao pašinih krivicâ i djavoluka, to im skoro vjerovao nisam. Nego ostade oni financijer u Ruščuku, a s onim Ahmet-pašom išao sam zajedno željeznicom do u Varnu. Kad smo se rastavljali, onda on rekne meni: »Fra Grgo, ja ću tužiti Osmana«. »Kako znaš, ja tužiti neću ništa. Imam njegovo preporučiteljno pismo«. Sutradan dodje k meni taj paša i kaže opet, da će tužiti Osmana i da će se pozvati na me, a ja mu zabranim: »Nipošto mene ne spominji. Ja se ne pačam tamo«. Medjuto nadjem tu u Carigradu takodjer Niku Pavlovića, trgovca iz Livna, protjeranoga radi nekih parnica. Kažem ja njemu moju aferu s Osmanom, kažem i pismo, a on će: »Ma bolan, zar ti vjeruješ tomu pismu? Može biti da to ovdje Osman o glavi ti radi, već ti ne predaji toga pisma«. Sada muka meni, komu ću da vjerujem. A on će: »Ja imam vjernoga ćatapa, koji mi piše moj proces«, — a vodio je neku veliku parnicu dvije godine apelirajući na carigradski sud, — »on neka otvori i pročita, pa ako bude zlo po te, uništit ćemo ga, a ako bude dobro, možemo ga zapečatiti«. Odnese, pročita ga, a u njemu piše: »Ovaj fra Grgo, fratar od najprvih fratara bosanskih i vjeran našem dvoru, dolazi radi svojih poslova u Carigrad. Preporučujem ga Vašoj ekselenciji«. Tako pismo, a meni žao što smo ga otvorili, jer ćatip ga nije smio više da zapečati; ta bilo je pismo jednog vezira na dvor carski. I tako ti ga ja bacim u vatru.

Kad sam se vraćao preko Broda uz Bosnu, stignem u Golubinji han kod Žepča, gdje ono isjekoše Bošnjaci Čaušlar-agu (1850). Unidjem unutra, a ono ti sjedi Osman-paša u crvenoj derviškoj mantiji, strahota — sav u zlatu kao sultan. On: »Dobro došao, fra Grgo, dobro se povratio«. — »Pekala, gospodaru, povratio se lijepo i svoj posao srećno svršio«. »A imaš li kola? Sjedi ti sa mnom u karuce«. I sjednem ja. Kad u Vranduku, tamo ti stotine Turaka, a jer je ovuda strm put uz kapiju, uznesoše kola gore. Zateknemo tu gdje vode nekoga zgodna čovjeka, svezana na konju, iz Maglaja, Luku Paleksića, koji je bio član kotarskoga ureda, a dobar je čovjek bio. Sjašimo tu i izidjemo na ručak. Ručajući ja, gledam onoga svezana, pa reknem našim jezikom jednom hamandžiji: »Što je s njim? — Kako bi bilo da molim da pusti onoga Luku, da odlane čovjeku«. A paša ne razumije šta govorim, već pita: »Šta veliš?« — »Velim, gospodaru, oni čovjek stari i od prvih ljudi, stradat će. Odapni ga ovdje, pa kad dodješ u Sarajevo, kazni ga, ako je kriv«. »Pekala, vrlo dobro — pusti ga«, skinu s njega bukagije (negve). Onda se zaptija vrati i reče: »Šta izradi fra Grgo!« I puste Luku.

Nastavim put dalje do ispod rezidencije našega biskupa na Brestovskom, pa kažem ja paši, da ja moram tu izići i biskupu prikazati moje poslanstvo: »Peke, dobro, i pozdravit ćeš ga«. I tu ostanem kod biskupa jedan dan i odem u Sarajevo. Kod kuće potražim onaj moj manuskripat, onu »Osmanidu«, što sam je u žitu sakrio, a ono svu je miši na komadiće istrgali. I propade mi ta pjesma.

Ali dodje vrijeme, da Osman bude opozvan iz Bosne u Carigrad. Bilo to zimi. Studen dan bio vrlo, u decembru 1868 godine. Zabrinu se starac Osman, pa pošalje dva svoja povjerenika u Carigrad pred sobom. Razumije se, da prazni nijesu išli, već kao što ono Virgil pred Danteom,

kad su išli u pakao, Cerberu u zjalo zemlje bacio, tako su i oni darak kakav odnijeli; a otišli su prije njega na nekoliko dana preko Beograda i Srbije. Kasnije ispratimo mi i Osmana na Ilidže, gdje mu je čast učinjena. Počastio nas tude. Mi njega ispratimo: Ajde tamo, nek te nema amo. Dodje u Zemun — zima jaka — piše u Carigrad: »Ja star, vapori ne idu, a ja nijesam kadar, već da počekate«. A oni Cerberov zalogaj učinio, da ga povratiše natrag u Sarajevo. Carigrada nije ni vidio. A kad se u Sarajevu čulo, da ga vratiše natrag, stade gungula po gradu, jer bio dodijao svakom. Poplaše se oni veliki ljudi, koji su ga tužili u Carigradu, to Sarajlije Turci, i jedan najglavniji od njih kao bajage obudali, Mutevelija Asimbeg; poplašio se siromah. Odem ja k njemu — izadje baš ljekar: »Poludi beg«. Kako ja udjem k njemu, a on sjedi u gaćama, veliki saruk oko glave zamotao, pa zapalio čibuk. Ja mu se javim, on pogleda na me. Onda ću: »Šta je, beže, ako Boga znadeš?« »Biva zabašit, odbilo se«. Nego reknem mu ja: »Nemoj te budalaštine činiti, nego obuci se lijepo kao i prije, i ajde na čaršiju, da te svijet vidi, jerbo se proglasilo, da si poludio«. To on mene posluša.

Ovo jutro zovnut će mene i tajnik Osmanov, Rašid-efendija, a to je bio poturčeni Srbin, vrlo lukav čovjek. »Zovnuo sam te, fra Grgo, reče, da te pitam, bih li sada jednu zahvalnicu učinili sultanu, jer nam je dobrog pašu Osmana povratio?« Rekoh: »Ako Turci potpišu, hoću i ja«. A kazao sam to, jer sam dočuo, da se Sunulah-efendija Sokolović protivio tomu i rekao Rašid-efendiji: »Čekaj, dok on dodje, imat ćemo razgovora s njime, pa ćemo se onda i o tom razgovarati«. Odmah ja k njemu: »Šta misliš, efendijo?« I kažem mu, šta mi reče Rašid. »A hoćeš li ti?« »Hoću, kad vi potpišete«. »Peke, tako je«, i ta zahvalnica osta jalova.

Izidjem ja pred Osmana na Ilidže. Kad ja unidjem k njemu, kaže meni: »Evo, fra Grgo, ja opet dodje!« A ja: »Bogu hvala, što si došao. Nego valja ti se pomladiti«. Tu ga pozdravim i dopratim do u vilu Čengić — kupio je bio —; popijemo tu kafu i svaki svojoj kući. On unidje bez pratnje u Sarajevo i sjedne na svoju stolicu veseo, a povrate se i oni iz Carigrada, što su ga tužili. I lijepo se pitomiti počeo, premda su mu njegovi špioni referirali, što je koji govorio u ono vrijeme odsustva njegovoga i pobilježili mu sve to. Meni su zabilježili ovo: »Uzuruna selam gaibunahu«, a to znači: pozdravljam prisutnog, a odsutnom »h u«, a to je derviška riječ, i daleko da je. I nije mi to predbacio nikada, a Turcima je predbacivao mnogo. I dodje mu jedan derviš, koji je običavao k vezirima dolaziti i davali mu bakšiš obilatiji, a Osman nekoliko mu groši izvadi. Nezadovoljan će derviš: »Zar ovo meni dar od tebe, pašo?« »Dosta ti je to«. A rekne mu on: »Čuješ, pašo, — a derviš vjeruje što proriče — znaj, ja li proći tri mjeseca, ja l' ne proći«. I zbilja dogodilo se; nakon tri mjeseca opet ga svrgoše.

Osman-paša bio je praktičan i upravo ženijalan u mnogom pogledu, kako drugi nije nijedan, što je u Bosnu došao. Osobito zadan bio je za gradnju putova od Broda u Sarajevo, pa iz Mostara u Sarajevo. To pak bilo je Bošnjacima krivo, jer su govorili, da se to sprema za dolazak Švaba; a zaista Austrija je i najviše silila, da se ti putovi izgrade. Mnogo je dijelio milostinje, bio dobar raji, a popustljiv u tvrdim stvarima. Samo ću jednu stvar spomenuti, koju sam ja svršio na laku ruku u dvije riječi s njime. Vraćali smo se iz Mostara preko Kiseljaka, i tu mene zamoli, da prijedjem u Visoko, gdje su gorski put osnivali u Zenicu, jer da su tu dva Dalmatinca mjernika, koji su put trasirali, htjeli velike nepravde počiniti raji,

udarajući put na kuće, da se ruše, ili na njive, gdje bi se moglo malim zalazom mimo proći; »a sada treba, da ti to popraviš«, dodade paša. Kad mi to reče, a ja njemu: »I ja od vas molim, da mi jednu stvar izvršite«. »Šta je, fra Grgo?« »Ima, rekoh, jedan beg s Kupresa, starina Koljenović. Nego se jedne bijede dopao: oženio se s jednom ženskom, koja je rodjena od Niša iz Srbije, pa nemavši s njom dugo nikakove djece, nekako se kasnije nadje po sreći njegovoj. Nego taj nenadani porodjaj bio je travničkim bezima trn u oku. Zavidni mu bili, ako bi imao dijete muško, da bi prihvatilo svoju starinu, — 80 kuća kmetova. I potvore ga, da to dijete nije u njega rodjeno, već da ga je kod Niša kupio od nekoga za novac i posinio zaradi nasljedstva dobara. Osvade ga, i taj beg godinu dana goni tu parnicu u Travniku i ovdje u Sarajevu, pa ne može da je svrši. A ja te uvjeravam, da dijete nije nipošto moguće od kršćanina kupiti, tako isto držim ni od Turčina, ni od pravoslavnog, osim ako bi od Ciganina; a to ne mogu vjerovati, da bi takovo dijete htio posiniti. To te molim, kad u Travnik dodješ, da tu stvar izvidiš«. Odgovori: »Peke«. On u Travnik, ja u Visoko. Uzmem kotarskog prestojnika i na sto mjesta ispravim, što su oni Dalmatinci iskvarili, i obveselim narod, koji nam je govorio, da su oni bezdušnici ucjenjivali ljude, ovoga s deset dukata, onoga s dvadeset, zato da ne prevedu put preko njegove njive ili kuće. Kad ja u Sarajevo, zahvalim se Osmanu, što je onom starcu begu pomogao, a on meni, što sam u Visokom stvar uredio.

Takove stvari mogao sam lako kod njega opremati, dapače u nekoliko slučajeva ubojstva, kad se nije mogao zločin potpuno posvjedočiti, okrenuo je bio na moju molbu smrtnu osudu u prognanje. Tako sam spasao nekoliko krštenih i turskih glava. Mogu reći, da je Osman bio vrlo

koristan po zemlju bosansku i za to mu: Allah rahmet eilesum.

Ne mogu propustiti, da ne zabilježim ovdje jedan nadgrobni natpis, koji je on drugomu sebi sličnom nad grobom citirao:

»Ne kendi eil ledi rahat
Ne halka virdi huzur
Jikilmiš giti dži handan.
Bajausur cheli kubur«

a znači: niti je sam mirovao, niti narodu mira dao, srušio se i otišao s ovoga svijeta. Drž'te se tamo, pokojni.

Nego da se još nečega sjetim. Govorim ti ja opet s Galantajem od onih hiljadu dukata, što sam ih, veli, primio za srpsku propagandu. Kaže Galantaj: »Ma jeste, svojim očima sam vidio napisano«. A ja ga opsujem: »Ako si ti podmetnuo sebe namjesto fra Grge, daj sada da dijelimo, pošto je Osman umr'o u Carigradu«. Onda on mene sjeti: »A da li nema još koji fra Grgo u Carigradu?« — »Jeste, fra Grgo Škarić, što je pobjegao bio s onim Hercegovcima«. I to držim, da je Osman ispitivao, pa doznao i tako promijenio svoje ponašanje spram mene.

Otišavši u Carigrad, živio je jednu godinu dana. Za života prodao je svoje dobro kod grada Sarajeva, Čengić-vilu, kako su je Austrijanci prozvali. Prodao je kuću, dvor i dvorac, i uz nje s obje strane puta veliko polje za 6.500 dukata Dedagi Čengiću, koje dobro može danas da vrijedi i 200.000. A to je mjesto odmah do pastuharne u polju.

Vrijedno je i ovo da spomenem. Kad se Njegovo Veličanstvo naš car i kralj Franjo Josip I. uputio pohoditi dalmatinske pogranične krajeve (1875), tada je Osman-paša otišao na Rijeku s doktorom Koetschetom i žandarmerijskim pukovnikom, Alaj-begom. Pohodio je Njegovo Veličanstvo skupa s Koetschetom, i dobili su po jednu deko-

raciju. Njegovo Veličanstvo putovalo je preko Spljeta na Imotski do u Metković. Tada su se bosanski i hercegovački Turci uzvrpoljili bili, rdjavom kobi smatrajući to carsko putovanje. Pa će mene upitati neki: »A što ovo car putuje Dalmacijom?« Odgovorih: »On je dužan od vremena do vremena da pokrajine svoje pohadja i prigleda, kako mu narodi živu«. Rekoše mi: »A što naš car ne putuje?« Reknem im: »Nije u zakonu vašem, da car putuje po pokrajinama, osim samo, kad digne vojsku na borbu, koju onda on predvodi«.

Za Osman-pašina vremena došao je poslanik iz Carigrada s fermanom, da bosanske mladiće popiše u regularnu vojsku nizam, što su odavna nastojali iz Carigrada od početka reforama, a medjuto niko nije mogao sretno u tom uspjeti. Sada Dževdet-efendija dodje u odijelu kano pravi hodža: bijeli turban na glavi, zelena duga dolama na ramenima i žute papuče. To je njima po volji bilo, ko biva: pravi Turčin, i nadali se dobromu od njega. Sazove on poglavice iz svih krajeva Bosne i predloži carsku naredbu i volju: davati mladiće u nizam. Vraćajući se u Sarajevo, nadje mene na Kiseljaku, uzme me u šetnju i razgovarajući upita mene: »Tko bi mogao u Bosni da meni sastavi jednu himnu, marš jedan vojnički, koji bih ja dao, da muzika svira bosanskim trupama, kad ih uredim?« Onda ja kažem: »Ovo vam u Bosni nema tkogod načiniti, osim da biste naručili komu književniku ispreka preko Save«. »A da li bi koji fratar mogao takva šta uraditi?« Reknem mu: »Nemamo toga vrsna«. Dok polako dodje na me: »A ne biste li vi to znali?« Ja mu odgovorim: »Gospodine, ja nijesam tim stvarima vješt; ja jesam pisao neke narodne pjesme, (rekoh to, jerbo sam pomislio, da mu nije ko ispreka prikazao onoga anonimusa »Osvetnika«) ali ja nijesam kadar toga štila pjesmu načiniti«. Odgovara: »Ja

se ipak uzdam u te, i molim te, da ti meni tako štogod načiniš«. Kad dodje u Sarajevo s Kiseljaka, opet mene zovne za istu stvar. A ja ne mogu se oteti, nego mu rekoh: »Gospodaru, ja ću nešta načiniti, a mislim, da vam neće ugodno biti, prema ovim opstojnostima«. »Samo, kaže, to načini«. Te ja sastavim jedan marš vojnički i dadem njemu; on uzme i prevede na turski, vrlo lijepo ga preveo — dopalo mu se — te onda opet mene zovne: »Hodi sada pa ti ariju pokaži ovomu muzikantu«. »Gospodine, ja muzikant nijesam, ja ne mogu sam izvoditi arije, nego je tomu vješt doktor Veli-beg, on bi to mogao uraditi«. »Hajde ti samo u kasarnu«, dade mi agu svoga, da me vodi u kasarnu: pomislio sam na Jukića. Dovede mene upravo odmah kapelmajstoru i onda meni ovaj naredi: »Ti zviždi, a ja ću bilježiti«. Onda mi pane na pamet, kako sam ja načinio tu pjesmu prema onomu: »Nek se hrusti šaka mala«, a on bilježi. Onda uzme klarinet i prosvira upravo kako jest. Odnese njemu to muzikant, pa do dva tri dana kad se to naučilo, biti će posveta barjaka bosanskih četa, lijepog barjaka iskićenog citatima iz korana. Svečano se to posveti, narod je sabran bio pred sadašnjom velikom kasarnom na Filipovića trgu. I tude budu u red poredani mladi vojnici u odijelu bosanskoga kroja, lijepe to haljine. Kad je ta svečanost bila svršena nekim govorima, onda prosvira kapela vrlo dobro onaj marš, a po tom sprte momke opet u kasarnu. I hvala Bogu, i to mi prodje dobro, a ta pjesna izadje štampana u carigradskim vojničkim novinama.

Već vidješe što je i kako je s tim »ponizamlukom«. Pa upita mene jedan: »Fra Grgo, što ti misliš od ovoga? Evo vidiš, šta se radi«. A uzdahne jedan starac Turčin, stari Dalagija: »Fra Grgo, hoćemo mi, da nam je poslanik u saruku bijelu, u zelenoj dolami i u žutim papučama, a

evo ovi hodža istjera na mejdan tri tabora nizama«. To im je na smrt bilo.

Taj Dževdet-efendija bio je od glasovitih turskih učenjaka. Napisao je vrlo lijepu historiju turskoga carstva. Pohodio jednom i škole u Sarajevu, kako turske, tako i naše kršćanske, pa došavši k meni i vidjevši ubožnu i tijesnu školicu, kaže: »Što ne gradiš ovdje veću školu?« — Odgovorim: »Siromah sam, nemam s čime«. Onda mi on dade krasan dar, i ja s tim i s pomoću drugih vlada načinim urednu školu, za koju sam imao učitelja vrijedna za mušku djecu. Doskora se tude bila pojavila protestantska propaganda preko nekoga Madžara Taborija, — tu se neke knjige prodavale, a napokon stigne i jedna Engleskinja po imenu miss Irby i napravi školu protestantsku, za koju uze kršćansku i hrišćansku djecu loviti i mećati u svoju školu, sa svim providjenjem nutrašnjim i hranom, dašto sve besplatno. To je bila engleska protestantska propaganda. Ujagme u tu školu i troje katoličke ženske djece; a u pomoć pristane i pruski konzul dr. Blau i dobavi neke dvije »diaconissae«, vrste naših milosrdnica, koje su one katoličke curice svake nedelje dovodile k meni u crkvu, pak naredile im, da ništa ne mole, niti kleče, nego da ispravno stoje u vrijeme svete mise i da se ne klanjaju svetim sakramentima. To meni dotuži i vidio, da je potreba dobavit naše milosrdnice suprot tom zavodu. Domalo to učinim, u sporazumljenju s biskupom, iz zagrebačkog manastira i poručim po roditelje onih triju curica, dvojih u Fojnici, a jednih u Konjicu. I dodju roditelji, a ja ih svjetujem, da djecu izvade iz onoga instituta, iz škole miss Irbyjeve. Pa da skinu njihove haljine, providim ja odijelo novo. Oni pristanu, a one curice se izbave — spasimo ih tako.

Sutradan dodjem veziru. Kaže mi vezir: »Tužba je od strane engleskog konzulata, da si jučer po noći u dva sata ukrao dvije curice iz one škole, gdje su bile na izobrazbi«. Ja kažem: »Nijesam ukrao, niti je to u noći bilo, nego je došla baba iz Fojnice, i mati jedne djevojčice iz Konjica. Otišle su poslije podne u školu, a djeca potužila im se, da hoće odavde, jerbo ne daju im Bogu moliti ni klanjati se svetom sakramentu, i još da im je reklo, da će doći nekakav »papa« i vodit ih u Zlatni Prag, dalje da proslijede školu. Zaplakale curice, a one žene izvedu ih«. To ja kažem veziru. Na to vezir kaže: »A ti meni pismeno podaj tvoje razloge«. »Velim ti, da ja ne priznajem nikakova autoriteta tomu institutu, jerbo to je nekakova privatna škola i kod naše vlade nema protestantizam priznanja na to, da se naša djeca love, jerbo se to opire dogmatima naše vjere«. — Još je zahtijevao konzul, da se one moraju natrag povratiti, ili troškove na njih potrošene vratiti. Napišem ja: »Ja ih neću povratiti: odijela što im je dao zavod, vraćena su, a ako su jele u zavodu, i služile su«.

Iza toga na ispitima u toj miss Irbyjevoj školi, gdje su dolazili i konzuli, ugledaju pravoslavne gazde, koji su bili dali svoje kćeri onamo na odgoj, da je to sve protestantski; — otvore im se oči, pa i oni svoje djevojčice izvade. I tako miss Irbyjeva škola, koja i danas egzistira, ostane pusta, dok nije opet nekakove sirote namakla poslije okupacije.

Odmah ja iza toga izbavljenja djece postupim dobavljanju milosrdnica iz Zagreba u dogovoru s biskupom i s pokojnim nadbiskupom zagrebačkim Mihajlovićem. Prešlo na jedanput šest sestara, — ja sam morao kvartir za njih naći, a austrijski generalkonzulat providjao ih za hranu davajući na mjesec po 40 forinata.

Škola bude vrlo ugledna, prva u Sarajevu po svim pravilima pedagoškim. I na ispitima, kamo su dolazili

vladini velikaši, konzuli i konzulice, nalazili su sve u dobrom redu; i u književnosti i u ručnom radu. Jako pohvalna ta škola bila sve do okupacije. Dolazio je i Heperger, njihov superior, iz Zagreba na pregledavanje i jedanput 1872 g., s presvijetlim gospodinom sadašnjim nadbiskupom sarajevskim Stadlerom, pa se od tada mi poznamo.

A Dževdet-efendija postane poslije pašom u Carigradu, ali prije morao je izaći iz onoga svećeničkoga reda. Malo zatim i umre.

GLAVA ČETVRTA

Safvet-paša (1869—1870) i Akif Mehmed-paša (1870); pitanje o kršćanskom zvonjenju i Haidar-efendija; Asim Mustafa-paša (1872—1873); Derviš Ibrahim-paša Lopčali (1874—1875); hercegovačka buna; Mazhar-paša (1878); pred okupaciju i uloga fra Grge u to vrijeme.

Kad je ono po drugi put bio svrgnut Osman-paša, a naimenovan drugi, po imenu Safvet-paša (1869—1870), budemo odredjeni od Sarajeva ja, još četiri poglavita Turčina i jedan hrišćanin u deputaciju, da ga dočekamo u Busovači. Ja sam sjedio u jednim karucama s onim begom, što ono bio tobože šenuo pameću, i cijeloga puta do Busovače opet je budalakao, da neće ovi vezir egzekuciju učiniti za ono, što se radilo protiv Osman-paše. Ja ga razgovaram, ali nijesam ga mogao od budalakanja popraviti. Novi nas vezir primi lijepo i veselo, pa tako se tude mom begu razgali.

Dopratimo vezira u Sarajevo, pa taj čovjek počeo lijepo upravljati. Izmedju ostaloga dao je u Skoplju za gradnju jedne katoličke škole sto dukata, — to je drugi slučaj, da su turske oblasti šta davale, — i dobavio je dekoracije za neke odličnije ljude i nekolicinu fratrova, koje sam mu ja preporučio bio, a i za mene. I sve je mirno proteklo pod njegovom vladom.

Potom dodje Akif Mehmed-paša (1870) za vezira. Pod njime sagradila se nova velika crkva pravoslavnog kršćanstva, iliti Srba, a bude vrlo visok zvonik na toj crkvi. Uzrujaju se na to fanatični Turci, jerbo je taj zvonik viši bio od njihove kule, a još će s njega kauri da zvonom kucaju! Kako će da oponiraju toj visini, — nadozidaju onu kulu nekoliko više u visinu. No podjedno tekla velika rasprava medju vladom, hodžom i učenjacima, da li smije Turčin živjeti bez grijeha, gdje zvono kuca. Istakne se jedan hodža, muftija, biva »doktor zakona«, i htjede da dokaže onim protivnicima, da on može po zakonu i ćitabu pod zvonom svoju molitvu svršavati ili klanjati bez grijeha. Uspali se proti njemu neki hodža, čuvar groba kod begove džamije, Kaukdžić, te ga udari svetom knjigom po glavi. I tako se rastane ta rasprava.

Sutradan pošalju Turci tomu muftiji jedan biljet, na kom je bilo napisano: »Kini se odavde!« — Pokaže on to paši, a paša mu rekne: »Za izbjeći zlu, podji odavde, pa ti hodi sa mnom u Carigrad«. Tako i bude: paša i on odu.

I ovim uzrokom još više puta se Turci uzburkaju. A na to dodje poslanik iz Carigrada, Haidar-efendija s Ibrahim-begom, koji je bio mjesto vezira (1871). Ovi Haidar-efendija više je vremena proveo svjetujući i umirujući ove zanešenjake proti carskim reformama, no najposlije, — vidio je da nema koristi, — riješi se, da barem slobodno pripusti da zvona kucaju. I o Uskrsu se našem trefi (a i pravoslavni je te godine pao na isti dan kad i naš — 9 aprila 1871), zovne on mene ujutro, pa me upita, da li ja imam kakovo zvono. Odgovorim, da imam još od prije desetak godina, kad sam čekao sloboštinu, da ga mogu upotrijebiti. »Dobro, služite se s njime samo. Sada počinju vam paskalija, sutra ti to zvono upotrijebi, ali molim te, nemojte odmah vrlo galamiti radi ovih naših Turaka«. Onda ja

kažem: »Gospodaru, ja ću upitati vezirova namjesnika Ibrahim-bega, mjesnog komandanta«. A on mi odgovori: »Ti pitao, ne pitao, možeš zvoniti, ako hoćeš, ako nećeš — ne moraš, jerbo sam ja vrhovni izvršitelj ovih reforama«. Ja odem Ibrahim-begu i kažem, što mi je komisar rekao. On mi ne htjede odmah odgovoriti, već mi reče: »Ti ćeš biti poslije podne na našoj skupštini, pa onda ću ti kazati«. Došao sam izapodne u tu skupštinu, u medžlis (savjet). Kad tu jedan kršćanin sa ženom i s dvoje djece katoličke iz Vareša htjeo da se poturči. Pak ja izadjem iz skupštine, da ga odbijem od te nakane. A pita me Ibrahim-beg: »Kuda ćeš?« »Imam posla«. Opet drugi puta ja izidjem, a on: »Ma kuda ćeš, fra Grgo?« »Imam posla, sada ću doći«. Mislili su da ću pobjeći.

Onda ja odvratim onog čovjeka srećno — neće se već turčiti sa ženom i djecom. Ali da ga još bolje utvrdim, izadjem još jedan puta. Zovne mene Ibrahim-beg, a vidi, da mi je hitno, pa mi reče: »Evo ti dopuštam, da večeras zvonom prozvoniš«. Upita mene član toga savjeta Haidar-beg Čengić, sin glasovitoga Smail-age Čengića: »Šta ti ono šapće vezir?« — a ja kažem: »Znaš ono, što sam ti neki dan kazao: zvono«. A kad me je nato ovaj isti beg upitao: »Boga ti, fra Grgo, što je vama krivo u našem carstvu, te ove reforme tražite?«, onda ja njemu još pred bivšim gradskim načelnikom Kapetanovićem odgovorim: da to ne pita, jer »da ti to jednom kažem, ti ćeš se izgubiti, jer, rekoh, zvono će večeras da zvoni«. A kad to ču Haidar-beg, izvali oči na me, jer je bio velik protivnik tih reforama. Da je bilo na drugom mjestu, mogao bih ja strepiti.

Odem ja, a svjetina čekala, kakav će rezultat biti. Dovukli četiri hrastove grede, gdje će objesiti zvono. Onda javim im ja: »Držite zvono«, — nekako su ga kuriozno digli. Odem ja u konzulat katolički javiti. Obuku se kon-

zuli u svečane uniforme i dodju u crkvu prije mraka, kad ću ja Uskrsnuće slaviti sa svetom tajnom. I tude pozvoni zvono i svršimo to lijepo u božjem miru (8. aprila 1871). Sutradan službu činimo sa zvonjenjem.

A taj naročiti komisar Haidar-efendija drugo ništa nije mogao od ostalih stvari ovršiti osim toga zvona, pa polazeći naskoro zovne mene i upita: »Jesi li zadovoljan?« »Jesam i boljem se nadam«. A on nagovori tajnika svoga, da meni rekne: traži paša, neka mi fra Grgo dade atestat, da je reforme izvršio u Bosni, — to bi mu vrijedilo, da dobije evropejsku dekoraciju i dat će mi novaca koliko hoću, ili da dobijem dekoraciju-sultanovu prvoga reda. Onda ja odgovorim: »Brate, ne mogu to učiniti njegovoj ekselenciji. Ja ne vidim, da je uveo te tolerancije osim zvono; a takodjer i to mu reci: šta će mu koristiti, da ja to sada napišem? Neka mu i drugi kršćanski narodi potpišu, inače mu neće ništa koristiti«. To svrši i otidje Haidar-efendija, a otidje i Ibrahim-beg.

Za njihova vremena bude navješćeno osveštanje pravoslavne nove crkve u Sarajevu, koju su moskovski meštri iznutra nakitili. I oni dan svjetina počela vrviti, a glas se svuda širio, da će Turci udariti na crkvu. Ibrahim-beg naredi svojim četama, da se postave na nekim točkama grada, i čini mi se, dao je i koji top izvući. I on dodje glavom u ruski konzulat, komu se nasuprot nalazila nova crkva, i tu se na prozoru stavi gledati paradu i paziti, da se ništa ne dogodi. A bio je i Haidar-efendija s njime. Ophod iz stare crkve u novu svečano je prešao i unišao u novu crkvu, a ogromna gomila svijeta oko crkve. I ja unidjem u crkvu kano svećenik, i srećom ovrši se ta svečanost bez ikakva pokreta Turaka (31. jula 1872).

Potom postade vezirom Asim Mustafa-paša (1872 do 1873). Došao u Bosnu s mandatom vojnim i civilnim,

čovjek na evropski izobražen, diplomat pronicav i oštar. Pod njegovom upravom g. 1873 pojavi se nekakovo micanje pravoslavnoga naroda i opaze se od strane srpstva nekakovi ljudi mimo Gradišku granicom prelaziti u bihaćko okružje. Nadju se i kojekakovi dopisi kod jednoga trgovca u Turskoj Gradiški, a bili su pisani u duhu, da dignu na ustanak narod u ta dva okružja: banjalučki i bihaćki. U tim pismima još se nešto pronadje da sudjeluje i konzularski agent u Banjojluci Dragančić. Na taj glas ode Asim-paša u Banjuluku, a s njime još i generalni konzul Teodorović iz Sarajeva, i tu su stvar potanko ispitivali. U tom ispitivanju pronadje Asim-paša, da je tu i austrijansko neko sudjelovanje, pak tako javi u Carigrad.

U te dneve ja i vicekonzul austrijanski Josef Waltardt, vraćajući se s izložbe u Beču, udarimo na Banjuluku. Na putu iz Banjeluke spram Sarajeva, vicekonzul nehotice rani iz puške našega kočijaša Mustafu, koji je bio iz Gradiške. Upane Turčin ranjen, a u isto vrijeme prelažaše mnogo oružanih krajišnika Turaka prema Banjojluci. Waltardt se izgubi, pobjegne u šumu, u goru, a ja ostanem tude sam. Turčin ječi u hanu, a ja na dvoru sjedim. A oni Turci što prtljahu tuda, svraćahu se ranjenom u han i nagovaraju ga: »Samo reci, pomagajte braćo, pa ćemo ih sada skresati obadvojicu«. To meni handžinka kršćanka kaže: »Bježite, ako Boga znate, ovako i ovako govore«. Ja nijesam imao kuda umaknuti, nego sam kuražno sjedio tude. Na sreću bio ondje meni dobro poznat hodža iz Sarajeva; sjedoh s njime i razgovaramo se koješta. Kad ali dodju dvojica Turaka preda me i metnuvši ruke na noževe, krvavo me gledahu, no kad vidješe, da ja nešto pametno govorim s hodžom, smiluju mi se i odstupe. Potom odmah pošaljem u Banjuluku nekoga zaptiju, koji se tuda trefio kupeći porez, a drugoga zaptiju, koji nas je

pratio, zadržim kod sebe. Javim konzulu slučaj, kako se dogodilo. Medjuto nema moga vicekonzula. Idem u šumu s onim zaptijom tražiti ga, i jedva ga dovičemo. Dodje još nekako u han, i tu se sruši od muke. Domalo vremena — noć je bila — eto to komisar od vezira, da se izvidi stvar, sa sucima: to dva Turčina od medžlisa s jednim doktorom kirurgom. Kaže meni vezirov aga, poznanik moj: »Fra Grga, ti ćeš u Sarajevo ići«, a ja se uplašio bio, da nas neće na istragu pozivati. »Odmah«, rekoh. Unidje ona komisija u sobu, gdje Mustafa leži. Pitaju ga suci: »Kako je to bilo, Mustafa?« Odgovori: »Ja ne znam, mene ubi ovaj konzul, više ništa«. — »Je li hotice ili nehotice«. — »Ja ne znam«. Na svrhu moj zaptija, Arnaut, kad vidje, da oni Mustafa neće da kaže, upita ga: »Na dušu svoju, Mustafa, i ja sam Turčin, i ti si; pravi Turčin, valja pravo kazati. Je li ovako bilo: ti staja pred konzulom, a ja do tebe, konzul nešto oko puške baratao, pa mu se odapela i tebe udarila. Danas si čovjek, a sutra crna zemlja; po duši kaži!« Onda odgovori Mustafa: »Eno, ovako je bilo«. Tada ja obradovao vicekonzula; kazao sam mu, šta on govori, jer Waltardt nije naš jezik znao. Potom nas puste. Mi sjedni na kola i odemo preko Jajca u Sarajevo, a vicekonzul pošalje u Novu Gradišku ranjenog Mustafu, gdje ga izliječi carski doktor. Do dva mjeseca dodje u Sarajevo i zaište sto dukata rekompenzacije. Tvrdica vicekonzul jedva dadne 50 dukata, a drugih 50 dukata konzulat. I tako ode Mustafa kući, gdje se razboli i umre.

Onda dodje na vladu militarnu i civilnu glasoviti Derviš Ibrahim-paša (1874—1875) iz Lopče, Bugarin, koji je s Omer-pašinim trupama bio u Bosni kao pukovnik. Taj je čovjek bio na glasu zbog faličnosti i razmetljivosti, a k tomu bješe još gladan novaca. Još je bio i vojnički mušir, biva generalissimus. U to nesretno vrijeme pojavio

se pokret u Nevesinju u Hercegovini. U prvu ruku sastavio je paša jednu komisiju, koja će u Nevesinje i tu se s narodom porazgovoriti i viditi što mu je želja i uzrok ustanku. Ja sam tada bio u sutješkom manastiru zbog naših poslova, no paša pošalje po me, da i ja dodjem u tu komisiju. Sutradan odista dodjem s njegovim poslanikom i odmah potražim pašu. Bio je petak, kad nije služben dan turski, pa tako ga ne zastanem u konaku; otišao bio u vojnički tabor. Sutradan dodjem i kažem: »Ja sam jučer došao«. — »Nije trebalo da dolaziš, jer sam ja jednoga fratra iz Hercegovine imenovao; primio se i otišao u Nevesinje«. I pošli iz Sarajeva onamo Haidar-beg Čengić, još jedan Turčin i Petro Petrović (Petraki-efendija). Prizovnuli knezove, a knezovi došli oružani. Pitaju ih tamo amo, a oni sve drži ruke na noževima. A kasnije mi reče Haidar-beg: »Boga mi, ne poznajem, da sam im aga«. I oni se vrate, ne učinivši ništa.

Najveći je pako uzrok bunama bio, što su na tim crnogorskim kordonima postavili nekakove bašibozuke. Glavni nadzornik tim četama bio je Dedaga Čengić, a ti bašibozuci imali su plaću po 20 krajcara na dan. Inače živio je svaki od njih kod kuće, već jedino kad treba, onda da svi budu pozvani. Kad bi najme koji carski poslanik došao, sazvao bi ih Dedaga, pa kazao, da ima potpuna trupa, biva tisuću momaka, e da bi mu plaća njihova potpuno dolazila. Dobitak dijelio je s komisarom, jer zapravo ne bi izdao ni dvjesta trista nadnica na godinu. To vojništvo bilo je kano čuvar granica, a nota bene u ovakovim je poslovima i Derviš-paša bivao s Dedagom, a i prijašnji vojnički komandanti imali su od ovoga pljačkanja dio.

U vrijeme Derviš-pašina vladanja dogodi se, da na Ilijin-dan putujućeg jednoga poglavitoga fratra našega imenom fra Lovru Kazanlu, udave na putu u Livnu i umre.

Ja prijavim stvar paši i on naredi, da se izvidi. Odande dodje relacija veziru, da ga je kap udarila, a ja zaištem, da se pošalje doktor i da se iskopa iz groba i izvidi. Zovnu oni doktore, a doktori kažu, da je već kasno peti dan poslije smrti, jer da ne mogu više po mozgu razaznati, je li kap ili nije. Na tomu se stvar svrši, a oni optuženi Turci pušteni su na slobodu. Uzrok, što su toga vrijednoga fratra skinuli s nogu, bio je taj, što je posjetio Njegovo Veličanstvo cara i kralja Franju Josipa I. na krajini, kad je putovao Dalmacijom u Imotsko (1875).

Druga stvarca moja bila je s Derviš-pašom zbog zvona u Kreševu. Kreševski Turci, žene im i djeca, dali pritužbu na zvona, da tursko uho nikako ne može živjeti gdje ona kucaju. Oni, što je donio tu pritužbu, sakrije se u Sarajevu i kasnije pobjegne. Ipak ga nekako nadje Derviš-paša i upita, tko je ovo pisao: »Ne znam«. »A tko te je poslao?« »Poslali svi Turci«. Onda se on izdere na njega: »Čuješ, kaži tim Turcima, koji od sada o tom progovori, odrezat ću mu jezik«. Od onda zvona ostadoše mirna.

Domalo u istinu pojavi se ustanak u Hercegovini sa sudjelovanjem crnogorske sile i taj je ustanak opisan potanko u mojim »Osvetnicima«. U tom trogodišnjem vojevanju naroda s regularnim četama osmanlijskim (1875 do 1878) vlada mijenjala dva, tri komandanta kušajući sreću, ali nije uspijevala ništa. Najstrag bude vezirom Mashar-paša (1878), čovjek miran i bez ikakva djelovanja, a približi se i okupacija, a Turci spremali očit ustanak. Vojnički komandant bio je Hafiz-paša, koji je takodjer s ustankom tajno šurovao.

U to je vrijeme držao berlinski kongres svoje zasijedanje. Najedanputa noći stigne generalkonzulu šifrirana depeša, u kojoj piše ministar Andrássy ovako: »Jutros se vijećalo o okupaciji Bosne i radilo se od više strana, da se

Bosna priključi Srbiji, a Hercegovina Crnoj Gori, jer srpski agenti i prijatelji hoće da dokažu, da nijedan elemenat naroda u Bosni, ni Turci, ni Srbi, ni katolici neće Austrije. Ja sam ustao protiv toga i rekao, da nije istina, što se tiče katolika, i da ću to dokazati. Zatijem traktati zapnu do poslije podne. Zato odmah neka tudašnji zastupnik katolika načini protest od strane katoličkog naroda na veleslavni ovaj kongres i protestira proti takvoj pretenziji Srba«. To je bilo u noći kad je došao taj brzojav. Pošalje po mene generalkonzul Dr. Svetozar Teodorović; piše na biljetu: »Ili ja odmah k tebi, ili ti k meni«. I ja odem. Priopći on meni tu depešu i kaže, da napravim protest.

Ja se uhvatim za tu veliku stvar radi sreće naroda, pa mu kažem: »Dajte meni dopustite, da ja odem momu biskupu i starješinama, pa da se svjetujem o tom, šta da pišemo«. Kaže konzul: »Evo vidiš, da ni časa nema tomu vremena, jer po podne će biti konsignirano«. Onda ja njemu kažem: »Gospodine moj! Ja jesam zastupnik od strane biskupa i naroda, ali u toj velikoj stvari neće biti dosta, da ja sam načinim protest, nego još koga da uzmemo od mojih katolika«. »Neću, jer ne mogu nikom drugom vjerovati«, odgovori konzul. Nego mi pade na pamet, da ja upitam za doktora Galantaja, madžarskog emigranta, koji je nota bene prije bio austrijanski protivnik, a otkako se pojavio glas o mogućnosti austrijanske okupacije, odonda je vrlo povjerljiv bio u konzulatu. Pa upitam: »Gospodine, ja sam ne mogu, nego još da uzmemo Galantaja ako kod vas dobro stoji«. On meni privoli: »Dobro stoji Galantaj kod mene«. I zovne ga, a ja uredim protest ovako:

Veleslavna vlado!

Pošto se glasa i čujemo, da Srbija ište Bosnu za se, mi katolici uopće protiv toga ustajemo, budući da Srbija iza sedamdeset godina svoje uprave u svojoj zemlji nije

napredovala, a drugo osobito, što je tako intolerantna prama katoličanstvu, da dosada nije dozvolila izgraditi nijednu katoličku crkvu, nego i sada u Beogradu tiha se sveta misa služi u jednoj sobi u konzulatu austrijanskom. Zato protestiramo«. Potpiše Dr Galantaj i ja, a kopije toga pošaljemo svim glavnim novinama.

Telegram ode, ujutro stigne u Berlin i do podne Andrássy priopći ga kongresu, koji zaključi predavanje Bosne na upravu austrijanskoj monarhiji. Iza toga stigne mene telegram iz Travnika s potpisom fra Jake Baltića župnika, da se nadjem sutradan u Kiseljaku u tri sata. Ja dodjem, kad tamo nema fra Jake, već se oni isti vicekonzul Waltardt kaže: »Ja sam fra Jako«. »Šta je zapovijed?« »Da me propratiš odavde u Sarajevo; ti da sjediš ozgor, a ja ću ležati u kolima, a u stvari je to, da me odvedeš do manastira i da one fratarske poglavice potpišu isto, što i tvoj telegram«. »Dobro«. Odvedem ga u Sarajevo, zatim u Kreševo, zatim ode sam s drugim fratrovima u Fojnicu, pa u Sutjesko; a te stvari obavi, jer je Andrássy htio s tijem potvrditi oni protest telegrafski priopćen. I u Mostar stigla je takodjer takova šifrirana depeša na biskupa Kraljevića; on odgovori o predaji Hercegovine Crnoj Gori od prilike isto kao i ja. Tamo bude poslan opet drugi neki, oficir Makarević, u istu svrhu.

Iza nekoliko dana (5. jula 1878) prodju po čaršiji Toma Hrkalović dragoman i felbaba Nikola Kaurić činovnici konzularski, pa Turcima čitali proglas Njegova Veličanstva. Pitam ga: »Šta Turci?« »Kažu mi, smiju se«. »A znaš li, što je taj smijeh? Taj smijeh znači: pucaj od jeda, gdje ti ne mogu odmah dušu iskinuti«. I bogme isti dan gungula u Sarajevu gradu, i za malo vremena udari četa Turaka pod vodstvom svoga vodje Hadži-Loje na konak vezirski i zapuškaraju, porazbijaju neka stakla, a

unutri bili činovnici vladini s vezirom skupa. Zatim otstupe i udare na kasarnu, u kojoj je onaj Sarajlija Ismet-paša Uzunić bio komandant. Kod kasarne uzviču se: »Braćo, na noge se!«, a oni bataljun bosanskog vojništva, neko kroz prozor, neko kroz vrata, prebaci robu svoju i pobjegne ispod barjaka.

Sutradan se Turci saberu u begovoj džamiji; tu pozovnu nekoliko hrišćana i Jevreja i sklope sklad. To ustanak sviju, da se opru Austriji. U tom sastanku neki Dalmatinac Stevo Petranović, bivši učitelj, upita Turke glasno: »A znate li tko je predao Bosnu Austriji?« Turci šutili. »Evo vam ja kažem, da je nitko drugi, nego fra Grga Martić«, i pročita neki dopis iz srpskih novina, kako je Srbija zaključila osvojiti Bosnu. I stane im govoriti: »Braćo! Mi smo svi jedna krv«, i t. d. i t. d. Iz te skupštine dodje k meni moj prijatelj Omer-beg Hadžilić, krajišnik iz Dubice, pa ga ja upitam: »Što to uradiste u džamiji, a mene ne zvaste«, jerbo nijedna skupština nije bivala, gdje ja nijesam bio pozvan. »Boga mi, kaže, brate, mi sklopismo medju nama sklad i ustanak. Pa baš i s hrišćanima. A to biva moj prijatelju ona stara poslovica: „O Turčine za nevolju kume, a ti Vlaše silom prijatelju"«. »A Boga ti, što ste od mene govorili?« »Boga mi, kaže, nije dobro, jer kazao Petranović, da si ti izdao Bosnu i da si napisao knjige na sve strane po medji Bosne na skele pokrajinske Hrvatskoj i Dalmaciji, kud će vojska prolaziti, da bude od kršćana dočekana i primljena«. I faktično je kod mene svih dvanaest pisama stajalo gotovo i htio ih oni dan poslati; i poslao sam. To su oni tako saznali, što im je jedan moj domaći štićenik, učitelj F. J. M. prokazao pisma. A ja rekoh begu: »Bolan, reci mi, što može biti sa mnom. Je li meni u pogibelji život?« Kaže on: »Turci nijesu ništa rekli, a večeras opet je skupština u džamiji, pa ako bude

za te štogod pogibljiva, ja ću doći i odvest ću te u moj harem na vjeru junačku, a ako ja ne mogu doći, poslat ću ti sina Mustafu, pak ću ovako: rekao je otac, da mu odmah ono po meni pošalješ, što si danas njemu obećao«.

Ne dodje Omer, niti je poslao sina, a ja pomislim, ovo nije ništa ni bilo. Onda odletim sutradan, a ono još gore se uzbunilo Sarajevo, u generalkonzulat austrijski, pa reknem konzulu: »Gospodine, vidite kako je ovo«. A on kaže: »Nije to ništa«. »A ja se bome pribojavam svom životu, jer je Petranović oglasio to i to u džamiji Turcima. Ja se ne bi bojao Turaka; nikome nijesam učinio očitoga zla, nego se bojim, dat će neko dukat Cigančetu i ubit će me. Ja bi morao pobjeći u vaš konzulat kao u asil, ali pošto mislim, da i vi nećete ostati mirni, ni vaši podanici, jerbo Turci rat navještaju Austriji«, a on mi upane u riječ: »Toga biti ne smije. Ja se ne bojim«. Onda ja kažem: »Ali ja se bojim. Nego ću ja pobjeći u konzulat francuski, jer francuska vlada u cijelom orijentu, osim Bosne, zaštitnica je katoličkoga svijeta«. »A vi hajdete kud hoćete, ja se ne bojim ničem«. I tako otpiše on u Beč, da ni puška puknuti neće, kad dodje austrijska vojska. A taj konzul koji je tako otpisao ministarstvu, zvao se Vasić. Ja pobjegnem u konzulat francuski, gdje budem lijepo primljen. Medjuto Bošnjaci protjeraju vezira i sve činovnike njegove u Novi Pazar. I Kostan-pašu, koji je bio na Gackom okružju, i onoga majora njegovog zaptiju Stojana Grabovca, koji su htjeli da pobjegnu preko Dubrovnika u Carigrad, čim ih je četa Hadži-Lojina uhvatila, dovedu iz Pale. Tu htjeli ih posjeći, a Hadži-Lojo zaviče: da ne diraju u njih, i zatvori ih u Tašli-han, pa ih spremi s pašom skupa i drugim činovnicima na samarima put Novog Pazara. Spasi ih tako, a kad to učini, ode u generalkonzulat austrijski: »Prtljaj, nema tu za te mjesta. Ti i tvoji podanici«. I tako za jedan

dan na dvjesta kola natrpali žena, djece, stvari i podje s njima pobočnik Hodži-Lojin, Hadži-Derviš Hamandžija. Okrenu put Mostara na Metković, pa za Dubrovnik. I ta emigracija bila je udarila na pogibelj prvu u Konjicu, na drugu u Jablanici, a na treću u Mostaru, ali preveo ih ipak zdrave i čitave taj pratilac Hadži-Lojin. Kasnije je za to dobio viteški red Franje Josipa, a tako isto je ispratio vezira i druge osmanlijske činovnike.

Poslije toga pukne glas po čaršiji: danas valja fra Grgu i Tomu Hrkalovića naći žive, ili iz neba, ili iz zemlje. Dodjoše k meni neki moji katolici plačući i za gotovo držeći, da to mora biti. Ja konzulu u konzulatu priopćim, a konzul mi vjeran prijatelj, Louis Ratin, to za ništa primi: »To ne smije biti, niti će to biti«. »E, moj gospodine, a da udare? Šta će onda biti?« »Branit ćemo se s trideset i dva momka nizama, vojnika azijatskih, koji su se — to je osmanlijska vlada odredila — konzulatima zakleli, da će vjerno braniti konzule i konzulat«. (To je lijepo bilo, kad su se ti ljudi zakljinjali: »Vala bila, tako nam sultanove glave, za te ćemo se boriti proti svakom napadaju, kano i za samog sultana«). »Ma što je to trideset momaka? Da udari trista na njih, raskopat će konzulat, poubijati i njih i mene. A ja držeći, pošto sam bio branitelj bosanskih Turaka u mnogim prilikama proti pritisku osmanlijskom, uživam dobar glas kod njih, i nadam se, da mi neće ništa učiniti, nego ako bi me protjerali«. Onda on kaže: »To ne smije biti, ti ćeš ostati ovdje, pa ako bude mrijeti, mrijet ćemo zajedno«.

Iza toga u čaršiji sretne Hadži-Loju Filip Baković, Livnjak. Sretne ga kano poznanik i upita: »Boga ti, Hadži-Lojo, što ovo danas od našeg fra Grge govore?« »Tko govori?« »Po čaršiji govori se«. »Dero mu vuk mater, tko to govori, jer znam gdje je fra Grga. Nek on bude miran«.

I, nota bene, kad je on uredio bio neki medžlis da upravlja ustankom, on je u početku rekao: »Ja neću da bude medžlis brez fra Grge«. I ja sam zbilja bio član toga vijeća deset dana, dok nije jedan krvolok upr'o u me prstom i kazao ovako govoreći: »Neće prokleta kaurska noga u Bosnu stupiti, dok Turčina od oke ima, pa hajde ti fra Grgo, pa im kaži, neka ne reknu, da im nijesmo glas poslali«. A u mene revolver bio. I da me jedan Turčin, prijatelj moj Hadži-Mustafa Šarić nije laktom gurnuo i osjetio u mene revolver, i rekao da ušutim i da ne odgovaram, mogla je još puška pući. Reče mi poslije: »Medjer si se ti spremio«. »Boga mi jesam«. »Boga mi i ja sam ostavio oružje kod sina dole«. Onda do pet minuta moj prijatelj upita onoga što je rekao: »Kome ti to reče, efendija?« »Velim fra Grgi! Eno ga, pa neka im kaže kakav smo glas poslali; on je njihov«.

Ono isto večer eto desne ruke i pobočnika Hadži-Lojinog, Hamandžije Hadži-Derviša u konzulat, i upita mene: »Šta ćeš ti ovdje, fra Grga?« »Ja sam ovdje kao u svojoj kući«. »Pozvao te Hadžija, da te odvedem tvojoj kući i da tebi, dok je na Hadži-Loji glave, i na meni, i na Hadži-Mehmedu telalu, neće se nijedna dlaka s glave pofaliti«. Upita mene konzul, šta veli. Kažem mu ja, a konzul: »Nipošto nemoj se vjerovati. Gdje si, tu si«, i tako bude. Ja sam u francuskom konzulatu stanovao dvadeset i dva dana, a Sarajevom vrvila vojska kroz te dane. Sve Hadži-Lojo otpraćivao četu po četu na granicu protiv austrijske vojske. U Hadži-Lojinu medžlisu kad sam ja sjedio, došao jedan daleko od njega gori zlikovac, muftija iz Taslidže (Plevlja), koji se tukao sa Szápáryjem u Posavini i pobunio narod još gore nego Hadži-Lojo. Tada predloži taj, koji je prevlast uzeo nad Hadži-Lojom, da telegrafiraju Madžarima, da ne bi dali caru svoje vojske na Bosnu, pošto su Madžari od starine naša braća. Drugi šute svi, onda ja odvratim ovo: »A kako od starine, efendija? Zar se nijeste tukli niz Dunav trista godina s tom braćom Madžarima? A eno ti i sada najviše madžarskih regimenata u Brodu«. Onda ušutalo se. Na to primjeti Sunulah-efendija Sokolović, koji je najpametniji čovjek bio, pa meni rekne: »Ama fra Grga, bilo je i u »Bister Lojadu« (to »Pester Lloyd«), javljeno, da su Madžari na berlinski kongres javili, da ne daju svojih vojnika caru«. Onda ja odgovorim: »To je isto istina, kano što je lane bilo, da je neki fra Grga s begovima travanjskim otišao u Beč, da prodade Bosnu cesaru i da mu ostane priklopljena«.

GLAVA PETA

Okupacija, prelaz austrijske vojske preko Save i pokolj kod Maglaja (7. augusta); dalje napredovanje do Sarajeva; boj kod Sarajeva i predaja grada; prvo uređenje i uloga fra Grge kod toga; Hadži-Lojo; Filipovićeve kazne; bosanska deputacija u Beču i Budimpešti.

U isti medžlis javila je telegrafom iz Bos. Broda tamošnja ustaška uprava: »Evo kaurska vojska dolazi preko Save. Do koji dan udarit će u Bosnu. U pomoć nam šaljite vojsku«. Javlja im to Hadži-Hatif Adžagić, poštenoga nekada čovjeka sin, prijatelja Strossmayerova. Kad se taj čovjek ženio došao je k vjenčanju sam Strossmayer, i veoma često bijaše u Brodu. I on je u to vrijeme bunio ljude na konju, što mu ga je nekoć Strossmayer poklonio. Povrvile su potom ustaške trupe prama Tuzli pod vodstvom muftije taslidžanskoga, a tri preko Travnika u Jajce. Odu te trupe, a malo potom poče austrijska vojska ploviti preko Save na brodovima i preko mostova sagradjenim na pontonima (29. jula). Sutradan izadju poglavice iz grada Dervente, a tako i iz Broda, pa kad Filipović predje, poklone mu se i pozdrave ga u miru.

Iza Dervente počnu se Filipovićeve čete kod Kotorskoga tući, a s onu stranu Bosne takodjer jedna trupa kretala prema Tuzli. Kad su prve čete došle do Maglaja, izadju pred njih prvaci grada, lijepo ih dočekaju i počaste

katane u veče. Tude oni i prenoće, a Maglajci ih osiguraju, da po njih neće biti nikakve zaprijeke dalje proći. Tako se oni slobodno upute prema Žepču, tri sata daljine i sretnu ih kršćani na putu, pa pitaju: kuda će. »Idemo Žepču«. »Nemojte, jer je puno žepačko polje vojske, nemojte ići«. Odgovara im kapetan Milinković, moj prijatelj: »Mi smo smrtni pašoš uzeli, moramo ići«. Podju preko jednoga brijega i sidju u polje žepačko i ugledaju veliku vojsku i u ravni sretnu nekoliko bosanskih Turaka. Nazivaju im: »Dobro jutro Turci«, a jedan odgovara: »Evo ti dobro jutro iz puške«, i ispali na njih. Zapucaju drugi Turci, a nato katane gone natrag. Kad pognaše uz onaj brijeg, što su ga prešli — zove se Slukin kamen — ali ono telegrafične žice preko puta za grane u šumi izprevezane, te oni preko onih žica bjegaju i posrću, a Turci ih gone. Tu mnogi slome vratove i poginu. Pod Milinkovićem budu dva konja ubijena, tako da je tek na trećem utekao kroz šumu tamo amo, preko neznanih mjesta. U tom je boju poginuo mladi oberlajtnant Franjo grof Chorinsky, komu je poslije, gdje je pao, monumenat učinjen ukraj puta (3. augusta). Sutradan naidje Filipović istim putem, razbije kod sela Kosova četu Bošnjaka, pa u Maglaju zaustavi vojsku, dok izvidi šta će biti, a podjedno Maglajce pozove na odgovornost. Kunu mu se: »Nijesmo znali za ono u Žepču ništa«. Ukori ih tude i namet na njih udari 50.000 forinata globe. No potlje ih izbavi od te globe, tako da je nikada platili nijesu, a nadjena bude i vojnička kasa od 20.000 forinata, što je uz one postradale husare išla. Potom podje Filipović dalje. Dole niže Maglaja dva sata u šumi dočeka ga tabor regularne turske vojske (nizama), koji se zvao manissija, a bio utvrdjen topovima. I tude otvori se žestoka vatra s jedne strane iz te utvrde, a s druge Bošnjaci iz planine. Tukli su se jedan sat dva, dok nije granata

udarila u tursku municiju i zapalila barut. Onda se predade onaj tabor što ih je živih ostalo do trista glava; oni budu zarobljeni i povezani odmah poslani u Carigrad (7. augusta).

Mirno dodje u varoš Žepče i dalje preko Vranduka, toga strategički osobito važnoga klanca uz Bosnu. Filipović se nadao, da će ga ovdje dočekati glavna sila Bošnjaka, kano što je princa Eugena i Omer-pašu. Za to pošalje jedno desno krilo uz velike planine, a drugo lijevo sa zapovijedi, čim čuju puškaranje topova, da dole k Vranduku idu. Medjuto tiho i mirno prodje do u Zenicu, kuda stignu zdravo i veselo i ona krila, što ih je na strane poslao (13. augusta). U Zenici ih krasno dočeka katolički paroh fra Jako Duić krstom i procesijom, te dade vojnicima pedeset barila rakije, radi koje je dobrotinje poslije primio od Filipovića 4000 forinti dara, da gradi crkvu u Zenici. Tu je ostao Filipović jedan dan. A kad su čule Sarajlije, da se on približaje, pošalju deputaciju k njemu: Turke, hrišćane, jednog Jevreja i jednoga katolika, predvodjene Hafiz-pašom, vojničkim komandantom. Kad oni dodju blizu Zenice na dva sata zastanu trideset katana, pa kažu, da su poslani kao poslanici Filipoviću i doprate ih katane lijepo do Filipovića čadora. Dodju k čadoru, a Hafiz-paša ga francuskim jezikom pozdravi. Filipović ih primi stojeći i upita: »Šta ste vi došli ovamo?« Odgovori jedan hrišćanin Dimitrije Jeftanović ispred drugova: »Gospodaru, poslalo nas grad Sarajevo, da ti ovo reknemo, da ne ideš dalje s vojskom, dok se mi s našim sultanom ne zdogovorimo«. Onda se on naljuti na njih: »Nema te sile, koja će vojsku zaustaviti. Znam ja dobro, što je taj Hadži-Lojo i kako su Hadži-Lojci u Žepče dolazili pred dva dana, tri, a jučer su za jedan dan dotrčali natrag u Sarajevo. Ja pako neću brzati, ali znajte dobro: ako se ne preda Sarajevo, osvetiti

ću one grdobe, koje ste počinili na mojim katanama od Žepča do Maglaja, gdje sam gledao udo po udo isjecano po putu i preko njih morao gaziti. Hajdete kući, kažite to Sarajevu«.

Vrate se oni bez pratnje ikakove. Kad mimo Busovaču prodju u Klokote, tuda naidju na trupu Bošnjaka od 10.000 ljudi, gdje su na velikim gorama zasjeli, da dočekaju Filipovića. Onda sjaše tude ovi poslanici i sjednu kod komandanta njihova, a to je bio neki Čengić, pa upita Hafiz-paša: »Što ste vi naumili?« »Dočekati vojsku ovdje«. Onda oni paša upita: »Ma bolni, znate kako će udariti ta vojska?« »Kako udarila, onako ćemo je dočekati«. Okrenu se Hafiz na desno, pa upita za ono brdo s desne strane kako se zove, pa na lijevo se okrene, a kako ono? A oni kažu: »Eno odonud će s desne jedna trupa austrijska, a s lijeve iza onog brda druga proći, a glavna ozdola. Možete li je vi ovdje dočekati?« »Ostat ćemo bogme i dočekati«. Odu poslanici u Sarajevo, a oni dočekaju Filipovića. Zapuškaraju iza bukava, pa onda noge i konja poda se, pa bježi natrag. Prodje Filipović opet bez ikakve štete tuda i dodje na fojničku ćupriju pred Kiseljakom. Tu se obnoći, pa sutradan dodje u Blažuj na konak. Drugo pako lijevo krilo Filipovićeve vojske, okrene iz Zenice prema Visokom i tu je dočekaju na tri mjesta Bošnjaci i živo se pobiju; tu je bio vojvoda Sulejman-efendija Jamaković. Taj Jamaković te noći, kad je Filipović bio u Blažuju, stigne u skupštinu Hadži-Lojevaca kao mamen. Zagrnutih rukava medju njima stane: »Šta ste odredili vi Sarajlije?« »Nakanili predati se«. A on za pušku: »Tko će se predati? Da mu ja sudim«. Na te riječi Jamakovićeve pobune se oni u medžlisu, pa poreknu predaju; neće se predati. Onda on zapovjedi: svaki sutra prije zore oko grada Sarajeva; jedne čete ovamo, druge onamo, na sve četiri strane.

A ono veče Hafiz preda predatnicu grada Sarajeva i pošalje Filipoviću kavalerije 150 momaka, prije mraka na dva sata Sarajevu i jedan top, da provocira, hoće li odgovarati Sarajlije topom. Pukne bez oštroga naboja, a ozgor s grada krupovac[1]) zviždi preko njih u polje, a jedan drugi male baterije niže grada u Vrabcima. Onda oni oštro napunivši top, zapale i sruše tu bateriju za čas. Otale okrenu na desno prama trupama generala Tegetthoffa, a tu veče Tegetthoff vojsku prikučio Sarajevu u Koševu, a one katane se vrate u Koševo. I napane Tegetthoff u jutro Sarajevo sa sjeverne strane. Kad to čuje Filipović, upita Hafiz-pašu: »Što je ono?« »Boga mi su oni porekli predaju«. Onda Filipović zapovjedi svojim trupama maširati prema Sarajevu, onako, kako sam to i u pjesmi opjevao. Tegetthoff već unišao od strane sjevero-zapadne, pa i Filipović krene svoje trupe u polje sarajevsko. Dok su iz Blažuja trupe stigle u Sarajevo, bilo je više od dva sata, dotle se je Tegetthoff borio po brdima i gotovo blizu grada došao bio. Kad stiže Filipović starom cestom spram Sarajeva, tu ga odmah pri ulasku u grad dočekaju Sarajlije na ozidanom kršćanskom groblju, a tako isto još s većom snagom s Gorice. Kad tude u groblju zapuškaraju, krene na Goricu jedno krilo, a izvuku dvije baterije topova soldati i tude rastjeraju one Bošnjake, a desno njegovo krilo zauzelo je prema jugu ispod Trebevića one mahale, gdje su pucale nebrojene puške s one strane, dok ne izvuku jedan teški top za jednu kamenitu glavicu Čolinu kapu. Otale ožeže taj top na grad, odavle odgovara krupovac i nekoliko vremena tako se nadmetali pucajući, pak onda makne onaj komandant svoju regimentu unutra do mahale Bistrik. Dok je Filipović u dolini do Koševa ustašku silu odbio, dotle Tegetthoffova trupa obidje grad naokolo i tu se velika vatra otvorila. Trebalo je cijeli sat dok je prispjela pomoć Tegetthoffcima; i tako je to trajalo jedno pet sati borbe s obih strana, dok najedanput onaj top s Bistrika nekoliko put puškarne i jednoga topdžiju Bošnjaka svali što je krupovcima s grada upravljao, a drugi top malo je još odziva davao. Najedanputa pomoli se bijela krpa s grada. Predaja. Izdane puškaranje i topa i pušaka, i navrnuše soldati na gradsku kapiju preko Bendbaše. Kad na kapiju unidju, opet se obori jedna velika vatra na vojnike, i dosta tomu bilo, dok su i ovu zasjedu rasprhali. Počnu soldati sa svih strana ulaziti ulicama od sjeverne strane. Kako su unišli, iz prve kuće puče puška, koju opali žena Hadži-Holavčeva i ubi soldata, a soldati vatru dadnu kući, gdje se u tinji čas što je unutra bilo u pepeo obrati. To je bilo blizu Hadži-Lojine kuće; i njegova plane. A dolje niže zasjelo bilo izabranih četrdeset boraca, koji su se bili ušamčili na brdu Grdonju. Kad nanidje jedan odjel vojske i pred njima kapetan sa sabljom. Kad ih opazi, oni uhvate se, — nijesu smjeli zapucati. Potjera ih kapetan: »Šta ćete tude, hajd' kući«. Sada se oni okuraže i zasjednu u jednoj kući. Jedan pametan bio, pa izmako, a ostali skoro svi poginu, jer soldati i tu kuću legnu u pepeo. Dalje mirno su ulicama prolazili, a Filipović unidje sa svojom pratnjom uz ulicu koja se zove Hiseta, gdje je bila velika vojnička bolnica. Navrati se u bolnicu i veliki ukor dade inspektoru, kako se je smjelo iz bolnice pucati i podje ravno u konak, koji je valjda i danas konak, i tude se namjesti (19. augusta).

Izidjem i ja iz moga skrovišta, konzulata francuskoga, a kad vidim čuda: soldati preko ulice polegli kao mrtvi od velikog napora, jer je teška vrućina bila. Sutradan ili preksutra prestavimo se svi gradjani svih vjera Filipoviću,

[1]) Kruppov top

a on tude obori veliku vatru na Turke i na hrišćane i čivute, koji su zajedno unišli k njemu. Ja srećom malo zakasnio, te dodjem, da se i ja sa svojim župljanima prestavim. Izadju oni prvi što su bili, a ja unidjem i tude ga oslovimo, a on će: »Jeste li vi katolici?« »Jesmo gospodaru; došli smo se pokloniti«. »Hajde sretno. A da li vi volite Muju nego mene?« Rekoh ja: »To Bog znade i starina znade, kako su se katolici vazda vladali prama Njegovom Veličanstvu i slavnom dvoru; sve je tamo vrlo dobro poznato«. Onda mu ja uručim pjesmu što sam je sastavio u pozdravlje vojsci. Filipović se nasmija, pa me upita: »Jeste li vi fra Grga Martić?« »Jesam, i molim te gospodaru, kad zapovjedaš, da »Te Deum« pjevamo?« »Doći ću u nedelju«. No već sutradan pozove mene, pa mi kaže: »Pošto ova varoš bez magistrata ne može opstojati ni jedan dan, budući da moja vojska jednako prispijeva, valja providjenja tražiti i kvartir uredjivati. Ja sam predložio svim trim vjeroispovjestima, da mi naprave listu, koje članove za taj magistrat predlažu. Evo ova lista. A sada, da ti je pročitam, pa mi kaži kakvi su ljudi. Je li umjesno, da ti ljudi sjede u medžlisu«. Pročita, a ja mu primjetim, da su ovo ljudi neznalice. »Nego uzmi ti gospodaru, neka se odaberu ljudi, koji su od mladosti pred sudbenim kapijama nalazili se, i poslove poznaju«. »A gdje su ti ljudi?« »Ti su se ljudi razbjegli od ustanka nekud po šumama, da se spase«. Pobilježim ja petoricu i primi ih, a one druge pobriše. Onda mi reče: »Vi morate da budete vijećnik u tom medžlisu«. Pa onda to svršivši reče mi: »Fra Grga, ja sam ovdje nevješt, ne znam ništa, tako ni svi moji ljudi, kako vam je poznato. Nego dodji ti često k meni«. Onda ja odgovorim: »Gospodaru, ja ne mogu dolaziti, upravo neću, jerbo eto u vas je hvala Bogu i znanje i pravda i sud, pa radite što vam drago i što car zapovjedi.

Ja sam se, gospodaru, dosada za dvadeset godina nebrojeno puta uz ove stube kad je trebalo penjao, pa branio sirotinju protiv nepravda, a sada toga više ne treba. Osim toga može se trefiti, da neko podozrijeva, da ja mogućem s vama ne šurujem. Nego imate svoje ljude i kad treba pošaljite čovjeka, ja ću vazda poslušati«. I to odobri on meni i nadalje sve je pošiljao svoga adjutanta kapetana Milinkovića, kad me je zašto ustrebao.

Sada sastavi se ta beledija ili magistrat, i on dade za organizatora nekoga zrela Hrvata čovjeka, po imenu Josipa Sertića. Odmah sutradan pismeno naredi, da mu se iz magistrata pismeno odgovara na pitanje, što je taj Hadži-Lojo bio, i što je radio u minule dvije godine, koje je vrste čovjek i t. d. Onda konzultiraju i mene, da ja ovo sastavim. Ja opet priključim sebi drugoga, Dimitriju Jeftanovića, pa ćemo konferirati, a koja se odobri, poslat ćemo kano naš odgovor. Ja načinim evo ovako: »Hadži-Lojo, čovjek prosta roda, koji teško zna nešto čitati i pisati, hranio se konjima, dobavljajući materijal za gradjevine po Sarajevu. Tako je životario, dok se nije dao na hodanje. U tom hodanju on je proti naredbama carskoga monopola odlazio po duhan u Hercegovinu i na Drinu, i na tovare ga raznašao po Bosni, a to bez ikakve stiske od strane vladine. Ako ga i jesu gonjali, ali ga uhvatili nijesu. Na tima putovanjima nešto nekoga ucvijeli novcem, nekoga oglobi, no ipak živio kao slobodnjak i izvršavao te svoje poslove. A kad je ustanak buknuo, izaberu ga u Sarajevu kano glavnog vojvodu tom ustanku. I on sastavi svoj medžlis u komu sam i ja bivao. Potom je dočikao vojske sa strane dolazeće od Drine i pratio do na vrelo Ilidže, — pa na Visoko i na Kiseljak, i uz tu popratnju poginula su dva čovjeka; jedan u Sarajevskom polju po imenu Risto, drugi austrijanski bjegunac Djuro Sufarić iz Lipovljana. A u vrijeme rato-

vanja s austrijanskim četama, nije nigdje bio, nego prije ulaska carskih trupa na petnaest dana ranio je u petu sam sebe iz puške, koja mu se umakla, pred konakom na kamenitim stubama. Tada odnese ga njegova družina kući, te kad se približi vaša vojska uz Bosnu, onda sa svojom ženom pobjegne ranjen u Višegrad i negdje se je sakrio«.

To se pošalje, kako sam sastavio, kano odgovor na ona pitanja. Potom u nedelju (25. augusta) sa svojom pratnjom pohodi crkvu, najprije pravoslavnu, pa onda dodje i u našu sa sedam generala i vojničkom glazbom. Puna crkva oficira, a on sjedne nasrijed crkve s generalom Tegetthoffom. Tude ja s oltara jedno slovo u pohvalu njegovom vojništvu i njegovih muka spomenem, koje je (poslije su mi kazali) do plača vojnike pobudjivalo. Kad svršimo »Te Deum«, onda ode Filipović u tursku begovu džamiju, a dodje k meni osmanlijski politički stari komisar, po imenu Jurjaki-efendija: »Znaš, zaisko Filipović od mene listu buntovnika, koji su bunili po Sarajevu, da mu napišem, a ja ništa ne znam (jer je skoro došao). Nego molim te, daj mi to diktiraj, šta ću da otpišem«. Tada ja sazovem nekoliko poglavitih kršćana, i s njima proiznadjem glavne otpornike, i popiše on, pa odnese generalu. Još onaj isti dan u večer, eto ti kapetana Milinkovića, gdje meni donese onu istu listu prepisanu od Jurjakija i reče, da je naredio Filipović, da ja providim kako stoji, je li u redu. Ja ugledam odmah s prva one koje sam pobilježio, pa kažem, to sam ja diktirao Jurjaki-efendiji. I vrati to natrag.

Nato izadje zapovijed: tkogod oružje ne predade u dva dana, taj će biti strijeljan. A ja se planem, jer sam imao i ja nešto oružja. Otidjem u konzulat francuski, pa tude nadjem adjutanta, jednoga Švicara kapetana, potužim se konzulu i zamolim ga, ne bi li on primio u konzulat ono oružje. »Ne smijem ja to učiniti, jer jedva sam primio od

Zlatarovića jednu sablju i dvije male puške na pohranu, a to je oružje od velike vrijednosti«. A oni kapetan rekne mi: »Ako predaš u kasarnu, više ti se ne vraća, a da u moj kvartir odneseš, može ti propasti, jer ja sam od danas do sutra ovdje, već ja ću ti u konzulat prenijeti«. I došao, pa i prenio; i kako je slobodan bio, pravo kroz varoš prenio. I tako se predade oružje i nitko ni maloga mrvića nije smio ostaviti. Tu je bilo sila kićenoga i dragim kamenjem okovanoga oružja. Oni opet, što su primili to oružje, probirali su što je bolje za se, tako da se po Filipovićevoj naredbi jedva spaslo nekoliko lijepih komada za zagrebački muzej.

Oni dan, kad sam listu za magistrat pripravljao, srećom dodju i oni što sam ih u listu pomećao svikoliki, osim Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka. Kažem ja njima u skupštini što je učinjeno, pa mi visoko zahvališe, i došli u tu skupštinu. Do dan do dva, dodje meni onį organizator magistrata Josip Sertić, pa mi rekne: »Šta ste vi uradili? Poslao me Filipović, da vas upitam, kako ste vi smjeli Mehmed-bega Kapetanovića uvrstiti u članove magistrata, pošto je taj predvodio vojsku kod Busovače i u Klokotima protiv njega«. »Ako ste vi, gospodine, ili ja predvodio onu vojsku, onda je i Mehmed-beg. Ta on je prije otpora iz Sarajeva na više dana pobjegao preko Travnika, gdje su ga na putu ustaše napale i malo da nije poginuo; a pobjegao u Dalmaciju u Makarsku, gdje je četrdeset dana stajao, dok nije Hercegovinu Jovanović umirio. Sada se nalazi u Mostaru. Imate telegraf, brzojavite po njega«. I zbilja došao je on. Tom sam prilikom nadodao, kakav je privrženik austrijanski bio još prije ustanka, kad je s drugima u Carigrad poslat radi bosanske sudbine. Piše odanle meni pismo i izvadim pismo; evo šta piše: »Dragi fra Grga! Evo smo na svakako vijeće udarili, ali odavde ne nadam

se nikakvu spašenju, ako nam ne bude od komšija spasa, to jedino«. I uvjeri se Sertić, prikaže stvar Filipoviću, pa tako dodje i Ljubušak u vijeće. A to ga je nekakav rival potvorio, samo da on ne bude u tom medžlisu.

Otidje i jedna četa vojske Filipovićeve na Glasinac, gdje su se svi bjegunci, pobjegavši od svakuda, sabrali bili i zasjeli tude. Komandant bio je general Vecsey, Madžar i još meni poznata dva pukovnika, Matej Raslić i Rakasović, koji su mi pripovjedili užasne borbe, pošto je jednako kiša petnaest dana padala, a oni se jednako borili, te s tolikom mukom i jadom nadbili i rastjerali Turke, da bude jedne noći 150 kola što ranjenih što bolesnih vojnika dopraćeno u sarajevsku bolnicu, gdje mnogi od njih umrli, kadikad sve po 20 u jedan. Na to se razljuti Filipović, pa pozove sve doktore i prospe vatru na njih: »Što to radite? Ovi mladi momci mriju ko mušice? Da znate, ako se ne popravite u svojoj službi, dat ću vas strijeljati«. A kad se povrate vojske, dodje meni jedan Madžar stažmeštar, dopisnik »Pester Lloyda«, pa mi pripovijedi, što su sve pretrpili na krvavu klancu na Glasincu. Kaže: na jednom mjestu, u magli, nabasa na nas jedno trista opkopanih ustaša, koji zapuškaraju na 50 koračaja na nas. Tu je žestok otpor bio, dok zavika jedan: »Grebem ti dušu madžarsku«, a ja mu odgovorim: »Eto kaka su mi braća Turci«. Kad će da se predaju ti ustaši, komandant Raslić zaviče: »Kein Pardon« i sve ih pomlate tude; a na drugom mjestu na Bandinu odžaku zapale vojnici jednu pojatu veliku i nekoliko stotina ljudi, što se desilo u njoj, izgori.

Pošto je Filipović pokupio oružje od naroda i magistrat za upravu grada ustrojio, postupio je na istragu glavnih buntovnika, koji su po Sarajevu bunili, osobito u ono vrijeme, kad je borba započela. Ustanove jedan odbor pod presjedništvom žandarmerijskoga alajbega i direktora

policije, koji je pozvao znatne ljude od sva tri ispovijedanja i tu se konferiralo, koji je kakav buntovnik bio i što je radio. Potom nastupilo je vojničko sudište, koje je više dana trajalo, potanko ispitujući stvari i dogadjaje, koje su oni poglaviti ljudi već ispripovijedili. Tri auditora sjedili su u tom sudištu, pa su pozivali jednoga po jednoga od ustaša, i potanko ispitivali i bilježili sve ono, što smo mu kazivali točno pod prisegom. Zatim se preduzme justifikacija: podignu se vješala pod Goricom na kraj Sarajeva, i najprvi bude izveden Hadži-Sulejman Jamaković, najveći buntovnik i fanatični borac protiv vojske austrijske, osobito protiv divizije Tegetthoffove, koja je od Zenice krenula preko Visokoga na Sarajevo. Jamaković je te čete od Zenice do Sarajeva na tri mjesta dočekao i borio se silno, a onda dotrča onu noć, kad su se Sarajlije sklonule bile, da će se predati u miru, pa ih pobuni iznova i razmetnu predaju. Kad je izveden taj Hadži-Sulejman Jamaković uz veliku rulju svjetine i uz pratnju žandarmerije, pročitaju mu presudu, kako je sud odredio, a on nije tada ništa tajio. Privedu ga vješalima, no kad mu odriješe žandari ruke, dofati revolver jednog oficira, koji ga je napeta držao, ali mu žandari u tren oka pritisnu ruku, a on dvaputa ispali u vjetar, te bude onda dignut nebu pod oblake.

Zatim je slijedio hodža Kaukdžić, književnik i najžešći propovjedalac ustanka. Kad bude pročitana njegova osuda, strijeljaju ga pred vješalima. Ovo je nekoliko dana išlo, svaki dan po jednoga, a značajno je bilo, kad je ispitivan jedan od glavnih buntovnika, Salih Jabučica, uze on najprije nijekati, da nije bio u boju, već da se za to vrijeme nalazio u kući Sime Dundjerovića. Poslali su po Simu i dok su ga našli, prodje gotovo jedan sat. Pitaju ga: »Je li ovaj bio kod tebe u kući, dok se borba činila u Sarajevu?«

»Jest, bio je; došao je da me porobi, i počeo bio, pa sam mu se odupr'o«. Onda i on bude obješen. Zatim su slijedila još devetorica osudjenika, svaki dan po jedan, po dva. Najstrag pronadju Ciganina Bodu i njegovu ženu, objedivši ih, da su u Blažuju iskopali oči živu jednom fuhrweseru, a medjuto poslije se doznalo, da to nijesu bili oni, nego je bila jedna četa iz Igmana, koja se pustila na put pod komandom Tahir-bega Čengića; oni su oslijepili fuhrwesera, a kad se zapuškaralo, Filipović koji je maširao s vojskom uz polje, čuvši pucnjavu, pošalje jedan tabor vojnika i raspršе četu Čengićevu. A Boda je na pravdi poginuo.

Kad je obavljena ta justifikacija, upita mene Filipović: »Što velite, fra Grgo, je li toga mrcvarenja već dosta?« Rekoh: »Dosta je. Vi znate gospodine, kako vam je naredba, a ako hoćete, uzmite obzir na vlade europejske, da ne reknu, došao Filipović da iskorjeni Turke u Bosni, premda ja znadem još žešćih buntovnika, koji su ostali na životu, no ti su pobjegli«.

Iza toga reče meni Filipović, da bi želio dobiti jedno pismo od Turaka, u kome će sami izreći, da se dragovoljno podlažu kano podanici Njegovom Veličanstvu Franji Josipu I., samo mole da im ostane vjera, imanje i obraz na svom mjestu, a oni da će svakoj naredbi Njegova Veličanstva pokorni biti, da će dati momke u vojnike i da će se za njegovu krunu boriti kano za sultana. Osim toga poželio je još, da isti poglavica vjeroispovijedi njihove na mjesto šeih ul islama u Carigradu bude postavljen posebni njihov u Bosni. Ja odgovorim: »Uzdam se, da bi Turci dali«. Onda ja odmah u konak Fazli, gdje se sabralo desetak poglavica sarajevskih. Ja im tude prikažem, da sam čuo, da je Filipović rad to i to od njih, što bi vrlo pomoglo njihovom stanju. Na to oni jednoglasno odgovore, da će drage volje to učiniti, samo da ja njima sastavim formu. Ja to sastavim, a oni odobre svikolici, te pozovu jednoga mladoga efendiju Zuhudi Bakarovića, koji je vrlo lijepo znao latinicom pisati. Ja sam ga naučio, da to na velikom papiru korektno prepiše, a oni podpečate, i drugi mnogi u Sarajevu, ispred svega stanovništva muslomanskoga u Bosni i Hercegovini. Tako bi taj akt napisan i potpisan. A kad za koji dan pita mene Filipović, gdje su oni sa svojim pismom. Rekoh: »Potpisali su, to znam; a ja znam i koji je uzrok što predali nijesu«. »A što je oni Hadži Ali-paša?« Ja mu kažem: »Osmanlija, Azijat, koji je u Travniku bio pukovnik, a kasnije okružni prestojnik, a nije bio na dobru glasu kod svijeta«. Kaže Filipović: »Azijat. Dakle, Azijat; sutra ćemo ga spremiti s asistencijom na Brod«. »No ima još dva od prvih pravoslavnih, koji su odbili Turke govoreći: »Zašto ćete se vi svojim nožem klati. To su dva učitelja: jedan Dalmatinac, a drugi Crnogorac«. »I nje ću spremiti«. I sutradan zbilja ja vidio, gdje Ali-paša sjedi u kolima s dva žandara s bajonetima, pa ode na Brod, i više se nikada vratiti neće, a pravoslavne dade Filipović na policiju prizvati i reče im: »Čujete vi dragi moji, nije sada ovdje sudija jedan paša, kod koga se mogu poslovi za novac svršivati, već je ovo drugi«. A ona dva učitelja sutradan otjeraše pod žandarskom pratnjom, a ne vratiše se više u Bosnu.

A Stevo Petranović znao se je s talijanskim pašušom proturati nestignut i nekaštigovan. Kad je Milinković s trupama unišao u Sarajevo, odmah je došao k meni i upita me: »Je li Petranović ovdje?« Rekoh: »Jučer je bio«. A Milinković otidje mu kući tražiti ga, no on se sakrio; nato će Milinković njegovoj ženi: »Reci svom čovjeku, neka se prodje svojih poslova, jer drukčije će on prvi biti na latinskom mostu obješen«. Onaj isti dan pozvan bude

Milinković u Brod, da predvodi vojsku, a Petranovića obrani konzulat talijanski moleći Filipovića, da ga spasi. Najzad Filipović rekne: »On je odsudjen na vješala. Vi morate garantirati, da ćete ga moći kakogod inkognito proturati s bosanskog zemljišta, da ga nitko od mojih ljudi ne vidi«. I tako nadju kiridžiju, pa ga izvezu na Zvornik, a sutradan odmah kako su oni žandarima ispraćeni bili, Turci svoju izjavu predadu Filipoviću.

Zaište ministarstvo od Filipovića mnijenje, kojim bi se načinom uredila uprava bosanska. On sastavi sa svojim ljudima jedan projekt, a taj je nešto mirisao hrvatstvom, jer su uz njega bili ljudi Hrvati, kano Vlatko Mažuranić, Badovinac Nikola i nekoliko još drugih, što su sastavljali taj predlog. Pošalje ga u Beč; a ono vrati mu se natrag podbrisan na mnogo mjesta, da promijeni, a on ga vrati natrag, a da nije ništa mijenjao, nego kako je tako je, da za najbolje nalazi, i čini mi se još jedanput, da su mu vratili. Potom bude poslan iz Beča baron Beck, koji je imao da skloni Filipovića, da po njihovu mnijenju popravi predlog. Ali Filipović odgovori: »Ja ne mogu od toga ništa mijenjati«. Onda mu Beck rekne: »A vi ćete morati otići odavde«. Odgovori on: »Drage volje, kadgod hoćete«.

Kad je pokorio general Jovanović Hercegovinu, pošalju deputaciju od sva tri vjeroispovjedanja na poklonjenje Njegovom Veličanstvu. Ti ljudi su pošli i povratili se. Tada Filipović zovne mene i rekne: »Pošto je Jovanović poslao deputirce, moram i ja, pa mi kazuj od glavnih ljudi cijele Bosne od sve tri vjere, koji bi u to poslanstvo išli«. Tada ja navedem sve one za koje sam znao; poberem i Turaka i pravoslavnih i katolika i jednog Jevrejina, do trideset i šest u sve. U to je Filipović poupitao i Turke, koje bi odabrali, a oni odobriše moj predlog. Potom rekne meni Filipović: »Vi dakako ne smijete izostati«. I spremimo se mi na put, šest nas iz Sarajeva i vladika sedmi. Ali budući da su svi putovi na sve tri strane kuda bismo mogli proći, bili zamuljeni blatom, tako da su jedva vojnička kola za dvadeset i dva dana iz Broda dovlačila stvari potrebne za vojnike, (a to su velika jaka kola s četiri konja) mi videći da smo tako u pogibelji života, ako podjemo tijem putovima, odaberemo put preko Mostara, gdje je suho i kamenito, pa onda da skrenemo na Dubrovnik. Odem ja kazati Filipoviću koji smo put izabrali. Ja njemu kažem: »Mi ćemo na konjima preko Mostara«. »Pa dobro«. Domalo pod mrak dodje njegov adjutant: »Ne dopada se ekselenciji, da vi putujete preko Mostara«. Promišljao sam, što je uzrok tomu. Smislio sam, da je to zato, da se ne bi vidili s onim hercegovačkim deputircima, koji su se već bili povratili. Prikažem ja stvar mom društvu i onda odaberemo na konjima putovati preko Travnika u Banjuluku i na Gradišku. Podjemo; ali jedva da smo po četiri sata na dan mogli gazeći ono silno blato napredovati, jerbo na strane od puta nikamo nijesmo mogli skrenuti od velikih graba. Podju s nama i provincijal moj, njegov tajnik i još jedan fratar. Oni drugi svikoliki okrenu preko Skender Vakufa u Banjuluku, a moji fratri preko Jajca. Da pričam naše putovanje za devet dana, to je nešto nečuveno bilo. Jedno ću spomenuti. Preko Čadjavice kad smo išli, snijeg grozan udario. Svratimo se u jednu žalosnu baraku načinjenu od granja, gdje se jedna četica vojnika bila skrila, da bi noćila tude. Sve soldat do soldata stoji na nogama, nema za njih mjesta, a kamo li bi za nas. Tako još gore bi blizu Kadijine Vode, a snijeg strašno puše. Upitamo komandanta druge barake, bili mogli prenoćiti. »Bi mogli, ali konji ne mogu se svezati nigdje«, a ne možemo konje naše ostaviti na dvoru, poginut će od studeni. Hajde dalje, da po noći putujemo.

Sjetim se ja kod Kadijine Vode ima seljačkih kuća; pošaljemo jednog na desnu stranu, drugog na lijevu, da izvidjaju to, a mi čekaj na putu. Čekali čitav sat, a snijeg pao na konje. Stali da vičemo. Kad se oglasi jedan: »Istom sam na trag ovči naišao«, i odvede nas ovim tragom u jedno selce od pet do šest kuća hrišćanskih. Dodjemo tude i zovnemo, da nas puste prenoćiti: »A tko ste«, pita nas. Kažemo da caru idemo na poklonjenje. I opet ostanemo pô sata na konjima čekajući. Najposlije nam kažu iz one kuće, da nemamo kamo konja svezati. Rasrdim se ja: »Svežite nam konje, gdje bilo, i ako je oka zobi groš, evo Vam pet groša. A gdje će naši konji ni brige vas nije; na dvoru su naučili i neće im ništa biti za ovu noć«. I najposlije starac Pantelija uze nas dvojicu u svoju kuću, a drugi smjestiše one druge. Navalio Pantelija veliku suhu kladu na vatru, pa lonac graha i vari; častan post je pred Božić. I tu večeramo što smo ponijeli, a Pantelija grah kusa. Otvorimo razgovore diplomatske s njime. »Kako to bi, vi ste pametni ljudi fratrovi, da kaurin Bosnu uzima?« »A bi li volio Turčinu?« — »A Boga mi svejedno je, zulumćar ovo, zulumćar ono. Ovo je srpska zemlja«. To starac od 90 godina, a ja zubima grizem i pljuvačku žderem. Potom pospemo ko mrtvi, a vezao do nas jedno svinjče i svu noć je grohtalo i smetalo nas u snu, i 15 forinata uzeo od nas dvojice, a tako i oni drugi. Još na rastanku će Pantelija: »Tako ti Boga gospodine, dodji mi na Vaskresenije«. Otale krenemo na Banjuluku, tu sjednemo u kola, a užasan snijeg i kiša padala, za Gradišku. Izvan Gradiške isplivala Sava, te odatle u čamčićima podjemo, a kola vratimo. Tu vidimo kolibe onih bjegunaca, koje je vlada austrijanska prihvatila, a njihov inspektor bio je Marinković, a sažali mi se bijedna sirotinja.

Sutradan primi nas parobrod Lloydov, nas Sarajlije i one koji su nas čekali iz Posavine, to vladika Dionizije i moj biskup; on je Savom došao bio.

U Zagreb dodjemo željeznicom iz Siska. U Zagrebu salete nas, a meni rekne jedan Zagrepčanin: »Znate, fra Grga, večeras vama u čast biti će komers«. Odgovorim: »Manite se, napola smo mrtvi«. »Ne, ne, mora biti«. Te u večer saberu se sto i više narodnjaka, tu zdravice napijaju, osobito Ivan Kukuljević što je nazdravljo, a mi odgovarali nešta, a to je bilo malo zazorno vladi u Beču. Snijeg i kiša jednako pada. Onda sutradan sastanemo se, da pokušamo tu adresu praviti; a na koga nego na me, da ja sastavim. Ja priključim još biskupa moga, da i on sastavlja, pa ćemo konferirati. Ja tu noć nekako nešta sastavih. U jutro u sjednici odobri se moje; biskup nije ni pisao, pouzdao se u me, a Zagrebčani tako su bili oduševljeni rad našeg dolaska, da na svršetku one časti, mene i Ali-pašu Čengića, Dedagina sina, pronesu kroz avliju na rukama. Sutradan posjetimo kardinala Mihajlovića. Tu nas pozove na ručak, a mi nijesmo mogli služiti ga, nego smo mu obećali, kad se vratimo, da ćemo se pozivu odazvati. Otale naš vodja Milinković proveze nas po noći u Beč. Tamo stignemo i smjesti nas u »Grand Hotel«. Sutradan ja otidjem dalmatinskom zastupniku pokojnom Mihovilu Pavlinoviću, pokažem mu sastavak moje adrese, gdje on umetne nekakve tri riječi iz svoga mnijenja, a kad budemo kod revizije te adrese, onda one sve tri riječi (nešto o hrvatstvu) pobrišu, i onda bivši sve odobreno, dade se ljepopiscu da se prepiše. I bude sjajno opremljena. Medjuto tri do četiri dana častili su nas bogato i vodili, da vidimo u Beču kojekakve ljepote, a medju ostalim i arsenale, gdje su nam pokazivali svekolike aparate vojničke, od kapsole do velikog Uhaciusovog topa, od potkova

konjskih do orme konjske, pa onda vodili nas u bečki muzeum oružja, pa pokazivali turskog oružja za vrijeme bečkog opsjedanja. Izmedju ostalog vidili smo tude čahuru (lubanju) Kara-Mustafe i grozne lanceve one, kojima je vojsku preko Dunava prevodio, i druge stvari, pa onda naš odvedu u gradsku kuću, koju je istom arhitekt Schmidt dogradio bio. Vodili su nas i pokojnom Erzherzogu Karlu. Peti dan odvezli su nas po noći u Peštu. Zašto baš po noći, to mi je bilo misteriozno, ako nije, da ne bi kroz Madžarsku provodeći nas u danu, na kakve demonstracije nabasali. U Pešti nas smjeste opet u nekakav veliki hotel. Sutradan predvedu nas Njegovom Veličanstvu caru Franji Josipu I. Postavimo se u cercle u salonu svikoliki u audijenciju; najprvi Antim mitropolit pravoslavni sarajevski, za njim moj biskup katolički Paško, do njega ja, i tako redom svi. Car je nama progovorio preko našeg vodje Milinkovića ovako od prilike:

»Drago mi je, Bošnjaci, što ste mi došli. Ja sam poslao proklamaciju moju, kako ja, ako mirni budete, neću da se ikakva šteta ni u kakvu dobru vašem uradi, a još manje, da se krv kakva prolije. Tada sam obećao svekolike vaše svetinje u časti obdržati. Medjuto vi ste se pozivu mom zlo odazvali, nijeste htjeli poslušati, nego ste se oprli s oružjem u ruci. Tako se krv prolila, što ja veoma žalim. Medjuto ipak ja stojim na svojoj besjedi, i ako Bog da, vaša će zemlja srećnija i zadovoljnija u napredak biti«. Zatim se porazgovori car s nama pojedinima: s mitropolitom preko dragomana Milinkovića, s našim biskupom katoličkim njemački, sa mnom talijanski, dalje sve po dragomanu, kako se prema komu dolikovalo, da štogod rekne. Najprije dodje k Jusuf-begu Filipoviću, današnjem uredniku »Bošnjaka«: »Vi ste Jusuf-beg Filipović«. »Jesam, gospodaru«. »A jesi li štagod u rodu s mojim generalom

Filipovićem?« »Jesam, gospodaru«. »Pa kako je to bilo?« »Zeman bio pa nas rastavio, zeman došo pa nas sastavio«. Jednom seljaku, Jozi Bošnjaku katoliku, rekne: »Ti si težak, čovječe«. »Jesam, Veličanstvo«. »Pa kako vi živite tamo u vašoj zemlji«. A taj je čovjek mene upitao: »Šta ću ja odgovoriti?« »Reci«: »Ma čast tebi gospodaru, niti šta znamo, niti šta imamo, nego se molimo, da po tebi i znamo i imamo«. I nasmijao se tu car i pozvao nas na diner. I došli smo, i ja sam tude malo prostije ljude opomenuo, da ne bi štogod izgreda učinili pri objedovanju, da se ne bi što prevalilo i prolilo, i da se drže u bijelim rukavicama, pa s onom vilicom kako mogu da jedu. Lijepo je sve prošlo, bez ikakove zamjerke. Iza objeda opet nas je u drugu sobu pozvao car i još nam je po gdjekoju riječ progovorio. I otale smo otišli u ponoći kući u kvartir. Tada dodijala nam velika studen, te ja i Jusuf-beg skrenemo u kafetariju i naručimo po jedan čaj, da se zagrijemo. Tude trefimo jednoga velikaša madžarskoga, koji nas upita našim jezikom: »Kako ste Bošnjaci?« »Dobro, ako Boga znaš«. »Sada ste vi naši, pa ćete ovamo na naš madžarski sabor dolaziti«. Onda Jusuf-beg odgovori njemu: »Gospodine, mi imamo našu zemlju, pa imat ćemo i naš sabor«, a onaj Madžar ušuti. Onda mi sutradan pohodili ministra Andrássya, a u večer glas pukne: dolazi Filipović željeznicom iz Bosne. Izadjemo mi u večer pred njega, a s velikim komandantom Gyulajem sila oficira i dostojanstvenika vojničkih. Čekali smo ga za dugo, i sretno dočekasmo. Odmah poletimo vagonu, pozdravimo se, kliknemo mu urnebesno kao našem spasitelju, što mu je jako drago bilo. I ode Njegovu Veličanstvu ispravno. Rekoše mi, čini mi se ne u Budim, nego u Gödölö, i tude je s njim bio preko noći, i više nijesmo s njime bili. Iz Pešte naumismo ravno natrag u Bosnu putovati, a njekoliko, jedno dvanaest

nas, sjetimo se poziva kardinala zagrebačkog Mihajlovića, i okrenemo preko Zagreba. Carski budemo počašćeni kod toga velmože. Vodja naš Milinković priopći nam tude, da ako hoćemo možemo preko Trsta i da bi nas on popratio, do u Pulj, da tu pogledamo naše arsenale. Onda mi reknemo, hoćemo, pošto su bosanski putovi u to doba neprohodni. I mi smo se u velikoj studeni opet po noći dokoturali u Trst; tude borme skoro svi mi poboljeli, ali drugi dan se osvijestimo i javimo Milinkoviću, da dodje. Dodje on i odvede nas preko noći opet u Polu, tu budemo od vojništva lijepo dočekani i pripravljena nam je čast, na kojoj nazdravljao nam je marinerski oficir, slavnog našeg pjesnika Preradovića sin, Dušan. I opet nas po noći upute dalje naše vodje morem Spljetu, i tada se razdijelimo. Naš vodja Milinković jako nas je dobro pazio na putu i svekolike troškove podmirivao od vladine strane.

Vozeći se uz obalu Jadranskoga mora izlazili smo u Šibeniku i Spljetu, nešto razgledali i Makarsku, a u Makarskoj odijelimo se. Ja i Mehmed-beg Kapetanović uzjašimo konja i okrenemo u našu otadžbinu u Ljubuški, otale kasnije u Sarajevo, a druga družina preko Dubrovnika vratila se kući.

Još Hadži-Lojinu pripovjest da ispričam. Kad su ga uhvatili i doveli u Sarajevo, upita mene auditor, što je vodio istragu nad njime, šta je i tko je, i šta je uradio. A ja se pozovem na ono pismo, što sam Filipoviću pisao, a oni prevrni list, dva onoga pisma, pa pita: »Imate li još šta kazati o njemu?« »Nemam, nego jednu stvar, ako bi vam valjala u kakav račun: da na sav glas na čaršiji svijet govori, da je bio koji drugi od osudjenika namjesto Hadži-Loje, da bi grad Sarajevo strado i robljenjem i palenjem, a drugo, da nije Hadži-Lojina puška pukla na austrijsku vojsku, jer je 15 dana otišao prije iz Sarajeva, nego što je vojska austrijanska unišla u Sarajevo«.

Pozlila se Hadži-Loji noga, jerbo ju je cijelu gangrema uzela od one rane, i htjedoše mu je u Sarajevu rezati doktori do koljena, a on se protivio tomu, pošto njihov zakon ne dopušta sama sebe osakatiti. Onda je tako ranjen i pod tim bolima odveden u Josefstadt i tude su mu odrezali nogu i ozdravio je. Tu je Hadži-Lojo, dokle god je bio, imao napast od ljudih ljubopitljivih, da im na kartici napiše svoje ime; i Hadži-Lojo dobivao po sekser za karticu. Dodje vrijeme, da on amnestiran bude i da ide iz Josefstadta. Rekli su mu: »Sada slobodno možeš ići kuda hoćeš, jedino u Bosnu ne smiješ nikada. Najbolje ti je, odaberi u Turskoj mjesto, gdje ćeš stanovati«. On odabere Meku i dobave onda ženu i kćer u Trst i spreme ga dole putovati, a provide ga penzijom doživotnom, a to su pravo učinili. Hadži-Lojo stigne tamo u Meku sa svojom familijom. Tu mu se kćer udade, a žena umre. Umre i on doskora, a naše bosanske hadžije trebalo bi da mu svaki poštu dadu. Rahmet Allachi. Još bi trebalo, da i zgodniji koji polaze ćabu, načine mu turbe, jer drskost je Hadži-Lojina ipak prudila njegovoj otadžbini Bosni.

Na koncu konca imam primijetiti, da sam ovo mom brzopiscu onako oblimice, prostim jezikom, bez obzira na gramatikalnu i sintaktičnu opravu kazivao, a kazivao sam stvari, koje sam zapamtio, ili, kako sam ih čujavao, onako sam i ja ispričao. Medjutim, ako bi se štiocem neke mane — što mora i biti, jer ništa savršena nije — pokazale, osobito pako, ako su koji bili moji suvremenici od književnika, koji su prigode naše bilježiti mogli, neka me poprave u mom pomanjkanju, jer za istinitost svega, što sam od vjerodostojnih ljudi i svjetine čujavao, ne mogu jamčiti.

PRILOG BIBLIOGRAFIJI RADOVA FRA GRGE MARTIĆA

I. Radovi objavljeni po periodičnim publikacijama

Plač Bosne. Od Ljubomira Martića Hercegovca. Kolo, II/1842, str. 14—16.

Ljubomir' Martić' Hercegovac'. Hercegovcy. Serbskij narodnij list', VII/1842, br. 15, str. 113—116; br. 17, str. 131—133.

Ljubomir Martić Ilir iz Hercegovine. Pozdrav Danici. Danica Ilirska, VIII/1842, br. 5, str. 17—18.

Ljubomir Martić, Pitomac bosanski. Zahvalnost pitomacah bosanskih Nj. Ekselencii gospodinu knezu Lavalu Nugentu, zapovědajućem generalu u Horvatskoj i td na dobročinstvu, koje učini provincii bosanskoj izdanim pismom od 25 travnja (apr.) 1842 (Po glasu Nar. nov. aug. 2/14 tg). Danica Ilirska, VIII/1842, br. 37, str. 145—146.

Ljubomir' Martić' Hercegovac'. Slava. Serbskij narodnij list', VIII/1843, br. 10, str. 80.

Tuga o Bosni ot' Ljubomira Martića Hercegovca. Serbskij narodnij list', VIII/1843, br. 18, str. 137—138.

(Bilješka:) Tužna vjest' iz' Vukovara ovoj pesmi povod' dade.

Narodna pěsma bosanska. Priobćio Ljubomir Martić Hercegovac. Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, IX/1843, br. 14, str. 53—54.

Ljubomir Martić Hercegovac. Jurjevdanske svetkovine. Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, IX/1843, br. 17, str. 65—66.

Narodna pjesma hercegovačka posvećena slavi crnogorskoj od' Ljubomira Hercegovca. Serbskij narodnij list', IX/1844, br. 1, str. 7—8.

Pozdrav' svjetlom' Gospodaru Petru Petroviću vladiki Crnogorskom u Beču se nahodećem' od' Ljubomira Martić'-Hercegovca. Serbskij narodni list', IX/1844, br. 10, str. 73—74.

Bosanska i hercegovačka kn'iževnost' od' Ljubomira Martić'-Hercegovca. Serbskij narodnij list', IX/1844, br. 12, str. 90—93; br. 13, str. 97—102.

Pozdrav' Hercegovini. Ljubomir' Martić'. Serbskij narodnij list', IX/1844, br. 47, str. 369—370.

Pabirci bajoslovni. Kolo, V/1847, str. 58—63.

Prihodnica. Kao poziv u kolo bratinsko od Ljubomira Hercegovca. Bosanski prijatelj, I/1850, str. 1—9.

Slavodobitnica svietlomu gospodaru Omer-paši carsko-turskomu muširu, seraskeru od ciele rumelisko-bosanske vojske, vitezu raznih turskih redovah i carsko-ruskog sv. Ane perve klase, prikazana miesto sviuh kristjanah u Bosni, prigodom srietno nadvladane bune bosanske od *I. F. Jukića i Ljub. Martića* franciskanah bosanskih. Bosanski prijatelj, II/1851, str. 1—21.

Katolici u Bugarskoj. (Odlomci iz putnih bilježaka g. 1857). Od *Fr. Gr. Martića Ljubomira.* Zagrebački katolički list, 1858, br. 14, str. 109—111; br. 15, str. 119—120.

Fr. Gr. M-ć Ljubomir. Njegovoj preuzvišenosti presvietlomu i prečasnomu gospodinu Josipu Jurju Strossmayeru novo izabranom carskom tajnom savjetniku. Zagrebački katolički list, 1858, br. 18, str. 141—2.

Katolici u Vlaškoj. (Odlomci iz putnih bilježakah 1857). *Od Fr. Gr. Martića Ljubomira.* Zagrebački katolički list, 1858, br. 29, str. 229—231.

Katolici u Hercegovini. Putne bilješke god. 1859 od Lj-ra. Zagrebački katolički list, 1860, br. 18, str. 137—139; br. 19, str. 145—147; br. 20, str. 153—156; br. 21, str. 161—162.

Tugovanje uz lijes biskupa fra Mariana Šunjića. Ljubomir. U Novom Šeheru, dne 25 listopada 1860. Zagrebački katolički list, 1860, br. 45, str. 357—359; br. 46, str. 364—366; br. 47, str. 373—374.

Poklon presvietlom i prepoštovanom gospodinu fra Sebastianu Frankoviću, milošću božjom i sv. stolice biskupu sionskomu i apostolskom namjesniku u Bosni. Zagrebački katolički list, 1861, br. 46, str. 361.

Posvetnica na 25 ljetni god posvećenja preuzvišenoga gospodina biskupa Josipa Jurja Strossmayera i osvećenja osnova stolne crkve u Djakovu 8 rujna 1875. U znak duhovnog saučešća posvetio sbor bosanskih franjevaca. Glasnik biskupije djakovačko-sriemske, 1875, br. 17, str. 146—149. (Primjedba uredništva: Na usta zlatousta Radovana).

Boj na Kosovu g. 1389. Po osnovi Armina Pavića sastavio... U Kreševu dne 22 studenoga 1883. Vienac, 1884, br. 2, str. 17—19; br. 21, str. 325—327; br. 48, str. 757—758; br. 49, str. 373—375.

(Posebno štampano 1886, kao:) *Narodne pjesme o boju na Kosovu godine 1389. Sastavio u cjelini Fra Grgo Martić s pripomenkom od Armina Pavića.* Naklada akademijske knjižare L. Hartman (Kugli i Deutsch). Tisak Ign. Granitza i dr. Str. XVI + 81 + (na strani pred nasl. listom) fotografija fra Grgina.

Pobratimu fra Ivanu Despotu, preminuvšem u Spljetu 19 veljače 1886. U Kreševu, 21 veljače 1886. Vienac, 1886, br. 10, str. 145—146.

Tužni spomen pokojnomu Mihovilu Pavlinoviću. Fra Grga Martić. Narodni list, Zadar, XXVI/1887, br. 51, str. 1.

Obraćenici svetog Frane Asiskog po O. A. Cesari. Glasnik jugoslavenskih franjevaca, I/1887, br. 8, str. 148—150; br. 9, str. 165—167; br. 10, str. 196—197; br. 11, str. 213—215; br. 12, str. 224—226; god. II/1888, br. 1, str. 7—10; br. 3, str. 53—56; br. 5, str. 84—89; br. 6, str. 109—110; br. 7, str. 124—126; br. 8, str. 134—136; br. 9, str. 152—154; br. 10, str. 170—171; br. 11, str. 187—190; br. 12, str. 204—206.

Sveti Antun padovanski čudesnik. (Povijest Lalija Mancini 1654). Glasnik jugoslavenskih franjevaca, III/1889, br. 1, str. 11—13; br. 2, str. 29—32; br. 4, str. 62—65; br. 5, str. 79—81; br. 6, str. 104—106; br. 7, str. 120—123; br. 9, str. 153—155; br. 10, str. 167—168; br. 11, str. 186—190.

F. G. M. Posmrtna čast fra Antunu Vladiću, najzaslužniemu svećeniku Franjevcu u Bosni umrvšem' u Rami dne 13 studenog o. g. U Kreševu, 18 studenog 1889. Glasnik jugoslavenskih franjevaca, III/1889, br. 12, str. 191—193.

Petrovoj ladjici (Po Talijanskomu). F. G. M. Glasnik jugoslavenskih franjevaca, IV/1890, br. 2, str. 25.

Muka. (Po Talijanskomu). F. G. M. Glasnik jugoslavenskih franjevaca, IV/1890, br. 3. str. 33—35.

Uzkrsnuvšemu Isukrstu. (Po Talijanskomu F. Pesce). F. G. M. Glasnik jugoslavenskih franjevaca, IV/1890, br. 4, str. 49.

Čestitka imendanu sv. o. pape Lava XIII. Dneva 16 kolovoza (Napisao prof. Pesce, g. 1886). Ponovio za ovi god F. G. M. Glasnik jugoslavenskih franjevaca, IV/1890, br. 8, str. 121—125.

Spomenica fra Andriji Kačiću, pjesniku Milovanu, pri podignuću njegova spomenika u Makarskoj godine 1890 u ime bosanskih

franjevaca pjeva Radovan. Glasnik jugoslavenskih franjevaca, IV/1890, br. 9, str. 143—145.

Krštenik. Pripoviedka. *Napisao Grof L. Tolstoj. Spjevao F. G. M.* Glasnik jugoslavenskih franjevaca, V/1891, br. 1, str. 9—11; br. 2, str. 23—26; br. 3, str. 42—45; br. 4, str. 57—60; br. 6, str. 94—96.

Poklik iz posjednutih zemalja u susret Preuzvišenog posjeta Njegova c. i k. Veličanstva Franje Josipa I u hrvatskoj priestolnici gradu Zagrebu dana 14 listopada 1895. Obzor, 1895, br. 237.

K *diamantnoj Misi preuzvišenog gospodina Josipa Jurja Strossmayera biskupa bosansko-djakovačkog i sriemskoga, dne 16 veljače 1898.* Glasnik biskupije bosanske i sriemske, 1898, br. 3, str. 20.

Na put k svetoj stolici u Rim, preuzvišenom gospodinu Josipu Jurju Strossmayeru iz Djakova, dne 23 rujna 1900. Glasnik biskupije bosanske i sriemske, 1900, br. 18, str. 143.

Slavnomu vitezu Ivanu Trnskomu, predsjedniku »Matice hrvatske«. U Kreševu, 3 kolovoza 1901. *Pobratim Fra.* Obzor, 1901, br. 180.

Pozdrav trebinjskom hrvatskom »Slavulju«. U Kreševu, 5 studenog 1902. Osvit, 1902, br. 88, str. 1.

II. *Zasebno objavljena djela*

Narodne piesme bosanske i hercegovačke. Skupio Ivan Frano Jukić Banjalučanin i Ljubomir Hercegovac. Izdao o. Filip Kunić Kuprješanin. Svezak pervi. Piesme junačke. U Osieku, Tiskom ck povl. tiskarne Drag. Lehmana i drugara, 1858. Str. 621+3.
(Ova, prva sveska štampana u dva dijela. Prvi dio obuhvata 21 pjesmu, a drugi od 22 do 50. Na kraju teksta: Iztomlačenje niekih turskih riječih, koje se u ovim piesmama nalaze — Kazalo — Pogrieške).

(II izdanje): *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke. Sabrali fra Franjo Iv. Jukić i Grga Martić.* Junačke pjesme. Svezak I—II. Pretiskao Marko Šešelj. Mostar, Tiskara »Glasa Hercegovca«, 1892. Str. XVII+452.

(III izdanje): *Bosansko-hercegovačke narodne pjesme iliti »Jukićke«. Sabrali Jukić-Martić.* Treće izdanje priredili Škarica-Markušić. Mostar, 1909. Str. 34.
(U ovoj svesci objavljeno: Stjepko Ilijić. Malo predgovora (Fra Grgo Martić). Tužni glas za vječni spomen Ivanu Frani Jukiću (rodj.) u Banjojluci god. 1818, (umr.) u Beču god. 1857 — Ljubomir. Prvo poznanstvo (još god. 1840) od... — Braća Kraljevići Marko i Andrija).

(IV izdanje): *Bosanska pjesmarica ili djela naših djedova.* Opjevana od harna naroda. *Pribrali i priredili fra Grgo Martić i fra Ivan Jukić.* Novo pregledano izdanje s nekojim povjestnim podatcima. Propratio prof. Cherubim Šegvić. Zagreb, Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (Stj. Kugli), bez godine, str. 228.

Osvetnici. I. Obrenov. Dogadjaj iz godine 1857 od Nenada Poznanovića. U Zagrebu, Brzotisk Ant. Jakića, 1861. Str. 75. (Sadržaj: Uvod — I Sudbovanje — II Drobnjak — III Bašibozuci — IV Herceguša — V Krsno ime — VI Osveta).

Osvetnici. II. Luka Vukalović i boj na Grahovu na Spasovdan godine 1858. Pjesma od Radovana. U Zagrebu, Brzotiskom Antuna Jakića, 1862. Str. 188.
(Sadržaj: I Hajdukovanje — II Potjera — III Zubci — IV Vojska — V. Tri sveta (Boj na Grahovu) — VI Grobovi — VII Robovi).
Drugo izdanje objavljeno u Djakovu 1887 godine (Tisak i naklada Biskupijske tiskare. Str. 218).

Osvetnici. Dio III. Boj turski i crnogorski god. 1862. Pjesma od Radovana. U Zagrebu, Brzotiskom Dragutina Albrechta, 1865. Str. 166.
(Sadržaj: Jav — Zagonetka — Odgonetka — Zadjevice — Sutorina — Okrhe — Vijeća — Ponude — Bojevi — [I Krnjica — II Duga — III Vasojevići — IV Zagarač — V Rijeka — Bilješka]).

Osvetnici. IV. Kiko i Zelić. Dogadjaj u Bosni od god. 1832. Pjesma od Radovana. U Osieku, Tiskarna Drag. Sándora (Ivan Selcer), 1876. Str. 70.
(Sadržaj: Radovan. Posveta [na mlado ljeto 1876] — V(ilim) K(orajac). Predgovor izdavateljev. [U Djakovu na svjetlo marinje 1876] — I Zametice — II Kapetanovanje — III Odmetnici — IV Pašaga — V Predaja — VI Izgibio — VII Vukodlak — Vilim Korajac. Njekoje tiskarske pogreške).

Osvetnici. Dio V. Ustanak u Bosni i Hercegovini od godine 1876—8 i bojevi srbski i crnogorski. Pjesma od Radovana. U Zagrebu, Izdanje i tisak Dioničke tiskare, 1881. Str. 137. (Sadržaj: R(adovan) Rieč (u Kreševu, na Grgurevo g. 1880) — I Pripjev: Milovan i Radovan — II Nevesinje — III Bieg — IV Ustanak — V. Bojevi: Srbski prvi — Crnogorski prvi — Srpski drugi — Crnogorski drugi).

Osvetnici. VI. Hadži-Lojina Krajina. Spomen Sarajevu godine 1878. Pjesma od Radovana. U Djakovu, Tiskom biskupske tiskarne, 1881. Str. 90+2.
(Sadržaj: Pjesma Hadži-Lojina Krajina — Izpravci)

Osvetnici. Dio VII. Posjednuće Bosne i Hercegovine po cesaro-kraljevskoj vojsci god. 1878. Pjesma od Radovana. Zagreb, Izdanje i tisak Dioničke tiskare, 1883. Str. 94.

(Sadržaj: I Odluka — II Vijeće — III Bojevi [uz Bosnu Filipović — Uz Krajinu Würtenberg — Niz Hercegovinu Jovanović]).

Početni zemljopis za katoličke učione u Bosni. U Sarajevu, u Vilajetskoj Tiskarnici, 1871. Str. 24.

(Na poledjini nasl. lista): Milostivom naredbom Njegove Preuzvišenosti Mušira Saffet-Paše Upravitelja Vilajeta Bosanskoga bezplatno pretiskano i podareno.

Putovanje u Dubrovnik iz Kreševa god. 1882. Pjesma fra Grge Martića. Zagreb, Izdanje i tisak Dioničke tiskare, 1884. Str. 59.

Bijedni Novak (Rene od Chateaubrianda). Pripovjedka. Spjevao fra Grgo Martić. u Djakovu, Naklada i tisak biskupijske tiskare, 1886. Str. 58.

Posvećeno Plemenitom gospodinu Petru Knezu Dumičiću na uspomenu pravog prijateljstva prikazana.

Obrana Biograda godine 1456. Slavlje svetoga Ivana Kapistranskoga. Spjevao fra Grgo Martić. Djakovo, Tisak i naklada biskupijske tiskare, 1887. Str. 81.

Pjesnička djela fra Grge Martića. Prvi dio (Osvetnici). Izdala Milena Mrazović. Sarajevo, Tiskom i nakladom tiskare »Bosanske pošte«, 1893. Str. 882.

(Sadržaj: Bilješka izdavača — Pregled sadržaja — F(ranjo) S(elak), Fra Grgo Martić i njegova djela — Osvetnici — I Obrenov. Dogadjaj iz godine 1857 — II Luka Vukalović i boj na Grahovu — III Boj turski i crnogorski god. 1862 — IV Kiko i Zelić. Dogadjaj u Bosni od godine 1832 — V Ustanak u Bosni i Hercegovini od godine 1876—1878 i bojevi srpski i crnogorski — VI Hadži-Lojina Krajina. Spomen Sarajevu 1878 — VII Posjednuće Bosne i Hercegovine po cesaro-kraljevskoj vojsci godine 1878 — Rječnik — Štamparske pogriješke).

(Ovo djelo je izlazilo u sveskama).

Pjesnička djela fra Grge Martića. Drugi dio. Posvetnici. Svezak I. Sarajevo, Tiskom i nakladom tiskare »Bosanske pošte«, 1895. Str. X+185+1.

(Sadržaj: Kratka napomena izdavača Milene Mrazovićeve — Spomenica pri zlatnoj misi dne 14 siečnja 1895 — Posvetnici: (I) U slavu pedesetgodišnjice biskupovanja svetoga oca pape Lava XIII posvećuje pisac — (II) Pjesničke kitice svetoga Frane asiskoga po A. F. Ozanam-u — (III) Obraćenici svetoga Frane asiskoga po O. A. Cesari: 1. Bernardo asiski — 2. Bagdatski sultan — 3. Tri razbojnika — 4. Vitez — 5. Dva mladića — 6. Ivan Pena — 7. Vuk — 8. Jakovina Todski — 9. Sveti Antun padovanski čudesnik (Povijest Lelija Maucini 1654).

Ifigenija. Tragedija u pet čina od Racina. Preveo fra Grgo Martić. Mostar, Hrvatska dionička tiskarna, 1902. Str. 118.

Zapamćenja (1829—1878). Po kazivanju autorovom zabilježio Janko Koharić. Za tisak priredio Ferdo Šišić. U Zagrebu, nakladom Gjure Trpinca, Knjižara Jugoslavenske akademije, Dionička tiskara, 1906. Str. VIII + 119 + (na str. pred nasl. listom) fotogr. fra Grge Martića. (Na poledjini nasl. lista): Faksimil autografa: Ovi Brzopis bilježen bješe po mojemu ustmenomu kazivanju od Gospodina brzopisca Janka Koharića iz Zagreba u Samostanu Kreševu d. 15 kolovoza 1901. F. G. Martić.

III. *Literatura o fra Grgi Martiću*

A. Fra Grgo Martić. Srpski književni glasnik, knj. XV/1905, str. 559—560.

Alaupović Tugomir. Jukićev list iz godine 1847. Sa slikama i faksimilom rukopisa fra Grge Martića. Hajdukovanje. Prosvjeta, X/1902, br. 4, str. 111—114.

Banović Stjepan. Martićevo ispravljanje narodnih pjesama i zaoška guslarska zona. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, knj. XXVIII/1932, sv. 2, str. 64—87.

Barac Antun. Književni lik Grge Martića. Riječ (Zagreb) — XXVII/1931, br. 13, str. 7—9; br. 14, str. 11—13; br. 15, str. 6—7; br. 16, str. 4—6.

Barac Antun. Veličina malenih. Sastavci o književnosti i književnicima. Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1947.

(O Grgi Martiću na strani 79—119)

Božitković Juraj. Dopisivanje Martićevo s fr. Ivanom Despotom pjesnikom. (Correspondentia litteraria epistolaris fr. G. Martić cum fr. Joanne Despot poeta). Priopćio d-r fr.... Nova revija (Makarska), XII/1933, br. 5—6, str. 386—391.

Cepelić Milko. Fra Grgo u dodiru sa biskupom Strossmayerom. Prosvjeta (Zagreb), X/1902, br. 3, str. 75—80.

Čičić Avgustin. Imenik »Osvetnika« fra Grge Martića. Prilog istoriji književnosti i političkoj istoriji Južnih Slovena XX stoljeća. Franjevački vijesnik, XLVII/1940, br. 1, str. 25—42; br. 2—3, str. 92—106; br. 4—5, str. 147—163; br. 6—7, str. 209—228; br. 8—9, str. 276—299.

Čičić Avgustin. Monografija o fra Grgi Martiću (24. I. 1822 — 30. VIII. 1905). Zagreb, Tisak Narodne prosvjete, 1930. Str. 150 + 9 sl. u tekstu. (Sadržaj: Pripomena — Vrela i

literatura — Arhivi — Literatura — Pjesnikovo rodjenje, mladost, uzgoj — Drugovanje sa I. Fr. Jukićem. Jukićeva tragedija — Uz paše i vezire — Rad fra Grgin u duhovnoj pastvi — Rad za školu i u školi — Književni rad fra Grgin — Fra Grgo kao rodoljub — Boravak u manastiru Kreševu — Bolest i smrt pjesnikova — Fra Grgina spomen soba u kreševskom manastiru — Na pjesnikovu grobu).

Cičić Avgustin. »Osvetnici« kao cjelina. Spomenica Franjevačke klasične gimnazije u Visokom. Beograd, 1932. Str. 226—277.

Cičić Avgustin. Bosanski franjevci prema Omer-paši. Književni jug, I/1918, knj. II, sv. 1—2, str. 59—60.

Čičić Avgustin. Pokojni barun Varešanin o fra Grgi Martiću. Novine, IV/1917, br. 102, str. 4.

Debevec Jože. Fra Grgo Martić. (Sestavil...). (S portretom). Dom in svet, VIII/1895, štev. 7, str. 193—196; štev. 8, str. 225—228; štev 9, str. 257—261.

(Despot Ivan). Deset pisama F. Ivana Despota pjesniku fra Grgi Martiću. Iskra (Zadar), II/1892, br. 17—18, str. 137—140.

Despot Ivan. Pjesnik Martić u Primorju. Napisao... Vienac, XVII/1885, br. 25, str. 394—396.

Deželić Velimir. Fra Grgo Martić kao Ilir. (Sa sl.). Prosvjeta (Zagreb), X/1902, br. 3, str. 73—74; br. 4, str. 105—107.

Drljić Rastko. Bibliografika o fra Grgi Martiću. Franjevački vijesnik, XXXVII/1930, br. 9, str. 302—304.

Drljić Rastko. »Jedan aga namjerio se na runjav nos i opametio se«. Neobjavljena pjesnička pripovijest fra Grge Martića. Napredak, hrvatski narodni kalendar, 1934, (Sarajevo, 1933), str. 205—209.

Drljić Rastko. Korespondencija Andrije Torkvata Brlića i fra Grge Martića. (Prilozi povijesti bosanskih franjevaca). Franjevački vijesnik, XXXIX/1932, br. 11, str. 342—347; br. 12, str. 375—379; XL/1933, br. 2, str. 45—55; br. 3, str. 84—89; br. 4, str. 115—122; br. 6, str. 170—175; br. 7—8, str. 228—235; br. 9, str. 178—180; br. 10, str. 206—208; br. 11, str. 367—372; br. 12, str. 398—402; XLI/1934, br. 1, str. 20—27; br. 2, str. 50—53; br. 3—4, str. 100—108; br. 5, str. 146—151; br. 6, str. 179—186.

Drljić Rastko. Martić i profesor Zore Luka. Franjevački vijesnik, XLIII/1936, br. 1—2, str. 57.

Drljić Rastko. Nekoliko podataka o vezama Vuka Stef. Karadžića sa bos. franjevcima. Franjevački vijesnik, XLIV/1937, br. 12, str. 411—412.

Dujmušić Jozo. Bilješke o jeziku Martićevih »Osvetnika«. — (Uvod — I Glasoslovlje — II Oblikoslovlje: Imenice, pridjevi, zamjenice, glagoli — III Sintaksa — IV Neologizmi — Prilog). Školski vjestnik, VI/1899, str. 343—379.

Dujmušić Jozo. »Osvetnici« pjesnika fra Grge Martića. Školski vjestnik, VIII/1901, str. 69—86, 266—273, 415—424, 540—555, 732—747.

Dujmušić Jozo. Paralela između III, V, VI i VII dijela Martićevih »Osvetnika« i Njeguševe »Slobodijade«. Školski vjestnik, VII/1900, str. 69—79, 179—184, 268—275.

Dukat Vladoje. Fra Grgo Martić i Vilim Korajac. Rad JAZIU, knj. 206/1915, str. 142—147.

Ekleziastik. Jedna pesma fra Grge Martića o sv. Savi. Srpski književni glasnik, knj. XLIV/1935, br. 8, str. 654—657. (Sa tekstom pjesme).

Esih Ivan. Fra Grga Martić i Pavao Stoos. Napredak (Sarajevo), V/1930, br. 9—10, str. 148.

Esih Ivan. Fra Grga Martić i Stjepan Verković. Napredak (Sarajevo), V/1930, br. 9—10, str. 141—146.

Fra Grgo Martić. (Spomen knjiga). Uredio ispred odbora Josip Milaković. Sarajevo, Izdanje i naklada hrvatskog društva »Napredak«, 1906 sa slikama.

(Sadržaj: Tugomir Alaupović. Namjesto uvoda — Fra Ivan Despot. Bratska poslanica (Pjesma) — Fra Grgo Martić (Izvadak iz predavanja u »Trebeviću« prigodom pjesnikove osamdeset-godišnjice) — S. S. Kranjčević. Svečaru — Fra Ignacije Strukić. Kreševo — Tugomir Alaupović. Jukićev list Martiću (iz god. 1847) — Fra Grgo Martić. Ivanu Frani Jukiću — Djuro Šurmin. Luka Vukalović (Izvadak iz članka »Epski spjev o Luki Vukaloviću«, Vienac, 1895) — Don Ilija Ujević. Starcu Radovanu — Milko Cepelić. Martić i Strossmayer — Fra Grgo Martić. Perkanu — Daniel Ban. Kako je živio fra Grgo — Janko Koharić. Memoari fra Grge Martića — Josip Milaković. Fra Grgi Martiću (pjesma) — Fra Grga kao učitelj — Fra Grgo Martić. Hrvatskoj mladeži — Bolest i smrt pjesnikova — Nikola Ostojić. Na pjesnikovu grobu (pjesma) — Polazak Luke Vukalovića — Sadržaj — Slike).

Gavranić Gavro. Osvrt na tvrdnje d-r I. Pilara o postanku Martića. Zapamćenja. Franjevački vijesnik, XXXVIII/1931, br. 1, str. 10—21.

Gavranić Gavro. Zapamćenja fra Grge Martića od fra Mirka Šestića. Franjevački vijesnik, XXXVII/1930, br. 9, str. 280—291 sa slikom.

Hvarski Ribar. O Martićevim »Osvetnicima«. Piše... Nada (Zagreb), 1895—96, br. 2, str. 21—23; br. 3, str. 37—39; br. 4,

str. 70—71; br. 6, str. 100—101; br. 7, str. 116—117; br. 8, str. 132—133; br. 9, str. 153—156; br. 10, str. 173—174; br. 14, str. 233—235; br. 15, str. 251—253.

Jakša Čedomil. Epske pjesme fra Grge Martića. Napisao Jakša Čedomil (pseud. Jakova Čuke). I s k r a (Zadar), 1893, br. 15—16, str. 114—118.

Jelenić Julijan. Iz Martićeva djačkog rada. N a š a m i s a o, 1916, br. 6—8, str. 116—117.

Jelenić Julijan. Kultura i bosanski franjevci. II svezak (1780—1878) Sarajevo, Prva hrv. tiskara Kramarić i M. Raguz, 1915. Str. 603 sa sl. (»Fra Grgo Martić i njegova lijepa knjiga« na str. 519—528).

Jelenić Julijan. Martić Grga. (U Stanojevićevoj N a r o d n o j e n c i k l o p e d i j i srpsko-hrvatsko-slovenačkoj. II knjiga (I-M) str. 695 (ćir.).

Kecmanović Ilija: Povodom jednog rečnika kome se zagubio trag (Uz pedesetgodišnjicu smrti fra Grge Martića). Ž i v o t. Sarajevo, april — maj 1955, br. 4/5, str. 237—243 (sa faksimilom).

Knezović Oton. D-r Fra Grgo Martić. Studija. Sarajevo, Hrvatska tiskara d. d., 1931, str. 95. (Sadržaj: Predgovor — Fra Grgo Martić (1822—1905) I (1. Život — 2. Politički rad — 3. Kulturni rad — 4. Književni rad) — II Osvetnici (Kult narodne poezije — Naša narodna poezija dobija evropski glas — Ideal naših romantičara — Šta su »Osvetnici« — Kako su »Osvetnici« postali — Dioba »Osvetnika«: — Obrenov — Luka Vukalović — Boj tursko-crnogorski 1862 — Ustanak u Bosni i Hercegovini godine 1876—1878 — Hadži-Lojina Krajina — Posjednuće Bosne i Hercegovine 1878 — Kiko i Zelić) — III Umjetnički oblik (1. Kompozicija — 2. Stil — 3. Metrika — 4. Jezik) — IV Martićeva filozofija (1. Namjera i učinak »Osvetnika« — 2. Poslovice) — V Mažuranićev uticaj — VI Ostali književni rad (1. Boj na Kosovu 1389 — 2. Zapamćenja — 3. Posvetnici) — Opći pregled).

Kranjčević Strahimir Silvije. 5. II. 1822 — 5. II. 1902 (»U golom kutu skromne ćelijice«...) (Pjesma). P r o s v j e t a (Zagreb), X/1902, br. 4, str. 105.

Kreševljaković Hamdija. Fra Grga Martić. (O 100-godišnjici rođenja 24. I. 1922). P r a v d a (Sarajevo), IV/1922, br. 19, str. 2—3.

Kreševljaković Hamdija. O izdanju »Pjesničkih djela fra Grge Martića«. N a p r e d a k (Sarajevo), V/1930, br. 11—12, str. 160.

Lovrić Anto. Poezija fra Grge Martića. (Sa sl.). N a p r e d a k (Sarajevo), V/1930, br. 9—10, str. 131—135.

Makanec Alfred. Povodom 100-godišnjice Miss Adeline Irby. Prva neobjelodanjena pisma. Šta je o njoj pisao fra Grga Martić. N o v o s t i (Zagreb), 1933, br. 284, str. 15.

Matković Jako. Bibliografija bosanskih franjevaca. Tiskane knjige. Sabrao... Sarajevo, Nakladom Zemalj. vlade za BiH, 1896. Str. 55 + 1. (Na strani 38—40, pod red. brojem 37: Martić O. Grgo, navodi se bibliografija njegovih radova).

Milaković Josip. Martić kao rodoljub. (S portretom). S t r o s s m a y e r k a l e n d a r, V/1912, str. 75—77.

Napotnik Mihael. Kratak pregled bosanskega slovstva. Sastavil... Maribor, Založil pisatelj, 1884. Str. 84.
(O Martiću na strani 57—73).

Obradov Veljko. Pesnik fra Grgo Martić. Ob osemdesetletnici njegovega rojstva dne 5 februarja. Za »L j u b l j a n s k i z v o n« spisal (iz hrvaškega rokopisa prevedel in predelal Anton Trstenjak)... L u b l j a n s k i z v o n, 1902, štev. 2, str. 130—132; štev. 3, str. 160—164; štev. 4, str. 242—246; štev. 5, str. 305—310.

Odlomak iz Martića Zapamćenja od fra Mirka Šestića. Fra Mirko Šestić Foča (Doboj). Zapamćenja fra Grge Martića (Biografijska građa), F r a n j e v a č k i v i j e s n i k, XXXVII/1930, br. 9, str. 291—301.

Pilar Ivo. Kako su nastala »Zapamćenja« fra Grge Martića. Prilog povijesti hrv. književnosti. (Sa 2 sl.). N a p r e d a k (Sarajevo), V/1930, br. 9—10, str. 136—140.

Preindlsberger—Mrazović Milena. Die bosnischen Franziskaner und fra Grgo Martić. Von... A g r a m e r T a g b l a t t, 1906, N. 211, str. 2—4; N. 212, str. 2—3.

Prelog Milan. Strossmayer i Rački prema bosansko-hercegovačkom ustanku i okupaciji. R i j e č (Zagreb), XXVI/1930, br. 38, str. 2—4; br. 39, str. 2—4; br. 40, str. 2—3.

Prelog Milan, Vladika Strossmayer i bosanski franjevci. R i j e č (Zagreb) XXVI/1930, br. 45, str. 5—7; br. 46, str. 4—6.

Protić Stojan. Iz fra Grginih »Zapamćenja«. R a d i k a l, 1922, br. 73—78.

Renner Heinrich. Fra Grgo Martić. Von... A g r a m e r T a g b l a t t, 1904, N. 292, str. 2—4.

Selak Franjo. Fra Grgo Martić i njegova djela. (Predgovor izdanju »Pjesničkih djela fra Grge Martića« I dio, Sarajevo, 1893. Str. I—XXV).

Šegvić Kerubin. Život i djela fra Grge Martića. Napisao... (Sa sl.). L j e t o p i s J u g o s l a v e n s k e a k a d e m i j e z n a n o s t i i u m j e t n o s t i za godinu 1907. Zagreb, 1908, sv. 22. Str. 81—126.

Šurmin Djuro. Epski spjev o Luki Vukaloviću. V i e n a c, XXVII/1895, br. 15, str. 236—238; br. 16, str. 251—254; br. 17, str. 264—266.

Z. Š. Omer-paša Latas i fra Frano Jukić. Iz fra Grginih »Zapamćenja« o literaturi i mučeniku. Hrvatski dnevnik, 1941, br. 1781, str. 26.

Zubac Tihomir. Fra Grga Martić i fra Augustin Zubac. Medjusobni odnošaj i značenje dvojice hercegovačkih franjevaca. Hrvatska straža, 1940, br. 254, str. 4.

Zvonigradski Jozo. Ulomci iz Martićeva »Zapisnika agencije«. Franjevački vijesnik, XXXVII/1930, br. 9, str. 265 do 279. (Sa 2 sl.).

BRANKO ČULIĆ

TUMAČ STRANIH TEKSTOVA I MANJE POZNATIH RIJEČI

Aflictiones nostrae intollerabiles — naše muke nepodnosive
ajat — pojata, staja
balta — tučak, tupa sjekira
berat — povelja
biskati — prebirati, trijebiti (od vaši)
binjiš — ogrtač
bjelica — potajni hajduk
ćulah — kapa
dedo — derviš
devlet — vlada carska
dort-jol — raskrsnica
dumo — sveštenik, gospodin
faletaju — gataju, proriču
futa — rubac kojim se opasuje sluga i koga poljubi kad se pokloni gospodaru
Il vaut mieux souffrir en se sauvant, que jouir en se perdant — bolje je patiti spasavajući se, nego uživati upropašćujući se
jagluk — marama
kesedžija — razbojnik, hajduk
ketiti — primiriti se, pritajiti se
konunuka — pra-praunuka
kriva — marvena bolest
Krm — Krim
lasciate ogni speranza — ostavite svaku nadu
liestor — istom
mešta — mašta
mukte — badava
negali — nastojali

omisica — ovaj, onaj, taj, umjesto imena
piljež — sitna djeca
pivalj — pfenig, njemački sitni novac
poša — ahmedija
romić — Ciganče
sadr-azam — veliki vezir
Sed cur heu-cur Manat rara mea lacryma per genas — ali zašto, zašto, kaplje rijetka suza moja niz obraze
šeh-islam — vrhovni vjerski starješina islama
šehit — mučenik za vjeru
vatan — zavičaj
vaze — propovijedi
victus praebeo manus — pobjeđenima pružam ruku
više — vidješe
vjeje — vještice
zolot — novac (zlatni)

UZ OVO IZDANJE

U svojoj ediciji Jugoslovenski pisci, Izdavačko preduzeće »Svjetlost« našlo je za potrebno da objavi i izbor iz književnih radova fra Grge Martića. Kako je Martićeva književna ostavština vrlo obimna a, usto, ima više kulturno-istorijsku i dokumentarnu negoli književnu vrednost, priređivač ovog izdanja morao se ograničiti na donošenje samo onih fra Grginih radova, ili odlomaka iz njih, koji ilustruju pisca prvenstveno kao društveno-političkog radnika, što je on, ustvari, pre svega i bio.

Tako su u ovaj izbor ušle, u prvom redu, one Martićeve pesme koje je on napisao kao student i u kojima dolazi do izražaja njegovo tadanje bezuslovno opredeljenje za Ilirski pokret i preporodne ideje. I to samo neke od njih, one koje ga, u tom smislu, mogu dovoljno da reprezentuju. A zatim, odlomci iz pojedinih pevanja njegovih »Osvetnika«, najopsežnijeg Martićevog dela, u kojima pisac opisuje stradanja hrišćanske raje pod turskom okupacijom, njene oslobodilačke bune i ustanke i, najzad, zaposedanje Bosne i Hercegovine od austro-ugarskih trupa.

Od proznih radova Martićevih, koji su i inače malobrojni, prenesena su, u celini, samo Martićeva »Zapamćenja«. Ona su, i sama po sebi, najinteresantniji deo ovog izbora, iako se prema njima treba odnositi kritički i sa rezervom, iz razloga koje će čitalac naći u našem prikazu života i rada fra Grgina.

Iz Martićevih »Posvetnika« nije u ovaj izbor ušla nijedna pesma, naprosto zato što je to izrazito religiozna poezija (pa i kao takva, bez poezije) i, samim tim, bez interesa za našeg čitaoca. Iz istih, ili sličnih razloga, izostale su i neke njegove prigodnice.

Uz svaki rad navedeno je odakle je prenesen, izuzev odlomaka iz »Osvetnika«, koji su, svi, dani prema sarajevskom izdanju

iz 1893 godine i »Zapamćenja« koja su dosad doživela samo jedno izdanje (1906 godine). Stvarne izmene u tekstu nisu vršene nigde, osim što su, u stihovima, izvršena sasvim neznatna prilagođavanja savremenom pravopisu. Objašnjenja velikog broja imena koja se spominju u »Osvetnicima« može čitalac naći u Čičićevom »Imeniku Osvetnika fra Grge Martića«, Beograd 1940. Značenje mnogobrojnih kovanica fra Grginih čitalac će moći shvatiti iz konteksta, ukoliko, i u kontekstu, nisu ostala nerazrešiva. Latinski tekstovi i manje poznate reči stranog porekla, objašnjeni su u rečniku.

Iz Martićeve korespondencije nije doneseno u ovom izboru ništa, koliko zbog ograničenosti opsega ove edicije toliko i zato što je ona zasad, kao celina, više-manje nepristupačna (kao i mnogi drugi izvori za proučavanje fra Grginog rada i života), te je, samim tim, nemoguće iz nje napraviti reprezentativan izbor. Martićevu korespondenciju vredilo bi izdati u celini, u zasebnoj knjizi.

I. K.

SADRŽAJ

Fra Grgo Martić
IZABRANI SPISI

Tehnički urednik: Ljubinka Plavšić

Korektor: Rita Atias

Izdavač: »Svjetlost«, izdavačko preduzeće, Sarajevo

Za izdavača: Avdo Salković

Štampano u Štamparskom zavodu »Veselin Masleša«, Sarajevo. (Za štampariju P. Grinfelder). Štampanje završeno maja 1956 godine